

«ՄԱՐԴՈՒ ԻՐԱՎՈՒՆՔՆԵՐԸ ԶԻՆՎԱԾ ՈՒԺԵՐՈՒՄ»

ԱՌԱՐԿԱՅԱԿԱՆ ՈՒՍՈՒՄՆԱԿԱՆ ԾՐԱԳԻՐ

ԹԵՄԱ 1.

Մարդու իրավունքների բնույթը և զարգացումը: Մարդու իրավունքների պաշտպանության էությունը և հիմնական հատկանիշները

1. Մարդու իրավունքների արժեքը և դրանց կարևորությունը գինձառայողների համար:
2. Մարդու իրավունքների և հիմնարար ազատությունների ներպետական և միջազգային աղբյուրներ:
3. Մարդու իրավունքների առանցքային միջազգային, տարածաշրջանային և ներպետական աղբյուրներ:
4. Մարդու իրավունքների հասկացության առաջացումը և պատմական զարգացումները, երեք հիմնական սերունդների հատկանիշները:
5. Մարդու իրավունքների միջազգային պաշտպանության ծագման հարցում երկու Համաշխարհային պատերազմների, Հայոց ցեղասպանության և Հոլոքոստի կարևորությունը, կապը միջազգային մարդասիրական իրավունքի և մարդու իրավունքների միջև:

ԹԵՄԱ 2.

Զինվորական ծառայությունը և մարդու իրավունքները: «Զինվորական համազգեստով քաղաքացիներ» սկզբունքը

1. Համազգեստով քաղաքացի սկզբունքի էությունը:
2. Մարդու իրավունքների թույլատրելի սահմանափակումները:
3. Զինված ուժերում մարդու իրավունքների վերաբերյալ ԵԽ փաստաթղթերը:

ԹԵՄԱ 3.

Կյանքի իրավունքը

1. Կյանքի իրավունքի էությունն ու շրջանակը, քաղաքացիական անձանց կյանքի իրավունքը խախտելու արգելքը:

2. Մահապատիժը պատերազմական գործողությունների ընթացքում:

3. Պետության՝ կյանքի իրավունքը պաշտպանելու պարտավորության էությունը, զինձառայողների կողմից կյանքի պաշտպանությունը.

4. Կյանքի իրավունքի պաշտպանվածությունը երաշխավորելու գործնական եղանակները:

ԹԵՄԱ 4.

Խոշտանգման և անմարդկային կամ նվաստացնող վերաբերմունքի կամ պատժի արգելքը:

1. Խոշտանգման, անմարդկային և նվաստացնող վերաբերմունքի կամ պատժի արգելքի էությունը:

2. Ֆիզիկական (մարմնական) պատիժների և կոլեկտիվ պատիժների արգելքը:

3. Պետության պարտավորությունները, որոնք առնչվում են խոշտանգմանը և անմարդկային վերաբերմունքին, դեպքերի քննության առանձնահատկությունները և արդյունավետության չափորոշիչները:

4. Հարկադիր կամ պարտադիր աշխատանքի արգելքը:

5. Զինվորական կամ այլընտրանքային ծառայությանը հարկադիր կամ պարտադիր աշխատանքի հասկացության անկիրառելիությունը:

ԹԵՄԱ 6

Առողջության իրավունք

1. Առողջության իրավունքի հասկացությունը:

2. Առողջության ոլորտում պետության պարտավորությունները:

3. Առողջության իրավունքի ամրագրումը իրավական նորմերում:

4. Զինվորական ծառայողների առողջության իրավունքը:

ԹԵՄԱ 7.

Անձնական և ընտանեկան կյանքի նկատմամբ հարգանքի իրավունքը, Ֆիզիկական և հոգեկան անձեռնմխելիությունը:

1. Ֆիզիկական և հոգեկան անձեռնմխելիության իրավունքի էությունը և շրջանակը, սահմանափակման շրջանակը, հիմքերը և պայմանները:
2. Առանց հիվանդի հստակ արտահայտված համաձայնության գիտական, բժկական կամ այլ փորձերի արգելքը:
3. Բնակարանի, անձնական և ընտանեկան կյանքի անձեռնմխելիության, պատվի ու հեղինակության պաշտպանության էությանը:
4. Փոքրամասնությունների իրավունքները զինված ուժերում:
5. Հաղորդակցության ազատության շրջանակն ու իրավաչափ սահմանափակումները, անձնական տվյալների պաշտպանությունը:

ԹԵՄԱ 8.

Արտահայտվելու ազատության առանձնահատկություններն ու սահմանափակումները

1. Արտահայտվելու իրավունքի հասկացությունը
2. Արտահայտվելու ազատության սահմանափակումները զինվորական ծառայության անցնելիս:
3. Արտահայտվելու ազատության կապը այլ իրավունքների հետ և դրա թույլատրելի սահմանափակումները:
4. Արտահայտվելու ազատության սահմանափակումները զինվորական ծառայության անցնելիս:

ԹԵՄԱ 9.

Արդար դատաքննության իրավունք և դատական պաշտպանություն

1. Արդար դատաքննության իրավունքը: Նույն արարքի համար անձին կրկնակի դատապարտելու արգելքը.
2. Անձի իրավական վիճակը վատթարացնող իրավական ակտերի հետադարձ ուժ ունենալու արգելքը: Վաղեմության ժամկետ: Վաղեմության ժամկետ չկիրառելը միջազգային իրավունքով նախատեսված որոշակի հանցագործություններին:
3. Զինճառայողների մասնակցությամբ քրեական, քաղաքացիական և կարգապահական գործերի առանձնահատկությունները:
4. Mens rea սկզբունքը՝ որպես պատժի միակ հիմք: Անմեղության կանխավարկածի սկզբունքը: Իրավական օգնություն ստանալու իրավունքը: Ցուցմունք տալու պարտավորությունից ազատ լինելու իրավունքը:

ԹԵՄԱ 10.

Մտքի, խղճի և կրոնի ազատություն: Զինվորական ծառայություն և մտքի, խղճի և կրոնի ազատություն:

1. Մտքի և խղճի ազատության իրավունքի հասկացությունը.
2. Կրոնի կամ հավատամքի ազատության պաշտպանության շրջանակը. կրոնը կամ հավատամքը փոխելու և դրա մասին հրապարակային հայտարարելու իրավունքը.
3. Կրոնի իրավունքի թույլատրելի սահմանափակումները և դրանք կիրառելու պայմանները:
4. Կրոնական համոզմունքները և զինվորական ծառայությունը, այլընտրանքային ծառայության առանձնահատկությունները, որոնք բխում են կրոնից կամ համոզմունքից:

ԹԵՄԱ 11

Խտրականության արգելքը

1. Խտրականության հասկացությունը. արգելք և իրավունք

2. Փոխկապակցվածությունը և պայմանավորվածությունը՝ պաշտ-պանվող իրավունքներով և ազատություններով
3. Խտրականություն տարբեր հիմքերով

ԹԵՄԱ 12.

Հավաքների ազատությունը: Ջինժառայողների հավաքի ազատության իրավունքը և դրա սահմանափակումները

1. Հավաքների ազատության հասկացությունը:
2. Խաղաղ հավաքների ազատության իրականացման հնարավորությունները:
3. Ջինժառայողների հավաքների ազատության իրավունքը և դրա սահմանափակումները:

ԹԵՄԱ 13.

Ջինժառայողների ազատ ընտրելու իրավունքը

1. Ընտրելու իրավունքի ընդհանուր հասկացությունը. Ընտրելու և ընտրվելու իրավունք:
2. Ընտրական իրավունքի սահմանափակումները զինժառայողների համար:

ԹԵՄԱ 13.

Ջինված ուժերի նկատմամբ ժողովրդավարական վերահսկողության առանձնահատկությունները

1. Ժողովրդավարական վերահսկողության ընդհանուր հասկացությունը:
2. Պաշտպանության ոլորտի նկատմամբ ժողովրդավարական հսկողության սկզբունքները:
3. Քաղաքացիական հասարակության հասկացությունը և լիազորությունները:

ԹԵՄԱ 14

Կանանց և տղամարդկանց հավասար հնարավորությունների հիմնախնդիրը զինված ուժերում

1. Կանանց՝ որպես քաղաքացիների լիարժեք ներգրավվածությունը
2. Սեռով պայմանավորված խտրական վերաբերմունքի հարցերը
3. Մարդու իրավունքներին առնչվող միջազգային պարտավորությունները և ազգային օրենսդրությունը
4. Հետապնդման դեմ պայքարի քաղաքականությունն ու մեխանիզմները

ԹԵՄԱ 15

Մարդու իրավունքների պաշտպանության ներպետական և միջազգային մեխանիզմներ

1. Զինված ուժերում մարդու իրավունքների պաշտպանության սահմանադրական կարգավորումները
2. Օրենսդրությունը և զինձառայողների մարդու իրավունքները
3. Մարդու իրավունքների պաշտպանի ինստիտուտ (Օմբուդսմեն)
4. Տարբեր մոտեցումներ օմբուդսմանի գործառույթների առնչությամբ

ԹԵՄԱ 1.

Մարդու իրավունքների բնույթը և զարգացումը: Մարդու իրավունքների պաշտպանության էությունը և հիմնական հատկանիշները:

1. Մարդու իրավունքների արժեքը և դրանց կարևորությունը գինժառայողների համար:
2. Մարդու իրավունքների և հիմնարար ազատությունների ներպետական և միջազգային աղբյուրներ:
3. Մարդու իրավունքների առանցքային միջազգային, տարածաշրջանային և ներպետական աղբյուրներ:
4. Մարդու իրավունքների հասկացության առաջացումը և պատմական զարգացումները, երեք հիմնական սերունդների հատկանիշները:
5. Մարդու իրավունքների միջազգային պաշտպանության ծագման հարցում երկու Համաշխարհային պատերազմների, Հայոց ցեղասպանության և Հոլոքոստի կարևորությունը, կապը միջազգային մարդասիրական իրավունքի և մարդու իրավունքների միջև:

Ձինված ուժերի անձնակազմի մարդու իրավունքների կարևորությունը

Ինչպես նշվեց նախորդ գլխում, «Անվտանգության ռազմաքաղաքական ասպեկտների ԵԱՀԿ վարքականոնների» 32-րդ կետը մասնակից պետություններին պարտավորեցնում է ապահովել, որ ռազմական, ռազմականացված և անվտանգության ուժերի անձնակազմը

կարողանա օգտվել իր մարդու իրավունքներից ու հիմնարար ազատություններից և իրացնի դրանք՝ սահմանադրական և ընթացիկ օրենսդրության դրույթներին և ծառայության պահանջներին համապատասխան: Որպես ուղեցույց ծառայող արժեքավոր աղբյուրներից է Մարդու իրավունքների և հիմնարար ազատությունների պաշտպանության մասին 1950 թ. եվրոպական կոնվենցիան: Ինչպես և ԵԱՀԿ վարքականոնները, կոնվենցիան՝ մեկնաբանված Մարդու իրավունքների եվրոպական դատարանի կողմից, զինված ուժերի ներկայացուցիչներին դիտում է որպես համազգեստ կրող քաղաքացիների, այսինքն՝ ծառայություն իրականացնող զինծառայողները պահպանում են քաղաքացիական և քաղաքական իրավունքները, չնայած դրանք լրացված են զինվորական համատեքստին համապատասխան:

«Համազգեստով քաղաքացի հայեցակարգը ենթադրում է, որ զինված ուժերի անձնակազմը՝ թե՛ պրոֆեսիոնալ և թե՛ զորակոչված, օժտված է այն նույն իրավունքներով պաշտպանության երաշխիքներով, ինչ և բոլոր անձինք, և դրանք ենթակա են զինվորական կյանքով պայմանավորված որոշակի սահմանափակումների: Իրապես, մարդու իրավունքների և հիմնարար ազատությունների պահպանումը բոլորի, այդ թվում նաև զինված ուժերի անձնակազմի համար ԵԱՀԿ անվտանգության համակողմանի հայեցակարգի բաղադրիչն է, որը խաղաղության պահպանումը կապում է մարդու իրավունքներն ու հիմնարար ազատությունները հարգելու հետ¹:

Այնուամենայնիվ, որոշ պետություններում զինծառայողներին և հատկապես զորակոչված զինվորներին հասցվում են վիրավորանքներ, նրանց նկատմամբ դրսևորվում են դաժանություն, ճնշումներ, բռնություն, վատ վերաբերմունք, կատարվում են խոշտանգումներ և այլ ապօրինի գործողություններ: Նման երևույթները կարող են հանգեցնել ծանր պատահարների, հաշմանդամության, մահվան կամ ինքնասպանության: Դժբախտաբար, այս երևույթները՝ որպես ավելի լայն զինվորական մշակույթի մի մաս, որը բնութագրվում է կատարողների անպատժելիությամբ և մարդ էակների արժանապատվության նկատմամբ հարգանքի բացակայությամբ, ինստիտուցիոնալ բնույթ ունեն:

Որոշ պետություններում զինված ուժերի ներկայացուցիչների համար մարդու իրավունքներից օգտվելն անհամաչափորեն սահմանափակված է սահմանադրությամբ և օրենքներով: Օրինակ՝ բազմաթիվ երկրներում զինված ուժերի անձնակազմին արգելված է լիարժեք իրացնել խոսքի ազատության և հավաքների ազատության իրավունքները: Հետևաբար զինծառայողների համար արգելքներ են դրվում իրենց անունից հանդես գալու ժամանակ, ինչպես նաև՝ մարդու իրավունքների խախտումների մասին բարձրաձայնելիս: Քանի որ այս իրավիճակը կարող է սրվել զինվորական հաստատությունների փակ բնույթի

¹ «Անվտանգության ռազմաքաղաքական ասպեկտների ԵԱՀԿ վարքականոններ, սկզբունք 2. «Մասնակից պետությունները հաստատում են իրենց անվտանգության համակողմանի հայեցակարգի շարունակվող արդիականությունը. առաջին անգամ ամրագրվել է Եզրափակիչ ակտում, որով փոխադարձ կապ է հաստատվում մարդու իրավունքների ու հիմնարար ազատությունների նկատմամբ հարգանքի և խաղաղության պահպանման միջև: Այն տնտեսական և բնապահպանական համագործակցությունը կապում է միջպետական խաղաղ հարաբերությունների հետ: Մեջբերումն ըստ Վարքականոնների VII-րդ գլխի, որն առավել մանրամասն քննարկվում է 4-րդ գլխում:

պատճառով, կառավարությունների համար զորանոցներում մարդու իրավունքների պաշտպանության ապահովումը կարևոր խնդիր է:

Մարդու իրավունքները, ըստ սահմանման, անբաժանելի են մարդ էակից և նրա վկայությունն են: Անշուշտ, մարդու որոշ իրավունքների իրացումն ընդհանրապես չի կարող սահմանափակվել²: Սակայն մարդու մյուս իրավունքների իրականացումը կարող հարմարեցվել որոշակի հատուկ պայմաններին և իրավիճակներին կամ սահմանափակվել դրանցով: Մարդու իրավունքների չափորոշիչները զինված ուժերի կարիքներին համապատասխանեցնելու ընթացքում կարող է հաշվի առնվել *մի քանի գործոն*. զինվորական կարգապահության բնույթը, զորքերի աստիճանակարգված կառուցվածքը, հրամաններին ենթարկվելու անհրաժեշտությունը և բարոյականության պաշտպանությունը: Ի տարբերություն քաղաքացիների որևէ այլ խմբի, զինված ուժերի ներկայացուցիչները կարող են, իրենց պարտականությունների կատարման շրջանակներում, կոչված լինել սպանելու այլ մարդկանց կամ զոհելու սեփական կյանքը: Ջինվորական ապրելակերպը կարող է կապված լինել դաժան կամ ծայրահեղ պայմաններում ծառայության հետ: Անգամ բնականոն իրավիճակներում կարող է համեմատաբար փոքր լինել այն անջրպետը, որի մի կողմում մասնավոր կյանքն է, իսկ մյուսում՝ ծառայողական պարտականությունները, օրինակ՝ երբ անձնակազմը ապրում է զորանոցներում: Ջինված ուժերի կյանքին բնորոշ այս որոշակի գործոնները հաստատում են զինված ուժերի անձնակազմի մարդու իրավունքների նկատմամբ սահմանափակումներ նախատեսելու կարիքը:

---

² Սրանք այն մարդու իրավունքներն են, որոնցից որևէ վերապահում չի կարող արվել, այդ թվում՝ կյանքի իրավունքը, խոշտանգումների արգելքը, պայմանագրային պարտավորությունը չկատարելու հիմքով ազատագրկման արգելքը, մեղավոր ճանաչելու արգելքը այնպիսի արարքի համար, որը, կատարման պահին ներպետական և միջազգային իրավունքի համաձայն, հանցագործություն չի համարվել, և անձի իրավասուբյեկտության ճանաչման իրավունքը: Տե՛ս նաև սույն ձեռնարկի 5-րդ և 16-րդ գլուխները:

Ներդիր 3.1

Զինված ուժերում մարդու իրավունքների ապահովման կարևորությունը

Քաղաքացի հանդիսանալու շնորհիվ զինծառայողները պետք է օգտվեն այն նույն մարդու իրավունքներից և հիմնարար ազատություններից, ինչ և մյուս քաղաքացիները:

Զինծառայողների մարդու իրավունքների նկատմամբ հարգանքը նպաստում է զինված ուժերին՝ որպես հասարակության մեջ սերտորեն ինտեգրված համակարգի:

Զորանոցներում մարդու իրավունքների նկատմամբ հարգանքը կանխում է կառավարության կողմից զինված ուժերի ոչ իրավաչափ օգտագործումը և դրանք քաղաքացիական բնակչության դեմ հանելը:

Զորանոցներում մարդու իրավունքների նկատմամբ հարգանքը զինծառայողներին պաշտպանում է կառավարության կամ բանակի հրամանատարների կողմից ոչ իրավաչափ օգտագործվելուց և ճնշումների ենթարկվելուց:

Խաղաղապահ ժամանակակից գործողությունները պահանջում են, որ զինված ուժերի անձնակազմը մարդու իրավունքներն ընդգրկի իր առօրեական գործառնությունների մեջ: Զինծառայողներն ավելի լավ պատրաստված կլինեն նման առաքելություններին, եթե իրենք էլ գործեն մի միջավայրում, որտեղ պահպանվում և պաշտպանվում են այդ իրավունքները, և նրանցից պահանջվում է յուրացնել այն արժեքները, որոնք ընկած են իրենց առաքելությունների հիմքում:

Այն եղանակների տարբերությունը, որոնք ընտրում են պետություններն իրենց զինծառայողների մարդու իրավունքները սահմանափակելիս, պայմանավորված է լինում հենց վերը նշված գործոններով: Այս տարբերությունների հիմքում ընկած է հասարակության մեջ զինված ուժերի ունեցած դերակատարման և կարգավիճակի ավելի լայն ընկալումը: Պատասխանելով այն հարցին, թե «ինչքան տարբեր կարող են լինել զինված ուժերը, որոշ մարդիկ այն տեսակետն են հայտնում, որ զինված ուժերը մի յուրահատուկ ինստիտուտ է, որն ամբողջովին տարբերվում է քաղաքացիական ինստիտուտներից: Այս յուրահատկությունը պարտադիր է բոլոր երկրների համար բոլոր ժամանակներում, քանի որ միայն դրանով է ապահովվում զինված ուժերի մարտունակությունը: Այս տեսակետի համաձայն՝ զինծառայողը սովորական քաղաքացիական ծառայող չէ, այլ մի անձ, որն արձագանքում է իրեն ուղղված կոչին, անձ, որի համար նվիրական են իր պարտքը, երկիրը և պատիվը: Հակառակ այս տեսակետին՝ մյուս մեկնաբանները հայտնում են այն կարծիքը, որ զինված ուժերի առանձնակիությունը միայն հարաբերական կարևորություն ունի, քանի որ զինված ուժերը XX դարի ընթացքում քաղաքական, իրավական, մշակութային, տեխնոլոգիական և հասարակության կողմից տնտեսական ճնշումների շնորհիվ ենթարկվել

են «քաղաքացիականացման» միտումներին: Հետևաբար զինվորականի մասնագիտությունն այսօր հասարակության մեջ տեղի ունեցած ավելի լայն վերափոխումների արգասիքն է: Այս վերափոխումների ազդեցության արտահայտությունն է ինստիտուտ/մասնագիտություն մոդելը: Վերջինիս հիմքում ընկած թեզն այն է, որ զինվորականի մասնագիտությունը ինստիտուցիոնալ ձևաչափից գնում է դեպի հասարակության մեջ առկա այլ մասնագիտություններից մեկի ձևաչափը: Հետզհետե զինվորականի մասնագիտությունը պարզապես դառնում է «մի գործե, որով զբաղվելու հակումը պայմանավորված է ֆինանսական շահի, ապահով աշխատանք ունենալու և գրավիչ աշխատանքային պայմանների նկատառումներով, ի տարբերություն այն յուրահատուկ ինստիտուտի, որը հիմնված է երկրի, պարտքի և պատվի գաղափարների վրա: Ինստիտուցիոնալ մոդելի համաձայն՝ զինծառայողների մարդու իրավունքները ենթակա են զգալի սահմանափակման, քանի որ զինվորականի մասնագիտությունը չի կարող համեմատվել հասարակության մեջ գոյություն ունեցող որևէ այլ մասնագիտության հետ: Մասնագիտության մոդելի համաձայն, սակայն, զինծառայողները, զինվորական և հասարակության մեջ առկա մյուս մասնագիտությունների միջև գոյություն ունեցող ընդհանրությունների շնորհիվ, որպես կանոն, ունեն այն նույն իրավունքները, ինչ և այլ մասնագիտությունների տեր մյուս քաղաքացիները:

Պարտադիր է, սակայն, որ նման սահմանափակումները համապատասխանեն որոշակի չափանիշների: Դրանք պետք է ռացիոնալ ձևով համադրելի լինեն զինվորական կարիքներին, ոչ թե սոսկ կամայական պրակտիկայի կամ ավանդույթի հետևանք լինեն: Դրանք պետք է հստակ սահմանված լինեն օրենքով, և նախընտրելի է՝ այնպիսի օրենսդրությամբ, որը ենթարկվել է շահագրգիռ ժողովրդավարական քննարկման և անցել օրինական գործընթացով: Այդ սահմանափակումները պետք է համաչափ լինեն, այսինքն՝ նրբանկատորեն հարմարեցված լինեն զինված ուժերի շահերին, որոնց հակակշիռը, մյուս կողմից, կլինի մարդու իրավունքների լիարժեք իրացումը: Զինված ուժերի անձնակազմի իրավունքների որևէ սահմանափակում, որը կիրառվում է խտրական՝ ռասայական կամ էթնիկ պատկանելության, կրոնի, սեռական պատկանելության կամ կողմնորոշման հիմքով, պետք է ենթարկվի մանրազնին ուսումնասիրության՝ հաշվի առնելով նման սահմանափակման կասկածելի բնույթը և հստակ հիմնավորման անհրաժեշտությունը: Զինված ուժերի անձնակազմի իրավունքները սահմանափակելու անհրաժեշտության ապացուցման պարտականությունը անվերապահորեն ընկած է հենց զինված ուժերի վրա:

Մարդու իրավունքները զուտ թղթին տրված հնչեղ նկրտումներ չեն. դրանք պետք է նաև լիարժեք իրականացվեն զինված ուժերի առօրյա կյանքում: Անօրինական երևույթների (օրինակ՝ զինակոչիկների նկատմամբ ոտնձգությունների) հետևանքով կատարվող մարդու իրավունքների ոտնահարումները զինված ուժերում առավել տարածված խախտումներից են: Չնայած հաճախ գոյություն ունեն նման երևույթներն արգելող օրենքներ ու կանոնադրություններ, ամենից դժվարը հենց դրանց գործնական կիրառումն է:

ԵԱՀԿ մասնակից շատ պետություններում զինված ուժերի անձնակազմի իրավունքների պաշտպանության մեխանիզմները մնում են ոչ համարժեք: Անգամ այն պետություններում, որտեղ բարեփոխվել են համապատասխան օրենսդրությունն ու կանոնադրությունները, դրանք հաճախ գործնական մակարդակում չեն պահպանվում:

Հետևաբար, մարդու իրավունքների արդյունավետ կիրառման հարցը վճռորոշ նշանակություն ունի: Սույն ձեռնարկն ընդգծում է ոչ միայն ազգային և միջազգային դատարանների դերը, այլև մարդու իրավունքների ունահարման մասին գանգատների քննության և խախտումները պատժելի դարձնելու եղանակները, ներառյալ՝ զինվորական օմբուդսմանների և միջազգային դիտորդ մարմինների գործունեությունը: Պաշտպանության առաջին գծում, սակայն, պետք է լինեն հենց զինված ուժերը: Մասնավորապես, ենթակաների մարդու իրավունքների պաշտպանությունը վերադաս սպանների հիմնական բնորոշ պարտականություններից է: Մարդու իրավունքների ուսուցումը վճռական նշանակություն ունի զինվորական կյանքում իրազեկության մակարդակի բարձրացման և այնպիսի մշակույթ ձևավորելու գործում, որի պայմաններում մարդու իրավունքները ներթափանցում են իբրև ժողովրդավարական արժեքներին հավատարմության վկայություն: Սրան հասնելուց հետո զինված ուժերը հանդիսանում են ոչ միայն զուտ պետության տարածքային ամբողջականության պաշտպաններ, այլև պաշտպանում են ժողովրդավարական երաշխիքները և մարմնավորում դրանք:

Մարդու իրավունքների հասկացությունը

«Սահմանադրության 14-րդ հոդվածը սահմանում է. «Մարդու արժանապատվությունը՝ որպես նրա իրավունքների ու ազատությունների անքակտելի հիմք, հարգվում և պաշտպանվում է պետության կողմից»:

Մարդկային արժանապատվությունը գաղափարական և հոգևոր այն տիեզերական հիմքն է (universal), որով արդարացվում են մարդու իրավունքները և դրանց զարգացման անհրաժեշտությունը: Մարդը մյուս կենդանի էակներից տարբերվում է արժանապատվությամբ և այդ հատկանիշով նրանց շարքում գլխավոր տեղն է զբաղեցնում:

«Մարդու իրավունքներե արտահայտությունը հանրահայտ է: Այսօր դժվար է գտնել մեկին, ով չի լսել մարդու իրավունքների մասին: Ինչպես ցանկացած երևույթի, այնպես էլ մարդու իրավունքների վերաբերյալ կան ամենատարբեր, երբեմն՝ իրարամերժ ընկալումներ և բացատրություններ»:

Մասնավորապես շրջանառվում են մարդու իրավունքների հետևյալ սահմանումները.

ա). Մարդու իրավունքները կոչված են ապահովելու յուրաքանչյուր անձի՝ հասարակության մնացած անդամների և պետական մարմինների կողմից իր մարդկային արժանապատվությանն ու պատվին համապատասխան վերաբերմունքի արժանանալու իրավունքը:

բ). Մարդու իրավունքները ամեն տեսակ անարդարությունների դեմ պայքարելու բարոյապես արդարացված միջոց են:

գ). Մարդու իրավունքները ստիպում են, որ դատարաններն ու ոստիկանությունը պաշտպանեն հանցագործներին և ահաբեկիչներին՝ ի հաշիվ ժողովրդի մեծամասնության միջոցների և անվտանգության:

Մարդու իրավունքներն ունեն գերակայություն մարդկային համակեցության բոլոր կանոնների նկատմամբ³ : Ուստի յուրաքանչյուր քաղաքակիրթ հասարակության մեջ պետության գործունեության հիմնական ուղղություններից մեկը պետք է լինի մարդու իրավունքների և ազատությունների պաշտպանությունը:

«Մարդու իրավունքներ և ազատությունները հասկացություններն ի հայտ են եկել դեռևս հնագույն դարաշրջաններում: Ազատության վերաբերյալ առաջին հիշատակումը հանդիպում է մ.թ.ա. 14-րդ դարում⁴ : Մարդու իրավունքները գոյություն ունեին դեռևս Հին Հունաստանում և Հին Հռոմում, դրանք ամրագրում էին օրենքի ու օրինականության արժեքն ու կարևորությունը: Մարդկության ամբողջ պատմությունն իրենից ներկայացնում է մարդու անընդմեջ պայքար պետության հետ՝ առավել շատ իրավունքներ ու ազատություններ ձեռք բերելու համար: Այդ պայքարը ներառում էր նաև արդեն իսկ նվաճած իրավունքների ու ազատությունների պաշտպանության համար առավել գործուն մեխանիզմներ ձեռք բերելու միտում: Մարդկության զարգացման յուրաքանչյուր փուլի հետ զուգահեռ ավելի շատ սոցիալական շերտեր են սկսում ձեռք բերել իրավունքներ ու ազատություններ: Իսկ ժամանակակից հասարակությունում արդեն յուրաքանչյուր մարդ, անկախ իր դիրքից, ունի որոշակի անօտարելի իրավունքներ ու ազատություններ:

Մարդու իրավունքների պաշտպանության հիմնական կոնցեպցիաները զարգացել են 18-19-րդ դարերում⁵: Բացառապես դատավճռի հիման վրա անձին մեղավոր ճանաչելը, իրավախախտման և պատժի համաչափության սկզբունքը, պատշաճ իրավական ընթացակարգերի նախատեսումը, անմեղության կանխավարկածը, խոսքի, կրոնի ազատությունը, ազատ տեղաշարժման իրավունքը շարադրվել են դեռևս Ազատությունների մեծ խարտիայում (Magna Carta, 1215 թ.), իրենց հետագա զարգացումն են ստացել Հաբեաս Կորպուս Ակտում (Habeas Corpus Amendment Act 1679 թ.), Իրավունքների մասին բիլլում (The Bill of Rights, 1689 թ.), ԱՄՆ Անկախության հռչակագրում (The Declaration of Independence United States Code, 1776 թ.), Մարդու և քաղաքացու իրավունքների հռչակագրում (Ֆրանսիա, 1789 թ.) և այլն:

Մարդու իրավունքների վերաբերյալ նախնական իրավական ձևակերպումներն առաջին անգամ տեղ են գտել 1215 թ. Անգլիական «Մագնա Կարտա» կոչվող փաստաթղթում, որը պայմանագիր էր անգլիական թագավորի և բարոնների միջև: Այդ պայմանագրով երաշխավորվում էր, որ ազատ մարդիկ չեն կարող ձերբակալվել, բանտարկվել կամ զրկվել իրենց ունեցվածքից այլ կերպ, քան դատարանի օրինական վճռով: Այլ կերպ ասած՝ դրանով կաշկանդվեց թագավորի կամ այլ արտոնյալ անձանց իրավունքը, որով մինչ այդ նրանք կարող էին ազատ մարդկանց կամայականորեն զրկել ազատությունից կամ ունեցվածքից:

Նշված իրավունքներն այսօրվա իմաստով մարդու իրավունքներ չեն կարող համարվել, քանի որ վերաբերում էին մարդկանց մի խմբի միայն՝ ազատ մարդկանց, ովքեր սեփական

³ История защиты прав человека; И. П. Мазитова; Accessed February 18 2010; Available from <http://www.law.edu.ru/doc/document.asp>.

⁴ International Human Rights Protection; Accessed February 21 2010; Available at: http://www.cdp-hrc.uottawa.ca/eng/doc/inter-web/sitesint_e.php.

⁵ Международные механизмы защиты прав человека; И. Ю. Лищина, Харьков 2001; ст. 34.

ունեցվածք ունեին: Սակայն, եթե հաշվի առնենք, որ դա ժամանակակից ընկալմամբ մարդու իրավունքների ձևակերպման և կիրառման առաջին հաջող փորձն էր, ապա դրա արժեքն անգնահատելի է:

1689 թ. անգլիական իրավունքների բիլլը պայմանագիր էր արդեն անգլիական պառլամենտի և թագավորի միջև: Այս պայմանագիրը նախորդի նման իրավունքներ էր վերապահում մարդկանց մեկ խմբի միայն, սակայն այն շարունակեց «Մագնա Կարտաեի տրամաբանությունը և թագավորի ու այլ արտոնյալների կամայականություններից պաշտպանվելու վահան ստեղծեց մարդկանց նաև այդ խմբի համար: Սա կարելի է հզոր առաջընթաց քայլ համարել, քանի որ դրանով ուղղակիորեն ճանաչվում էր մարդկանց տվյալ խմբի ինքնիշխանությունը, ինչը բացառիկ կարևոր էր:

Ինչպես իրենց ժամանակաշրջանում, այնպես էլ հետագայում այս պայմանագրերը հսկայական սնունդ տվեցին տարբեր երկրների հասարակություններում մարդու իրավունքների վերաբերյալ քննարկումների համար: Այդ հարցերին խորը կերպով անդրադարձել են հայտնի մտածողներ Ջոն Լոքը, Ժան-ժակ Ռուսոն և ուրիշներ:

Ըստ Ջոն Լոքի՝ բնական իրավունքը մարդու բնական վիճակն է, երբ մարդը ազատություն է վայելում և իրավունք ունի պաշտպանվելու իրեն: Իսկ այնքանով, որքանով մարդը պաշտպանված է, նա պետք է պաշտպանի և պահպանի մնացած մարդկանց, և ոչ ոք չպետք է այլ անձի զրկի կյանքից, ազատությունից, առողջությունից կամ գույքից: Ըստ Լոքի՝ յուրաքանչյուր մարդ իրավունք ունի պատժել իրեն վնասողին և դրանով իսկ լինել բնության իրավունքի իրականացնողը, սակայն դա կարող է անել միայն այնքան ժամանակ, քանի դեռ այդ մարդու և մնացած մարդկանց միջև չի ձևավորվում այնպիսի պայմանավորվածություն, որն իր հերթին ձևավորում է որոշակի քաղաքական հասարակություն: Այդ համաձայնությամբ մարդկիկ իրենց ինքնիշխանությունը որոշակիորեն զիջում են կառավարությանը, որպեսզի վերջինս ապահովի օրենքների կիրառումը այնքան ժամանակ, քանի դեռ արդարացնում է իրեն տրված վստահությունը: Իսկ երբ կառավարությունը սկսում է կամայականություն գործել և ոտնձգել ընդդեմ մարդկանց կյանքի, ազատությունների և ունեցվածքի, ապա, ըստ Լոքի, կառավարությունը զրկվում է իշխանությունից, և վերջինս վերադառնում է մարդկանց:

Ըստ Ռուսոյի՝ յուրաքանչյուր անձ ունի ինքնուրույն կամք և շահեր, որոնք բնական ազատություններ են, և որոնց իրականացումը կարող է չհամընկնել ընդհանուրի կամքի և շահերի հետ: Հասարակության մեջ մարդը սոցիալական պայմանագիր է կնքում, որով զիջում է իր բնական ազատությունները և ձեռք է բերում քաղաքացիական ազատություններ ու սեփականության իրավունք իր ամբողջ ունեցվածքի նկատմամբ:

Սոցիալական պայմանագրի այս տեսությունը մեծապես ազդեց այն ժամանակվա մտածողության վրա՝ նախանշելով 1789 թ. Ֆրանսիական հեղափոխությունը:

Իսկ մինչ այդ՝ 1776 թ. Ամերիկյան անկախության հռչակագրով սահմանվեց, որ բոլոր մարդիկ ստեղծված են հավասար, որոնց Արարիչն օժտել է որոշակի անօտարելի

իրավունքներով: Դրանց թվում են կյանքի, ազատության և երջանկության ձգտման իրավունքները: 1789 թ. Մարդու և քաղաքացու իրավունքների ֆրանսիական հռչակագիրը նույնպես արձանագրեց, որ մարդիկ ծնվում են ազատ և ունեն հավասար իրավունքներ, որ յուրաքանչյուր քաղաքական կազմակերպության նպատակը մարդու բնական և անօտարելի՝ ազատության, սեփականության, անվտանգության և բռնություններին դիմադրելու իրավունքների պաշտպանությունն ու պահպանությունն է:

Մարդու իրավունքների սերունդներ

Ժամանակակից աշխարհում մարդու իրավունքները հանդիսանում են բնական իրավունքներ և ստացել են ավելի լայն մեկնաբանություն: Միջազգային իրավական փաստաթղթերում ընդունված է մարդու իրավունքները բաժանել առանձին կատեգորիաների կամ սերունդների.

Առաջին սերնդին վերաբերում են քաղաքացիական և քաղաքական իրավունքները, որոնք ամրագրված են Քաղաքացիական և քաղաքական իրավունքների մասին 1966 թ. միջազգային դաշնագրում: Այդ իրավունքներն ի սկզբանե ամրագրված էին ազգային օրենսդրություններում, իսկ դրանց միջազգային իրավական ամրագրմանը մեծապես նպաստել է Ֆրանսիական մեծ հեղափոխությունը: Ընդունված է համարել, որ այդ սերնդի իրավունքները (կյանքի իրավունք, ազատության իրավունք, անձնական անձեռնմխելիության իրավունք, օրենքի առջև հավասարության իրավունք և այլն) համարվում են բնական, անօտարելի և պատկանում են յուրաքանչյուր մարդու ի ծնե, իսկ պետությունը պետք է ապահովի այդ իրավունքների իրականացումը՝ անկախ իր քաղաքական, տնտեսական, սոցիալական զարգացման մակարդակից:

Երկրորդ սերնդի մեջ մտնում են տնտեսական, սոցիալական և մշակութային իրավունքները, որոնք ամրագրված են Տնտեսական, սոցիալական և մշակութային իրավունքների մասին միջազգային դաշնագրում: Այս կատեգորիայի իրավունքների կենսագործման համար (աշխատանքի իրավունք, կյանքի բարենպաստ կենսապայմանների իրավունք, սոցիալական ապահովության իրավունք, հանգստի իրավունք, կրթության իրավունք և այլն) պահանջվում է պետության կողմից որոշակի գործողությունների իրականացում, և դրանց իրագործումը կախված է տվյալ պետության տնտեսական և սոցիալական պայմաններից: Այս իրավունքների ձևավորման գործում հսկայական ազդեցություն են ունեցել 1917 թ. Ռուսաստանում տեղի ունեցած Հոկտեմբերյան մեծ հեղափոխության ձեռքբերումները և այլ երկրներում ծայր առած աշխատավորական շարժումները:

Երրորդ սերնդի իրավունքների շարքին դասվում են կոլեկտիվ իրավունքները (ազգերի իրավունք, փոքրամասնությունների իրավունք, զարգացման իրավունք, միջազգային խաղաղության և անվտանգության իրավունք և այլն): Այս իրավունքները ծագել են ազգայինազատագրական շարժումների արդյունքում և ամրագրված են ՄԱԿ-ի Գլխավոր ասամբլեայի Գաղութային երկրներին և ժողովուրդներին ազատություն շնորհելու մասին 1960 թ. հռչակագրում, ՄԱԿի Գլխավոր ասամբլեայի Ազգային և էթնիկական, կրոնական և լեզվական փոքրամասնություններին պատկանող անձանց իրավունքների մասին 1984 թ.

հոչակագրում, 1981 թ. Աֆրիկյան խարտիայում, Եվրոպական տարածաշրջանային ակտերում և այլն:

Մարդու իրավունքների երրորդ սերունդը, ըստ էության, սահմանվում և պաշտպանվում է միջազգային կազմակերպությունների կողմից ⁶ : Վերջիններս հսկում են, որ պետություններն անշեղորեն կատարեն մարդու կոլեկտիվ իրավունքների վերաբերյալ իրենց կողմից ընդունված որոշումները:

Հարկ է նշել, որ մարդու իրավունքների տարանջատումը նման սերունդների կամ կատեգորիաների խիստ պայմանական բնույթ է կրում⁵, գրականության մեջ նման տարանջատումները շատ բազմազան են ու հաճախ չեն համընկնում միմյանց հետ: Ոչ բոլոր հետազոտողներն են համամիտ մարդու իրավունքների նման դասակարգման հետ՝ պնդելով, որ բոլոր իրավունքներն էլ անբաժան են, և ցանկացած իրավունքի կրող հանդիսանում է անհատը, իսկ իրավունքների տարանջատումը կրում է խիստ պայմանական բնույթ՝ արտացոլելով միայն այս ոլորտում առկա միջազգային իրավական նորմերի ստեղծման պատմական առանձնահատկությունները:

ԹԵՄԱ 2.

Զինվորական ծառայությունը և մարդու իրավունքները: «Զինվորական համազգեստով քաղաքացիներ» սկզբունքը

- 1. Համազգեստով քաղաքացի սկզբունքի էությունը**
- 2. Մարդու իրավունքների թույլատրելի սահմանափակումները:**
- 3. Զինված ուժերում մարդու իրավունքների վերաբերյալ ԵԽ փաստաթղթերը:**

«Զինվորական ծառայության և զինծառայողի կարգավիճակի անցնելու մասին» ՀՀ օրենքի 1-ին հոդվածի 1-ին մասի համաձայն զինվորական ծառայությունը զինված ուժերում և այլ զորքերում պետական ծառայության տեսակ է: Նույն հոդվածի համաձայն «**Զինծառայող**» համարվում են զինված ուժերում և այլ զորքերում պետական ծառայություն անցնող քաղաքացիները և ռազմաուսումնական հաստատություններում սովորող կուրսանտները: Միևնույն ժամանակ, ՀՀ զինված ուժերում ծառայում են ժամկետային զինծառայողներ և հատուկ քաղաքացիական ծառայողներ: Զինվորական ծառայությունը առանձնանում է պետական ծառայության այլ տեսակներից նրանով, որ զինվորական ծառայողները կոչված են զինված ուժերի կազմում անմիջականորեն իրականացնել ՀՀ անվտանգության շահերի պաշտպանությունը, ինչպես նաև կարևոր դեր են կատարում մարդու իրավունքների պաշտպանության գործում:

ՀՀ զինված ուժերի զինծառայողներ են սպաները, ենթասպաները, ռազմաուսումնական հաստատությունների ուսանողները, սերժանտները, ավագները և զինվորները, որոնք զինվորական ծառայություն են կատարում: Ինչպես և մի շարք իրավական համակարգերում, Հայաստանի Հանրապետությունում նույնպես ընդունված է զինծառայողներին որպես համազգեստով քաղաքացիների վերաբերվելու սկզբունքը: Այս սկզբունքը նպաստում է, որ զինծառայողները զինվորական ծառայության պահանջների շրջանակներում կարողանան օգտվել այլ քաղաքացիների ունեցած ընդհանուր քաղաքացիական և սահմանադրական իրավունքներից: Մասնավորապես,

⁶ «Մարդու իրավունքներ», ուսումնական ձեռնարկ, Վ. Այվազյան, Երևան, 2002, էջ 31:

զինճառայողներն օգտվում են Հայաստանի Հանրապետության քաղաքացիների համար սահմանված իրավունքներից և ազատություններից՝ հաշվի առնելով զինվորական ծառայության պայմաններից բխող սահմանափակումները: Չինճառայողների վրա դրվում են սահմանադրական, այլ համաքաղաքացիական պարտականություններ, ինչպես նաև ընդհանուր, ծառայության և հատուկ պարտականություններ՝ սահմանված զինվորական ծառայության պայմաններով:

Բոլորի, այդ թվում զինված ուժերի անձնակազմի, մարդու իրավունքների նկատմամբ հարգանքը սոսկ բարոյական պարտականություն չէ: Նման պահանջը մարդու իրավունքների միջազգային իրավունքի մասն է կազմում, ինչով պայմանավորված պետությունները և առանձին անձիք պարտականություն են կրում հարգել և պաշտպանել զինված ուժերի անձնակազմի մարդու իրավունքները:

Համազգեստով քաղաքացի եզրույթը հին պատմություն ունի: Սակայն նորովի մեկնաբանվում է Եվրոպայի Խորհրդի և Եվրոպայում անվտանգության և համագործակցության կազմակերպության կողմից: Միևնույն ժամանակ, առանձին երկրների կողմից այն կարող է տարբեր կերպ մեկնաբանվել հաշվի առնելով տվյալ երկրի զինված ուժերի պատմությունը, բնույթն ու տեսակը: Ընդհանուր առմամբ համազգեստով քաղաքացի սկզբունքի էությունը հանգում է նրան, որ զինճառայողները նույն իրավունքներն ու պարտականությունները ունեն, ինչ մնացած քաղաքացիները: Այս սկզբունքը ենթադրում է նաև, որ որպես քաղաքացի նրա իրավունքներն ու պարտականությունները որոշ չափով պահպանվում են, սակայն զինճառայողը սկսում է կրել նաև զինվորական կյանքի պահանջները, օրենքներն ու կանոնները, ինչի ուժով որպես քաղաքացի նրա իրավունքներն ու պարտականությունները որոշ առանձնահատկություններ են կրում: Օրինակ, զինճառայողը չի կարող զինճառայությունը ազատ և իր կամքով թողնել, ինչպես օրինակ կկարողանար քաղաքացիական կյանքում թողնել իր աշխատանքը:

Համազգեստով քաղաքացի սկզբունքի օգտին խոսացող տեսություններից մեկի համաձայն, եթե կառավարության կողմից զինված ուժերի նկատմամբ ադեկվատ հսկողություն է իրականացվում, ապա այն կնվազեցնի զինված ուժերը անիրավաչափ նպատակներով օգտագործելու հավանականությունը: Քանի որ ժողովրդավարության պարագայում իշխանությունը պատասխանատու է ընտրազանգվածին և հաշվետու իր հանրային ծառայությունների համար, և հանրային ծառայություն մատուցող բոլոր խմբերի է ներառյալ զինճառայողների, իրավական կարգավիճակը պետք է նմանատիպ լինի:

Մեկ այլ մոտեցման համաձայն համազգեստով քաղաքացի սկզբունքը զինճառայողի համար երաշխիքներ է ստեղծում զինված ուժերի անձնակազմից պաշտպանավելու համար: Մարդու իրավունքների եվրոպական Կոնվենցիան ինքնին պահանջում է, որ պետությունները ապահովեն իրենց իրավասության ներքո գտնվող յուրաքանչյուր անձի իրավունքները և ոչ միայն քաղաքացիների իրավունքները: Չինճառայողները նույնպես մտնում են այդ պաշտպանության ներքո: Իսկ Կոնվենցիայով նախատեսված իրավունքներն ու ազատությունները անխտրականորեն պետք է կիրառվեն նաև զինված ուժերի անձնակազմի համար: Իհարկե, նման մոտեցումը կարող է խախտվել և իրավունքների ու ազատությունների ծավալը փոփոխության ենթարկվի հաշվի առնելով զինճառայության առանձնահատկություններն ու նպատակները :

Չինճառայողներին որպես համազգեստով քաղաքացիների վերաբերվելը ակնհայտորեն բխում է զինված ուժերը հասարակության մեջ ինտեգրելու նպատակից ի տարբերություն այն մոտեցման, թե զինված ուժերը մեկուսացված են քաղաքական և հասարակական կյանքից: Չինված ուժերի մարտունակության առաջնային հրամայականն է թիմային համախմբվածության և

հրամանատարների ու նրանց ենթակաների միջև վստահության և հավատարմության պահպանումը: Սա առաջացնում է այնպիսի արժեքների ու չափանիշների անհրաժեշտություն, որոնք ավելի խիստ են, քան առհասարակ հասարակության մեջ ընդունվածները: Եթե զինված ուժերը ցանկանում են արդյունավետորեն ծառայել իրենց հասարակությանը, ապա դրանում տեղ չի գտնվի ճնշումների, հակասոցիալական վարքի դրսևորումների, իրավախախտումների, խտրականության, հետապնդումների և վարքի այլ անընդունելի դրսևորումների համար: Ինչպես սպայական, այնպես էլ սերժանտական կազմը կարող է հանդես գալ զորամասերում տեղի ունեցող խախտումների պայքարի առաջին գծում: Նրանց ղեկավարումը կարևորագույն նշանակություն ունի մարդու իրավունքների նկատմամբ հարգանքն ապահովելու համար: Այս առումով հրամանատարները պարտավոր են ակտիվ լինել (նախաձեռնող դեր ունենալ զինվորականների միջև փոխադարձ վստահության և հարգանքի մթնոլորտ ձևավորելու համար) և ձեռնարկել բոլոր անհրաժեշտ միջոցները իրենց ենթակաների անօրինական գործողությունները կանխելու համար: Որպես պետական ապարատի ներկայացուցիչներ զինծառայողները պարտավոր են իրենց պարտականություններն իրականացնելու ընթացքում հարգել մարդու իրավունքները և պահպանել միջազգային մարդասիրական իրավունքի նորմերը: Բայց զինծառայողները թե զորամասերում, թե մարտական պայմաններում իրենց առջև դրված խնդիրներն իրականացնելիս միայն այն դեպքում կպահպանեն նշված իրավունքները, եթե իրենց սեփական իրավունքները ապահովված լինեն:

Եվրոպայի Խորհրդի Խորհրդարանական վեհաժողովի կողմից 2006թ-ին հաստատվել է անդամ պետությունների կողմից զինծառայողների մարդու իրավունքների ապահովման կարևորությունը. «...զինված ուժերի անձնակազմից մարդասիրական իրավունքի նորմերի ու մարդու իրավունքների պահպանում չի կարելի ակնկալել, եթե մարդու իրավունքները երաշխավորված չեն հենց զինված ուժերի շարքերում: Հետևաբար, էական է, որ զինված ուժերի ներսում Եվրոպայի խորհրդի կողմից սահմանված ուղեցույցները՝ մարդու իրավունքների պաշտպանության վերաբերյալ, զուգակցվեն մասնակից պետությունների այնպիսի քաղաքականության հետ, որն ուղղված լինի զինվորականների շրջանում մարդու իրավունքների վերաբերյալ իրազեկվածության մակարդակի բարձրացմանը:

Զինծառայողների իրավունքների համատեքստում առանձնակի նշանակություն ունեն *մարդու իրավունքների սահմանափակումների բնույթն ու աստիճանը*: Զինծառայողների համար մեծ է արտակարգ իրավիճակներում կենտրոնական դեր ստանձնելու հավանականությունը, որի պայմաններում մարդու իրավունքների (այդ թվում նաև իրենց իսկ իրավունքների) գործողությունը կարող է կասեցվել: Միաժամանակ որոշ հանգամանքներ, որոնց պայմաններում գործում են զինված ուժերը, կարող են զինծառայողների իրավունքների ընդունելի սահմանափակման հիմք հանդիսանալ անգամ ավելի հանդարտ պայմաններում: Հիմնական խնդիրն այն է, թե որ իրավունքները կարող են սահմանափակվել, ինչ հանգամանքներում, դատավարական ինչպիսի երաշխիքների առկայությամբ և ինչ չափով:

Միջազգային իրավունքի նորմերով ամրագրվող մարդու իրավունքները կարելի է դասակարգել երեք խմբի.

1. իրավունքներ, որոնցից վերապահումներ անելն արգելվում է (անվերապահելի կամ բացարձակ իրավունքներ),
2. իրավունքներ, որոնցից վերապահումներ կարելի է անել արտակարգ իրավիճակների ժամանակ (մասամբ սահմանափակման կամ վերապահման ենթակա իրավունքներ),

3. իրավունքներ, որոնք կարող են սահմանափակվել օրենքով հանրային որոշ հստակեցված շահերի համաձայն:

Զինվորական ծառայության առանձնահատկություններից ելնելով միջազգային իրավունքը նախատեսում է զինծառայողների քաղաքական իրավունքների սահմանափակումների հնարավորություն հատկապես զինվորական կարգապահության, ազգային անվտանգության, պետական գաղտնիք հանդիսացող տեղեկությունների պահպանության անհրաժեշտությամբ պայմանավորված: Մարդու իրավունքների եվրոպական դատարանը էնգելի գործով ամրագրել է. «Արտահայտվելու ազատությունը, ինչպես որ այն երաշխավորված է 10-րդ հոդվածով, զինծառայողների նկատմամբ կիրառելի է ճիշտ այնպես, ինչպես պայմանավորվող պետությունների իրավազորության ներքո գտնվող ցանկացած անձի նկատմամբ»: Այդուամենայնիվ, զինված ուժերի պատշաճ գործունեությունը դժվար է պատկերացնել առանց իրավական այնպիսի նորմերի, որոնք մշակվում են զինծառայողների կողմից զինվորական կարգապահությունը խախտելը կանխելու համար: Եվրոպական դատարանի նախադեպային իրավունքի համաձայն իրավաչափ է նաև զինվորականների կողմից քաղաքական կուսակցությանն անդամակցելը կամ որևէ քաղաքականության գործունեությամբ զբաղվելու արգելքը, քանի որ դրանք հետապնդում են իրավաչափ նպատակներ, մասնավորապես ազգային անվտանգության և հասարակական անվտանգության պահպանումը և անկարգությունների կանխումը: Եվրոպական կոնվենցիան իրավաչափ է համարում նաև զինծառայողների ցույցերի և հավաքների մասնակցելու իրավունքի սահմանափակումները համաչափության չափանիշներին բավարարելու պայմաններում: Միաժամանակ կոնվենցիայի 11-րդ հոդվածի 2-րդ մասը սահմանում է, որ Սույն հոդվածը չի խոչընդոտում սահմանափակումներ նախատեսել զինված ուժերի, ոստիկանության և պետական վարչակազմի մեջ մտնող անձանց կողմից այդ իրավունքների իրականացման նկատմամբ:

ՀՀ-ում զինծառայողների համար նախատեսված իրավունքների սահմանափակումները նախատեսվում են «Զինվորական ծառայություն և զինծառայողի կարգավիճակի մասին» ՀՀ օրենքով: Մասնավորապես, օրենքի 1-ին հոդվածի 3-րդ մասի համաձայն զինծառայողն իրավունք չունի.

- 1) կատարել այլ վճարովի աշխատանք, բացի գիտական, մանկավարժական և ստեղծագործական աշխատանքից,
- 2) լինել Ազգային ժողովի պատգամավոր, պետական և տեղական ինքնակառավարման մարմիններում զբաղեցնել ընտրովի կամ այլ պաշտոններ,
- 3) անդամակցել որևէ քաղաքական կուսակցության, կրոնական կամ արհեստակցական միության,
- 4) ոչ ծառայողական նպատակների համար զինված ուժերում և այլ զորքերում օգտագործել նյութական արժեքներ, տեխնիկական, ֆինանսական և տեղեկատվական միջոցներ,
- 5) կազմակերպել գործադուլներ կամ մասնակցել դրանց,
- 6) պաշտոնական դիրքն օգտագործել ի շահ քաղաքական կուսակցությունների, կրոնական, հասարակական միավորումների և դրանց գործունեության օգտին իրականացվող քարոզչության,
- 7) անձամբ զբաղվել ձեռնարկատիրական գործունեությամբ,
- 8) հոնորար ստանալ ծառայողական պարտականությունների կատարումից բխող հրապարակումների կամ ելույթների համար,

9) ծառայողական պարտականությունների համար այլ անձանցից ստանալ նվերներ, գումար կամ ծառայություններ, բացառությամբ Հայաստանի Հանրապետության օրենսդրությամբ նախատեսված դեպքերի:

Հայաստանի Հանրապետության օրենսդրությամբ ժամկետային պարտադիր զինծառայողների համար նախատեսված են այլ սահմանափակումներ ևս: Այսպես նրանք զրկված են տեղական ինքնակառավարման մարմինների և Ազգային ժողովի մեծամասնական ընտրակարգով ընտրություններին մասնակցելու իրավունքից: Հայաստանի Հանրապետության ներպետական օրենսդրությունը սահմանում է զինծառայողների իրավունքներն ու պարտականությունները մի քանի նորմատիվ իրավական ակտերում: Զինծառայողներին տրվում են Զինապարտության մասին, «Զինծառայողների և նրանց ընտանիքի անդամների սոցիալական ապահովության մասին, Զինվորական ծառայություն անցնելու մասին ՀՀ օրենքներով և իրավական այլ ակտերով սահմանված իրավունքներ, երաշխիքներ և փոխհատուցում: Ելնելով համազգեստով քաղաքացիների սկզբունքից՝ բոլոր զինծառայողները, անկախ կոչումից և պաշտոնից, կրում են Հայաստանի Հանրապետության քաղաքացիների համար սահմանված պատասխանատվություն՝ հաշվի առնելով նրանց իրավական վիճակի առանձնահատկությունները: Զինծառայողները կարող են ենթարկվել կարգապահական, վարչական, քաղաքացիաիրավական, նյութական և քրեական պատասխանատվության: Օրենսդրությամբ նախատեսված է նաև զինծառայողների նկատմամբ հասարակական ներգործության միջոցների կիրառման հնարավորություն զինվորական կարգապահության և հասարակական կարգի խախտման հետ կապված զանցանքների համար: Թույլ տրված իրավախախտման համար զինծառայողը, որպես կանոն, ենթարկվում է մեկ տեսակի պատասխանատվության, սակայն իրավախախտման համար կարգապահական պատասխանատվության ենթարկվելը չի ազատում քրեական պատասխանատվությունից, եթե արարքում առկա են հանցագործության հատկանիշներ, ինչպես նաև զինծառայողները չեն ազատվում իրավախախտմամբ պատճառված նյութական վնասը հատուցելու պարտականությունից անկախ պատասխանատվության կամ հասարակական ներգործության որևէ միջոցի ենթարկված լինելու հանգամանքից :

ԵՒ ՆԿ թիվ 4 (2010) 4 հանձնարարականը զինծառայողների իրավունքների և հիմարար ազատությունների ապահովման ուղղությամբ

1. Սույն հանձնարարականը վերաբերում է զինծառայողների իրավունքների և հիմարար ազատությունների ապահովմանը՝ նրանց աշխատանքի և ծառայության համատեքստում:

Ընդհանուր սկզբունքներ

2. Զինվորական կյանքի առանձնահատկությունները հաշվի առնելով հանդերձ՝ զինծառայողները, անկախ իրենց կարգավիճակից, օգտվում են Մարդու իրավունքների և հիմնարար ազատությունների պաշտպանության մասին կոնվենցիայով (այսուհետ՝ Կոնվենցիա) և Եվրոպական սոցիալական խարտիայով ու Եվրոպական սոցիալական խարտիայով (վերանայված) (այսուհետ՝ Խարտիա), ինչպես նաև մարդու իրավունքների պաշտպանության վերաբերյալ այլ համապատասխան փաստաթղթերով երաշխավորված իրավունքներից այնքանով, որքանով պետությունները պարտավորված են՝ դրանց միանալով:

3. Համաձայն Կոնվենցիայի 15-րդ հոդվածի և Եվրոպական սոցիալական խարտիայի 30-րդ հոդվածի՝ պատերազմի կամ ժողովրդի կյանքին սպառնացող այլ արտակարգ դրության ժամանակ պետությունները կարող են շեղվել Կոնվենցիայի և Խարտիայի ներքո ստանձնած իրենց որոշ պարտավորություններից՝ պայմանավորված բացառապես դրության լրջությամբ պահանջվող չափի անհետաձգելիությամբ և պայմանով, որ այդպիսի միջոցառումները չեն հակասի միջազգային իրավունքի ներքո ստանձնած իրենց այլ պարտավորություններին:

4. Կոնվենցիայի 15-րդ հոդվածի ներքո շեղումներն անթույլատրելի են հետևյալ իրավունքների առնչությամբ. կյանքի իրավունք՝ բացառությամբ օրինական պատերազմական գործողությունների հետևանքով առաջացած մարդկային զոհերի, խոշտանգումների և անմարդկային կամ արժանապատվությունը նվաստացնող վերաբերմունքի կամ պատժի արգելք, ստրկության և կախյալ վիճակի արգելք, այն սկզբունքը, որ պատիժ չի կարող նշանակվել առանց դրա՝ օրենքով սահմանված լինելու, և նույն արարքի համար կրկնակի չդատապարտվելու կամ չպատժվելու իրավունքը:

5. Հետևյալ իրավունքներն ու ազատությունները պետք է հարգվեն և իրացվեն՝ համաձայն համապատասխան ուղեկցող սկզբունքների:

ԹԵՄԱ 3. Կյանքի իրավունքը

- 1. Կյանքի իրավունքի էությունն ու շրջանակը, քաղաքացիական անձանց կյանքի իրավունքը խախտելու արգելքը:**
- 2. Մահապատիժը պատերազմական գործողությունների ընթացքում:**
- 3. Պետության՝ կյանքի իրավունքը պաշտպանելու պարտավորության էությունը, զինժառանգողների կողմից կյանքի պաշտպանությունը.**
- 4. Կյանքի իրավունքի պաշտպանվածությունը երաշխավորելու գործնական եղանակները**

Կյանքի իրավունքի հասկացությունը

Կյանքի իրավունքը մարդու ապրելու իրավունքն է: Այն մարդու հիմնարար իրավունք է, քանի որ միայն կենդանի մարդը կարող է մասնակցել հասարակական կյանքին, ունենալ և իրականացնել իրավունքներ, կրել պարտականություններ: Այդ պատճառով կյանքի իրավունքը առանձնահատուկ տեղ է զբաղեցնում մարդու իրավունքների շարքում:

Պետության անվերապահ պարտականությունն է պաշտպանել իր իրավասության տարածքում գտնվող մարդկանց կյանքը, բացառությամբ այն դեպքերի, երբ անձի մահը վրա է հասնում պատերազմական գործողությունների հետևանքով, ինչը կարգավորվում է միջազգային մարդասիրական իրավունքի՝ պատերազմներ վարելու կանոնների վերաբերյալ նորմերով:

Մարդու կյանքի իրավունքի պաշտպանության առումով պետությունն ունի նյութական և դատավարական պարտավորություններ: Նյութական պարտավորությունները իրենց հերթին լինում են պոզիտիվ և նեգատիվ:

Իր պաշտոնատար անձանց կողմից ապօրինի սպանություն կատարելուց զերծ մնալու պարտականությունը (նեգատիվ պարտավորություն).

- կյանքի պաշտպանությանը միտված քայլեր ձեռնարկելու պարտականությունը, մասնավորապես, որպեսզի կանխվեն կյանքի շրջանցելի կորստի դեպքերը (պոզիտիվ պարտավորություններ, որոնք պահանջում են իշխանություններից՝ ձեռնարկել ողջամիտ քայլեր).
- կասկածելի մահվան դեպքերի քննության պարտականություն (դատավարական ասպեկտ): Եթե, այդուհանդերձ, անձը զրկվել է կյանքից, ապա պետությունը ունի դատավարական պարտականություն իրականացնել հետաքննություն, հայտնաբերել մարդու մահվան մեջ մեղավոր անձանց և օրենքով սահմանված կարգով պատժել մեղավորին:

Պետության կողմից ուժի կիրառման հետևանքով անձի՝ կյանքից զրկվելը, օրինակ, կարող է լինել ոստիկանական գործողությունների հետևանք, ուստի ոստիկանության գործողությունները պետք է մանրամասնորեն պլանավորված լինեն, հնարավորինս բացառեն մահացու ուժի կիրառումը, իսկ կիրառման անհրաժեշտության դեպքում այն հասցնեն նվազագույնի: Անգամ այն դեպքում, երբ մահացու ուժի կիրառումը այլընտրանք չունի, դրա կիրառումը պետք է լինի համաչափ և անհրաժեշտ այն օրինական նպատակին հասնելու համար, որի համար իրականացվում է գործողությունը:

2.1. Անազատության մեջ գտնվող անձի կյանքը

Պետության տարածքում կալանքի տակ գտնվող անձի մահվան դեպքում պետությունը պարտավոր է ձեռնարկել բոլոր միջոցները մահվան պատճառները պարզելու համար, իսկ բռնի մահվան դեպքում՝ նաև հանցագործներին հայտնաբերելու և օրենքով սահմանված կարգով պատժելու համար: Կալանքի տակ գտնվող անձն ամբողջությամբ գտնվում է անազատության մեջ և պետության անմիջական հսկողության ներքո: Պետությունը պետք ապահովի, որ կալանքի տակ գտնվող անձը պաշտպանված լինի նաև կալանքի տակ գտնվող այլ անձանց հնարավոր հարձակումներից: Նման պայմաններում անձի մահվան դեպքում ապացուցման պարտականությունն ընկնում է պետության վրա: Այսինքն, եթե պետությունը չներկայացնի կալանքի տակ գտնված անձի մահվան հիմնավոր պատճառաբանություն, ապա կհամարվի անձի կյանքի իրավունքը խախտած:

Օրինակ՝ Մարդու իրավունքների եվրոպական դատարանի կողմից քննված *Տանլին ընդդեմ Թուրքիայի*⁷ գործով 22-ամյա առողջ երիտասարդը մահացել էր կարճատև կալանքի տակ գտնվելու ընթացքում: Թուրքիան պնդում էր, որ երիտասարդը բնական մահով է մահացել, սակայն այդ մասին որևէ ակնհայտ ու համոզիչ ապացույց չէր ներկայացրել, որի հետևանքով Մարդու իրավունքների եվրոպական դատարանը վճռել էր, որ Թուրքիան խախտել է տվյալ անձի կյանքի իրավունքը:

⁷ Tanli v. Turkey, no. 26129/95, ECHR 2001-III.

Պետությունը պարտավոր է ապահովել նաև անազատության մեջ գտնվող անձի կյանքի պաշտպանությունը, այդ թվում՝ ինքնասպանության փորձերից: Այն դեպքերում, երբ իշխանությունները կարող են ողջամտորեն կանխատեսել կալանքի տակ գտնվող ինքնասպանության հնարավորությունը, նրանք պարտավոր են իրականացնել այնպիսի միջոցառումներ, որոնք կկանխեն ինքնասպանությունը:

Մարդու իրավունքների եվրոպական դատարանի կողմից քննված Բեքերն ընդդեմ Թուրքիայի գործով Մուստաֆա Բեքերը հայտնաբերվել էր ընկած զորամասում՝ ձախ քունքային շրջանում հրազենային վնասվածքով: Նա հիվանդանոցի ճանապարհին մահացել էր: Քննությամբ պարզվել էր, որ Մուստաֆան հրազենը գողացել էր ծառայակցի պահարանից՝ փայտով կտորելով դրա կողպեքը: Կրակոցի ժամանակ սենյակում գտնվող չորս ծառայակիցները հարցաքննվել են, նրանք բոլորը հայտնել են, որ չեն տեսել կրակոցի պահը: Ներկաներից մեկը, ով գտնվել է Մուստաֆայից հինգ մետր հեռավորության վրա, հայտնել է, որ չի տեսել կրակոցը, քանի որ շոկի մեջ փակել է դեմքը ձեռքերով: Քրեական գործով քննությունը դադարեցվել է այն հիմքով, որ Մուստաֆան ինքնասպան է եղել՝ կրակելով աջ քունքին, քանի որ իր մայրը դեմ է եղել իր ամուսնությանը: Վարոյթն իրականացնող մարմինը հրաժարվել է հրապարակել քննության հետ կապված որևէ փաստաթուղթ: Դիմումատուի՝ գործի քննությունը վերսկսելու վերաբերյալ դիմումը անհետևանք է մնացել:

Դատարանը սույն գործով փաստել է, որ պետության անմիջական վերահսկողության տակ գտնվող տարածքում մահվան կապակցությամբ պետությունը պետք է ողջամիտ բացատրություն տա պատահարի վերաբերյալ: Սակայն իշխանությունների կողմից կատարված քննությունն անարդյունավետ էր և թողնում էր բազում անպատասխան հարցեր, և դատարանը անընդունելի է համարել Մուստաֆայի կողմից կատարված ինքնասպանությունը: Գործի քննության ընթացքում տեղ գտած թերությունները ըստ դատարանի կարող է վկայել ծանր հանցագործության պարտակման մասին:

Դատարանը որոշել է, որ կառավարությունը ողջամիտ բացատրություն չի տվել Մուստաֆա Բեքերի մահվան կապակցությամբ, և հետևաբար, պետությունը պատասխանատու է կյանքի իրավունքի խախտման համար:

2.2. Անհետացումներ

Մարդու իրավունքների եվրոպական դատարանի կողմից քննված Թիմուրթասն ընդդեմ Թուրքիայի գործով⁸ դիմողի որդին ձերբակալվել է թուրքական անվտանգության ուժերի կողմից, որից հետո ավելի քան վեց տարի որդուց տեղեկություններ չեն ստացվել: Հաշվի առնելով նաև այն ժամանակը, որ անցել է ձերբակալությունից հետո, դատարանը համարեց, որ դիմողի որդին մահացած է, և Թուրքիայի կողմից խախտվել է դիմողի որդու կյանքի իրավունքը:

Պետության կողմից անձի անհետացման փաստը քննելուց խուսափելը նույնպես կարող է հանգեցնել կյանքի իրավունքի խախտման, քանի որ դա բխում է պետության պոզիտիվ պարտականությունից:

⁸ Timurtas v. Turkey, no. 23531/94, ECHR 2000-VI.

Թիմուրթասան ընդդեմ Թուրքիայի գործում «դատարանը կյանքի իրավունքի խախտում արձանագրեց դիմողի որդու անհայտ կորչելու կապակցությամբ, ով կալանավորվել էր անվտանգության ուժերի կողմից, և նրա մասին այլևս ոչինչ հայտնի չէր եղել վեց ու կես տարիէ:

2.3. Բժշկական օգնության տրամադրում

Կյանքի իրավունքի պաշտպանությունը պետություններից պահանջում է համապատասխան մակարդակի բժշկական օգնության տրամադրում իր ընդդատության տակ գտնվող անհատներին:

Մարդու իրավունքների եվրոպական դատարանի կողմից քննված Իլիանն ընդդեմ Թուրքիայի գործով բանակայինները 6 ժամով ուշացրել էին մի անձի հիվանդանոց տեղափոխումը, ում նրանք ծանր մարմնական վնասվածքներ էին պատճառել, ինչն անդրադարձել էր նրա գլխուղեղի վրա: Հաշվի առնելով պատճառված վնասվածքների ծանրությունը, այդ թվում՝ նրան բուժօգնություն տրամադրելու պահի էական հետաձգումը՝ դատարանն արձանագրեց խոշտանգումներից զերծ մնալու իրավունքի խախտում: Այնուամենայնիվ, եթե դեպքն ի վերջո ավարտվում է մահվան ելքով, ապա կիրառելի է դառնում կյանքի իրավունքի խախտումը:

Մարդու իրավունքների եվրոպական դատարանի կողմից քննված Անգուելովն ընդդեմ Բուլղարիայի գործով դատարանն ուսումնասիրեց կալանքի տակ պահվող մի կասկածյալի բուժօգնություն տրամադրելու ուշացումները: Երբ նրանք հասկացել էին, որ տուժողի վիճակը վատթարանում է, շտապ բուժօգնության մեքենա կանչելու փոխարեն կապվել էին տղային ձերբակալած գործընկերների հետ: Պարեկային ծառայության մեջ գտնվող այդ սպաները վերադառնում են ոստիկանության բաժին, որպեսզի ճշտեն վիճակը: Այնուհետև սպաներից մեկը շտապ բուժօգնության մեքենան հեռախոսով կանչելու փոխարեն մեքենայով գնում է հիվանդանոց, ինչն առաջացնում է մոտ երկու ժամվա ձգձգում և ավարտվում է մահվան ելքով: Դատարանը այդ գործով եզրակացրեց, որ խախտվել է կյանքի իրավունքը՝ պայմանավորված բուժօգնություն տրամադրելու ձգձգումների հետ:

2.4. Մահապատիժ

Երկրորդ համաշխարհային պատերազմից հետո մարդու իրավունքների վերաբերյալ հիմնարար միջազգային փաստաթղթերի ընդունողները չեն քննարկել մահապատիժը վերացնելու հարցը, իսկ ՄԻԵԿ-ում կյանքի իրավունքը սահմանվել է այնպիսի վերապահումներով, որոնք հնարավոր են դարձրել մահապատիժի կիրառումը⁹: Սակայն դրանից ընդամենը մի քանի տասնամյակ անց այդ մոտեցումները վերանայվեցին: Մարդու իրավունքների եվրոպական կոնվենցիային կից թիվ 6 և 13 արձանագրությունների ընդունմամբ վերացվեց մահապատիժը Եվրոպայի խորհրդի շրջանակներում նախ՝ խաղաղ, հետո՝ պատերազմական դրությունում:

⁹ Միջազգային պայմանագիր կնքելիս պետությունները կարող են վերապահումներ անել, ինչը նշանակում է, որ խնդրո առարկա իրավունքը իրավական պարտադիր ուժ չունի:

Խոշտանգումների արգելքը բացարձակ է¹⁰, իսկ մահապատժի միջոցով մարդուն կյանքից զրկելը ոչ այլ ինչ է, քան խոշտանգում կամ անմարդկային վերաբերմունք: Եվրոպայի խորհրդի անդամ պետությունները ավելի են զարգացրել մահապատժի արգելքի մեկնաբանությունը և դրանում ներառել են նաև այն, որ արգելվում է անձին վտարել պետությունից իր քաղաքացիության պետություն, եթե այնտեղ նրա կատարած հանցանքի համար մահապատիժ կարող է նշանակվել:

Հայաստանի Հանրապետությունը այն պետություններից է, որտեղ ներկայումս մահապատիժը վերացված է, և ոչ ոք չի կարող ենթարկվել նման պատժի ոչ խաղաղ, ոչ էլ պատերազմական ժամանակներում՝ անկախ իրավիճակից ու հանգամանքներից:

2.5. Կյանքի իրավունքի պաշտպանությունը վնասարար շրջակա միջավայրի վտանգներից

Կյանքի իրավունքի պաշտպանությունը ներառում է նաև կյանքին վտանգ սպառնացող շրջակա միջավայրի առկա վտանգներից պաշտպանությունը:

Այսպես՝ Մարդու իրավունքների եվրոպական դատարանի կողմից քննված Օներյիլդիգն ընդդեմ Թուրքիայի գործով դիմողի կացարանը, որը գտնվել է աղբանոցի հարևանությամբ, վնասվել է մեթանի պայթյունից, որի արդյունքում ընտանիքի 9 անդամներ զոհվել են: Դատարանը որոշում ընդունեց, որ իշխանությունները պետք է կանխատեսեին նման վտանգի հնարավորությունը և հնարավոր վտանգը կանխելու միջոցներ ձեռնարկեին, վտանգի մասին տեղեկացնեին բնակիչներին, սակայն անգործության են մատնվել, ուստի այդ անձանց կյանքի իրավունքի խախտման փաստը հաստատվեց:

Ամրագրումը միջազգային և ներպետական նորմերում

Մարդու իրավունքները հարգելու, պաշտպանելու և իրականացնելու, ինչպես նաև կյանքի իրավունքի վերաբերյալ դրույթները ներպետական օրենքներով և միջազգային պայմանագրերով սահմանված են հետևյալ կերպ.

- Սահմանադրության 47-րդ հոդվածով յուրաքանչյուր ոք պարտավոր է հարգել այլոց իրավունքները, ազատությունները և արժանապատվությունը:
- Սահմանադրության 15-րդ հոդվածի համաձայն՝ յուրաքանչյուր ոք ունի կյանքի իրավունք:

Ոչ ոք չի կարող դատապարտվել կամ ենթարկվել մահապատժի:

Մարդու իրավունքների համընդհանուր հռչակագրի 3-րդ հոդվածը սահմանում է, որ յուրաքանչյուր ոք կյանքի, ազատության և անձնական անձեռնմխելիության իրավունք ունի:

Քաղաքական և քաղաքացիական իրավունքների միջազգային դաշնագրի 6-րդ հոդվածը սահմանում է.

1. Յուրաքանչյուր ոք ունի կյանքի անօտարելի իրավունք: Այդ իրավունքը պաշպանվում է օրենքով: Ոչ ոքի չի կարելի կամայականորեն զրկել կյանքից: Այն երկրներում, որոնք չեն վերացրել մահապատիժը, մահվան դատավճիռները կարող են կայացվել միայն

¹⁰ Եվ այն համարվում է միջազգային իրավունքի պարտադիր նորմ, ինչը միջազգային իրավունքի հիմնարար սկզբունք է՝ ընդունված պետությունների միջազգային հանրության կողմից, և այդ նորմից որևէ շեղում կամ սահմանափակում թույլատրելի չէ:

ամենաձանր հանցագործությունների համար, հանցագործության կատարման պահին գործող օրենքին համապատասխան, որը չի հակասում սույն դաշնագրի և Յեղասպանության հանցագործությունը կանխելու և դրա համար պատժի մասին կոնվենցիայի դրույթներին:

2. Այդ պատիժը կարող է իրականացվել միայն ի կատարումն իրավասու դատարանի կայացրած վերջնական դատավճռի: Այն դեպքում, երբ կյանքից զրկելը ցեղասպանության հանցագործություն է, պետք է նկատի ունենալ, որ սույն դաշնագրի մասնակից պետություններին սույն հոդվածում ոչինչ իրավունք չի տալիս որևէ կերպ շեղվել Յեղասպանության հանցագործությունը կանխելու և դրա համար պատժի մասին կոնվենցիայի դրույթների համաձայն ստանձնած ցանկացած պարտավորությունից:
3. Մահապատժի դատապարտված յուրաքանչյուր ոք իրավունք ունի հայցելու ներում կամ դատավճռի մեղմացում: Համաներումը, ներումը կամ դատավճռի մեղմացումը կարող են շնորհվել բոլոր դեպքերում:
4. Մահապատիժ չի նշանակվում տասնութ տարեկանից ցածր անձանց կատարած հանցագործությունների համար և ի կատար չի ածվում հղի կանանց նկատմամբ:
5. Սույն հոդվածում ոչինչ չի կարող հիմք ծառայել սույն դաշնագրի մասնակից որևէ պետության կողմից մահապատժի վերացումը հետաձգելու կամ թույլ չտալու համար:

ԹԵՄԱ 4. (Վ.Ս 4, Ավ. 4)

Խոշտանգման և անմարդկային կամ նվաստացնող վերաբերմունքի կամ պատժի արգելքը:

1. **Խոշտանգման, անմարդկային և նվաստացնող վերաբերմունքի կամ պատժի արգելքի էությունը:**
2. **Ֆիզիկական (մարմնական) պատիժների և կոլեկտիվ պատիժների արգելքը:**
3. **Պետության պարտավորությունները, որոնք առնչվում են խոշտանգմանը և անմարդկային վերաբերմունքին, դեպքերի քննության առանձնահատկությունները և արդյունավետության չափորոշիչները:**
4. **Հարկադիր կամ պարտադիր աշխատանքի արգելքը:**
5. **Զինվորական կամ այլընտրանքային ծառայությանը հարկադիր կամ պարտադիր աշխատանքի հասկացության անկիրառելիությունը:**

1. Խոշտանգումների և անմարդկային վերաբերմունքի արգելքը

1.1. Խոշտանգումների և անմարդկային վերաբերմունքի հասկացությունը

Խոշտանգումը դաժան, անմարդկային և նվաստացնող վերաբերմունքի կամ պատժի առավել խիստ և դիտավորությամբ կատարվող ձևն է:

Խոշտանգում է համարվում ցանկացած գործողություն, որով անձին դիտավորությամբ պատճառվում է մարմնական կամ հոգեկան ուժեղ ցավ կամ տառապանք՝ նրանից կամ երրորդ անձից տեղեկություններ կամ խոստովանություն կորզելու, այն գործողության

համար պատժելու, որը կատարել կամ որի կատարման մեջ կասկածվում է նա կամ երրորդ անձը, կամ նրան կամ երրորդ անձին վախեցնելու կամ հարկադրելու նպատակով, կամ ցանկացած տեսակի խտրականության վրա հիմնված ցանկացած պատճառով, երբ նման ցավը կամ տառապանքը պատճառվում է պետական պաշտոնյայի կամ պաշտոնապես հանդես եկող այլ անձի կողմից, կամ նրանց դրդմամբ, կամ համաձայնությամբ:

Խոշտանգումների և անմարդկային կամ նվաստացնող վերաբերմունքի արգելքը ժողովրդավարական հասարակության հիմնարար արժեքներից մեկն է: Այդ արգելքը բացարձակ է: Ի տարբերություն մարդու և քաղաքացու որոշ այլ իրավունքների՝ այս արգելքը չի ենթադրում որևէ բացառություն: Այս արգելքից չի թույլատրվում շեղվել նույնիսկ արտակարգ իրավիճակներում՝ պատերազմների կամ դրանց անմիջական վտանգի ժամանակ: Դրա շրջանցումը չի կարող արդարացվել և հիմնավորվել պետության ազգային անվտանգության շահերով կամ ահաբեկչության կամ հանցավորության դեմ պայքարից թելադրվող անհրաժեշտությամբ: Խոշտանգումը և անմարդկային կամ նվաստացնող վերաբերմունքն արգելվում է՝ անկախ զոհի վարքագծից:

Հարկ է նշել, որ խոշտանգման և անմարդկային կամ նվաստացնող վերաբերմունքի միջև կան որոշակի տարբերություններ: Խոշտանգումը միայն այն անմարդկային կամ նվաստացնող վերաբերմունքն է, որը կիրառվում է դիտավորությամբ և պատճառում է լուրջ և դաժան տառապանքներ: Խոշտանգմանը, բացի դրան բնորոշ դիտավորության և դաժանության հատկանիշից, հատուկ է նաև նպատակայնության տարրը: Ինչպես արդեն նշվեց, խոշտանգում է համարվում այն գործողությունը, որով դիտավորությամբ անձին պատճառվում է ուժեղ ցավ կամ տառապանք՝ նրանից տեղեկություններ կորզելու, պատժելու կամ վախեցնելու նպատակով:

Ելնելով վերոգրյալից՝ կարելի է առանձնացնել խոշտանգմանը վերագրվող հետևյալ հատկանիշները, որոնցով այն տարբերակվում է անմարդկային կամ նվաստացնող վերաբերմունքից.

- Խոշտանգումը զոհին պատճառում է առավել ուժեղ ցավ և տառապանք:
- Խոշտանգումը դիտավորությամբ կատարվող գործողություն է:
- Խոշտանգումը հետապնդում է անձից որոշակի տեղեկություն կամ խոստովանություն կորզելու նպատակ:

Միաժամանակ հարկ է նշել, որ համանման գործողությունները մի դեպքում կարող են որակվել որպես «խոշտանգում, մյուս դեպքում՝ որպես «անմարդկային կամ նվաստացնող վերաբերմունք»: Սա նշանակում է, որ դրանց միջև սահմանը հստակ չէ, և յուրաքանչյուր կոնկրետ դեպքում անհրաժեշտ է հաշվի առնել բոլոր հանգամանքները:

Եթե խոշտանգումն անմարդկային կամ նվաստացնող վերաբերմունքից տարբերակելու որոշակի չափանիշներն առկա են միջազգային իրավունքի նորմերում և Եվրոպական դատարանի վճիռներում¹¹, ապա անմարդկային կամ նվաստացնող վերաբերմունքի տարբերակման խնդիրն ավելի բարդ է: Շատ դեպքերում անմարդկային վերաբերմունքը նաև նվաստացնող վերաբերմունք է¹²: Իռլանդիան ընդդեմ Միացյալ Թագավորության գործով կիրառված հարցաքննության մեթոդները Եվրոպական դատարանը համարել է ոչ միայն անմարդկային, այլև նվաստացնող, քանի որ դրանց կիրառումը զոհերի մեջ

¹¹ Aksoy v. Turkey, Judgment of 18 December 1996.

¹² Մարդու իրավունքների Եվրոպական հանձնաժողովի՝ Հունական գործով 1969 թ. նոյեմբերի 5-ի զեկույց:

առաջացնում էր վախի, բարկության և ստորադասության զգացում, ինչը կարող էր ստորացնել նրանց և կոտրել նրանց ֆիզիկական կամ բարոյական դիմադրողականությունը¹³:

Չնայած անմարդկային և նվաստացնող վերաբերմունքի միջև հստակ տարբերության բացակայությանը՝ Մարդու իրավունքների եվրոպական հանձնաժողովը և դատարանը փորձել են տալ դրանց սահմանումները և առանձնացնել դրանց տարբերակիչ հատկանիշները: Հանձնաժողովի սահմանման համաձայն՝ «Անմարդկային վերաբերմունքե հասկացությունը ներառում է այնպիսի վերաբերմունք, որով դիտավորությամբ պատճառվում է ուժեղ ֆիզիկական կամ հոգեկան տառապանք: Վերաբերմունքը կամ պատիժը կարող է նվաստացնող համարվել, եթե այլոց առջև ստորացնում է անձին կամ նրան ստիպում է գործել իր կամքին կամ գիտակցությանը հակառակե:

Ըստ դատարանի սահմանման՝ «Նվաստացնող կարող է համարվել այն վերաբերմունքը, որը զրհերի մեջ առաջացնում է վախի, բարկության և ստորադասության զգացում, ինչը կարող է ստորացնել նրանց և կոտրել նրանց ֆիզիկական կամ բարոյական դիմադրողականությունը¹⁴:

«Անմարդկային և «նվաստացնողե հասկացությունների բովանդակությունը բացահայտված է Եվրոպական դատարանի մի շարք վճիռներում, որոնցում այդ հասկացություններն իրենց հետագա զարգացումն են ապրել¹⁵:

Խոշտանգումների և արգելված վերաբերմունքի այլ ձևերի տարբերակումը հիմնականում կախված է պատճառված տառապանքի ծանրության տարբեր աստիճաններից:

Խոշտանգման դեպքում անհրաժեշտ է ապացուցել կոնկրետ նպատակի առկայությունը, իսկ վերաբերմունքի այլ ձևերի դեպքում նման պահանջ չկա: Անմարդկային կամ նվաստացուցիչ վերաբերմունք կարող է առաջանալ գործողություններ չձեռնարկելու, ոչ թե դիտավորյալ կատարված գործողությունների հետևանքով:

1.2. Չեմբերն ընդդեմ Ռուսաստանի գործի ներկայացում¹⁶

2000 թ. դեկտեմբերին դիմողը հետազոտվել է երկու բժշկական հանձնաժողովների կողմից և ճանաչվել պիտանի զինվորական ծառայության համար: Ծառայության երկրորդ ամսից՝ 2001 թ. փետրվարից, տառապել է ծնկի ցավերից: Ծնկի վիճակի կապակցությամբ նրա անմիջական պետը նրան ազատել է ֆիզիկական վարժանքներից և շարային վարժություններից: Պարզվել է նաև, որ ծնկի վիճակից ելնելով՝ դիմողը մի քանի անգամ բուժում է ստացել զորամասի բուժկետում:

2001 թ. մարտին կրտսեր սերժանտ Չն դիմողի անմիջական պետի ներկայությամբ հրամայել է դիմողին և այլ զինվորների՝ կատարել ծնկի 350 վարժություն՝ որպես պատիժ բարաքները չմաքրելու համար: Դիմողն ուժասպառ է եղել վարժության ընթացքում և տարվել հոսպիտալ՝ շտապ բուժօգնություն ստանալու նպատակով: Չինձառայողը տեղափոխվել է քաղաքացիական հիվանդանոց, որտեղ ստացել է բուժում, ինչից հետո

¹³ Ireland v. the United Kingdom, Judgment of 18 January 1978.

¹⁴ Քենանն ընդդեմ Միացյալ Թագավորության և Իռլանդիան ընդդեմ Միացյալ Թագավորության գործերով վճիռները:

¹⁵ Kurt v. Turkey, Judgment of 25 May 1998, Cyprus v. Turkey, Judgment of 10 May 2001.

¹⁶ Chember v. Russia, no. 7188/03, ECHR 2008

ճանաչվել է ոչ պիտանի զինվորական ծառայության համար, զորացրվել՝ ճանաչվելով երկրորդ կարգի հաշմանդամ:

Սույն գործով դատարանը փաստել է, որ կոնվենցիայի 3-րդ հոդվածը խստիվ պահպանում է ժողովրդավարական հասարակության հիմնարար արժեքներից մեկը: Այն բացարձակ իմաստով արգելում է խոշտանգումը կամ անմարդկային կամ արժանապատվությունը նվաստացնող վերաբերմունքը կամ պատիժը՝ անկախ հանգամանքներից և տուժողի վարքագծից: Կոնվենցիայի 3րդ հոդվածի սահմաններում վատ վերաբերմունքը պետք է ունենա լրջության նվազագույն մակարդակ: Այդ նվազագույնի գնահատումը կախված է գործի բոլոր հանգամանքներից, ինչպիսիք են վերաբերմունքի տևողությունը, դրա ֆիզիկական կամ հոգեկան ազդեցությունը, որոշ դեպքերում՝ զոհի սեռը, տարիքը և առողջական վիճակը:

Կիրառված խոշտանգումն ու անմարդկային վերաբերմունքը ցանկացած դեպքում պետք է դուրս գան օրինական վերաբերմունքի կամ պատժի հետ կապված տառապանքի և նվաստացման անխուսափելի տարրերի սահմաններից: Պարտադիր զինվորական ծառայությունը հաճախ ներառում է այնպիսի տարր, ինչպիսին է անձին ազատությունից զրկելու միջոցը: Այդուհանդերձ, շատ գործողություններ, որոնք կարող են առաջացնել բանտարկյալների նկատմամբ նվաստացնող կամ անմարդկային վերաբերմունք, չեն կարող անցնել վատ վերաբերմունքի սահմանը, երբ դրանք իրականացվում են զինված ուժերում՝ պայմանով, որ դրանք կատարեն հատուկ առաքելություն զինված ուժերում, երբ, օրինակ, դրանք հանդիսանում են կռվի դաշտի համար սահմանված վարժանքների մի մասը:

Այդուհանդերձ, պետությունը պարտավոր է ապահովել, որ անձը զինվորական ծառայություն անցնի այնպիսի պայմաններում, որոնք համատեղելի են նրա մարդկային արժանապատվությունը հարգելու հետ, իսկ զինվորական վարժանքների ընթացակարգը և մեթոդները չեն պատճառում նրան ֆիզիկական տառապանք կամ չեն անցնում զինվորական կարգուկանոնի հետ կապված անխուսափելի դժվարությունների չափն ու սահմանը, և որ նման ծառայության պրակտիկ պահանջների հետ մեկտեղ նրա առողջությունը և ինքնազգացողությունը համարժեքորեն պահպանված են՝ տրամադրելով նրան համապատասխան բժշկական օգնություն: Պետության առաջնային պարտականությունն է նվազագույնի հասցնել առողջությանը սպառնացող ռիսկը, որը կարող է առաջանալ ոչ միայն զինվորական գործողությունների և օպերացիաների բնույթից, այլև մարդկային տարրի պատճառով, երբ պետությունը քաղաքացիներին զորակոչում է զինվորական ծառայության:

Համաձայն դատարանի մոտեցման՝ վերաբերմունքը համարվում է «անմարդկային», եթե այն կանխամտածված է, կատարվում է ժամկետով և պատճառում է կա՛մ փաստացի մարմնական վնասվածքներ, կա՛մ ուժեղ ֆիզիկական կամ հոգեկան տառապանք: Այն հարցը, թե արդյոք վերաբերմունքի նպատակը եղել է անձին տառապանք պատճառելը, հաշվի է առնվում հետագայում, սակայն նման որևէ նպատակի բացակայությունն արդյունքում չի կարող բացառել կոնվենցիայի 3-րդ հոդվածի խախտումը:

Այսպես՝ հիշյալ սկզբունքները կոնկրետացնելով գործի փաստերին՝ դատարանը որոշում է, որ դիմողին հրամայված է եղել կատարել հատուկ հանձնարարություն՝ կքանիստ վարժություններ՝ որպես պատիժ բարաքները ոչ պատշաճ մաքրելու համար: Այդ հրամանը տրվել է նրա ժամանակավոր հրամանատարի կողմից, սակայն դրան լրելային համաձայնել է

վերադաս հրամանատարը, ով ներկա է եղել և չի առարկել հրամանին: Հետևաբար, այդ վերաբերմունքը դիմողի նկատմամբ իրականացվել է դիտավորությամբ: Դիմողն ուժասպառ է եղել և չի կարողացել կառավարել ոտքերը: Չնայած որ նա և՛ զինվորական, և՛ քաղաքացիական հիվանդանոցում ստացել է բժշկական օգնություն, հասցված վնասվածքը հանգեցրել է առողջության երկարատև քայքայման: Դիմողն ազատվել է զինվորական ծառայությունից և դարձել է երկրորդ կարգի հաշմանդամ:

Դատարանը որոշել է, որ տվյալ գործով դիմողը ենթարկվել է ֆիզիկական վարժությունների հարկադիր կատարման, որոնք նրան հասցրել են ֆիզիկական ուժասպառության: Այս պատիժն իրականացվել է դիտավորությամբ դիմողի հրամանատարների կողմից, որոնք հստակ իմացել են նրա առողջական խնդիրների մասին, ինչպես նաև այն իրականացվել է առանց որևէ ծառայողական անհրաժեշտության, որը կարդարացներ այդ գործողությունները: Այսինքն՝ նման հանգամանքներում այդ պատիժը դիմողին պատճառել է ֆիզիկական մեծ տառապանք և անցել լրջության նվազագույն աստիճանի սահմանները:

Հետևաբար, դիմողը ենթարկվել է անմարդկային պատժի՝ հանգեցնելով կոնվենցիայի 3-րդ հոդվածի խախտման:

1.2. Ֆիզիկական, հոգեբանական և բարոյական անձեռնմխելիություն

Գործողությունը որպես «խոշտանգում կամ անմարդկային կամ նվաստացնող վերաբերմունք» դիտելու համար բավարար է, որ այդ վերաբերմունքը ունենա խստության նվազագույն աստիճան: Այս սկզբունքային մոտեցումը պայմանավորված է նրանով, որ խոշտանգումների և անմարդկային կամ նվաստացնող վերաբերմունքի օբյեկտը՝ անձի ֆիզիկական, հոգեբանական բարոյական անձեռնմխելիությունը, մարդուն ներհատուկ կարևորագույն արժեքներից մեկն է, որը ոչ մի պարագայում չի կարող ենթարկվել որևէ բացասական ազդեցության: Ահաբեկչության և հանցավորության դեմ պայքարն անգամ չի կարող հիմք համարվել անձի ֆիզիկական և մտավոր անձեռնմխելիության դեմ ոտնձգելու համար: Իռլանդիան ընդդեմ Միացյալ Թագավորության¹⁷ գործով Մարդու իրավունքների եվրոպական դատարանը իռլանդացի կասկածյալներին հարցաքննելու մի շարք մեթոդներ, ինչպիսիք են անընդհատ աղմուկի մեջ պահելը, քնից զրկելը, ուտելիքից և ջրից զրկելը, դիտել է որպես անմարդկային և նվաստացնող վերաբերմունք:

Վերաբերմունքի խստության նվազագույն աստիճանը յուրաքանչյուր կոնկրետ դեպքում տարբեր է, քանի որ կախված է բազմաթիվ հանգամանքներից, ներառյալ՝ նման վերաբերմունքի կիրառման տևողությունից: Այսպես՝ Ակսոյն ընդդեմ Թուրքիայի¹⁸ գործով տուժողը ենթարկվել է այսպես կոչված «Պաղեստինյան կախաղանի»՝ նրան մերկացրել են, ձեռքերը միասին կապել հետևում և կապված ձեռքերից կախել, որի հետևանքով անձը պարալիզվել է: Սա դատարանը դիտել է որպես խոշտանգման արգելքի խախտում: Դեպքը տեղի է ունեցել ազատությունից զրկելու վայրում:

Ազատագրված վայրի պայմանները նույնպես կարող են բերել արգելքի խախտման: Այդպիսի պայմաններ կարող են համարվել ջեռուցման, օդափոխության, լուսավորության,

¹⁷ Ireland v. the United Kingdom, 18 January 1978 Series A no. 25.

¹⁸ No. 21987/93, 18.12.1996, 1997 23 EHRR.

սննդի և ջրի, բժշկական սպասարկման, գերբնակեցման և այլ հանգամանքները: Այսպես՝ Կալաշնիկովն ընդդեմ Ռուսաստանի¹⁹ գործով տուժողը պահվել է 8 անձի համար նախատեսված 1721 քմ տարածք ունեցող խցում՝ 1824 այլ ազատագրված անձանց հետ միասին: Այդ անձինք հարկադրված են եղել քնել հերթով: Խցի լուսավորությունն անընդհատ միացված է եղել, ինչն անքնություն է պատճառել, օդափոխությունը բավարար չի եղել, զուգարանը առանձնացված չի եղել խցի բնակելի մասից: Տուժողը պահվել է սիֆիլիսով, տուբերկուլյոզով, այլ վարակիչ հիվանդություններով տառապող անձանց հետ, ինչի հետևանքով ինքն էլ է վարակվել տարբեր հիվանդություններով: Այս բոլոր հանգամանքները հաշվի առնելով՝ դատարանը համարել է, որ նման նվաստացնող պայմանները տուժողին մտավոր տառապանքներ են պատճառել՝ ստորացնելով նրա մարդկային արժանապատվությունը:

Պետությունը նաև խոշտանգումները, անմարդկային և նվաստացնող վերաբերմունքը կանխելու, իսկ կատարման դեպքերում՝ արդյունավետ հետաքննություն իրականացնելու, մեղավորներին հայտնաբերելու և պատժելու միջոցներ ձեռնարկելու պոզիտիվ պարտականություն ունի: Պետության ձեռնարկած միջոցառումները պետք է արդյունավետ լինեն և ծառայեն իրենց նպատակին:

Ամրագրումը միջազգային և ներպետական նորմերում

Խոշտանգման և անմարդկային վերաբերմունքի արգելքը միջազգային իրավունքի հիմնարար և հանրաճանաչ նորմ է, որն անվերապահորեն ընդունելի է բոլոր պետությունների կողմից և այդ արգելքից որևէ վերապահում երբևէ անթույլատրելի է: Խոշտանգման և անմարդկային վերաբերմունքի արգելքը իր արտացոլումն է գտել ինչպես միջազգային, այնպես էլ ներպետական իրավունքում:

Մարդու իրավունքների և հիմնարար ազատությունների պաշտպանության մասին կոնվենցիայի 3-րդ հոդվածի համաձայն՝ «Ոչ ոք չպետք է ենթարկվի խոշտանգումների կամ անմարդկային կամ նվաստացնող վերաբերմունքի կամ պատժի»:

Խոշտանգումից և այլ դաժան, անմարդկային կամ արժանապատվությունը նվաստացնող վերաբերմունքի ենթարկվելուց բոլոր անձանց պաշտպանության մասին Միավորված ազգերի կազմակերպության Գլխավոր ասամբլեայի 1975 թ. դեկտեմբերի 9-ի հռչակագրի համաձայն՝ «Խոշտանգումը դաժան, անմարդկային և նվաստացնող վերաբերմունքի կամ պատժի առավել խիստ և դիտավորությամբ կատարվող ձևն է»:

Միավորված ազգերի կազմակերպության՝ Խոշտանգումների և այլ դաժան, անմարդկային կամ արժանապատվությունը նվաստացնող վերաբերմունքի ու պատժի դեմ 1984 թ. դեկտեմբերի 10-ի կոնվենցիայի 1-ին հոդվածի համաձայն՝ «խոշտանգում» է համարվում «ցանկացած գործողություն, որով անձին դիտավորությամբ պատճառվում է մարմնական կամ հոգեկան ուժեղ ցավ կամ տառապանք՝ նրանից կամ երրորդ անձից տեղեկություններ կամ խոստովանություն կորզելու, այն գործողության համար պատժելու, որը կատարել կամ որի կատարման մեջ կասկածվում է նա կամ երրորդ անձը, կամ նրան կամ երրորդ անձին վախեցնելու կամ հարկադրելու նպատակով, կամ ցանկացած տեսակի խտրականության վրա հիմնված ցանկացած պատճառով, երբ նման ցավը կամ

¹⁹ No. 27095/95, 15.07.02, 2003 36 EHRR 34

տառապանքը պատճառվում է պետական պաշտոնյայի կամ պաշտոնապես հանդես եկող այլ անձի կողմից, կամ նրանց դրդմամբ, կամ համաձայնությամբ»:

«Սահմանադրության 17-րդ հոդվածի համաձայն՝ «Ոչ ոք չպետք է ենթարկվի խոշտանգումների, ինչպես նաև անմարդկային կամ նվաստացնող վերաբերմունքի կամ պատժի: Ձերբակալված, կալանավորված և ազատագրված անձինք ունեն մարդասիրական վերաբերմունքի և արժանապատվության հարգման իրավունք: Մարդուն չի կարելի առանց իր համաձայնության ենթարկել գիտական, բժշկական և այլ փորձերի»:

2. Ստրկության և հարկադիր աշխատանքի արգելքը. ստրկության և հարկադիր աշխատանքի հասկացությունը

Ստրկությունը բացարձակապես արգելված է: Այս կանոնը միջազգային իրավունքի հանրաճանաչ նորմ է, որի նկատմամբ որևէ վերապահում կամ բացառություն թույլատրելի չէ: Ստրկությունն այնպիսի վիճակ է, որի դեպքում մարդը անազատ է. նա ոչ թե իրավունքի սուբյեկտ է, այլ օբյեկտ: Իրավունքի օբյեկտ լինելը նշանակում է, որ մեկ այլ անձն է ստրուկի նկատմամբ իրավունքների կրողը և կարող է տնօրինել, օգտագործել ստրուկին, նրա աշխատանքը: Մինչդեռ մարդկային արժանապատվությունը, որի վրա կառուցված է մարդու իրավունքների համակարգը, պահանջում է, որ մարդը լինի ազատ և լինի իրավունքների կրող ու իրագործող:

Ստրկությունը չթույլատրելու հարցում պետությունն իր իրավասության սահմաններում պոզիտիվ պարտականություն ունի, ինչը նշանակում է, որ նա չպետք է թույլ տա, որ մարդիկ հայտնվեն ստրկության վիճակում, իսկ ստրկության մեջ հայտնվելու պարագայում կատարի արդյունավետ հետաքննություն, բացահայտի և պատժի մեղավորներին:

2.1. Եթե ստրկության արգելքից որևէ բացառություն չի կարող լինել, ապա հարկադիր աշխատանքի արգելքը բացարձակ չէ և կարելի է շեղումներ թույլ տալ

Հարկադիր աշխատանքն այն է, երբ անձը հարկադրված է ապրել մեկ այլ անձի սեփականության տարածքում և պարտավոր է աշխատանք կատարել նրա համար: Սիլիադինն ընդդեմ Ֆրանսիայի²⁰ գործով Մարդու իրավունքների եվրոպական դատարան էր դիմել Տոգոյի քաղաքացի, ով 16 տարեկանում եկել է Ֆրանսիա, որտեղ նրան ստիպել են կատարել տարբեր աշխատանքներ: Նրան ստիպել են կատարել տնային աշխատանքներ, խնամել երեխաներին առավոտյան ժամը 7-ից մինչև երեկոյան ժամը 10-ը: Եվ այդ ամենի համար նրան չեն վճարել: Նա չի ունեցել ոչ աշխատանքի թույլտվություն, ոչ բնակության իրավունք և ոչ էլ անձնագիր: Այս գործը մտել է դատարան հարկադիր աշխատանքի արգելքի հիմքով:

Հարկադիր է այն աշխատանքը, որն անձը կատարում է իր կամքին հակառակ:

2.2. Հարկադիր աշխատանքի և պարտադիր զինվորական ծառայության տարբերությունը

²⁰ No. 73316/01; European Court Information Note No 62, March 2004.

Միջազգային և ներպետական իրավական ակտերով բացառություններ են սահմանվում հարկադիր աշխատանքի արգելքից: Այդպիսի բացառություն է զինվորական ծառայությունը, որի պարագայում ծառայության հետ կապված աշխատանքն անձի համար կարող է լինել ոչ կամավոր, չվճարվող, սակայն չհամարվի հարկադիր աշխատանք: Բայց այդ աշխատանքը պետք է բացառապես կապված լինի զինվորական ծառայության հետ, որն ունի հանրային նշանակություն: Օրինակ՝ որևէ հրամանատարի սեփական տան համար կամ նրա սեփական հողամասում ստորադաս զինծառայողի կողմից աշխատանքի կատարումը կարող է դիտվել որպես հարկադիր աշխատանք, քանի որ դա չունի հանրային նշանակություն, կատարվում է ի շահ մասնավոր անձի և զինվորական ծառայության պարտականության մաս չէ:

Զինվորական ծառայությունից զատ, հարկադիր աշխատանքի արգելքից որպես բացառություններ կարող են սահմանվել ազատագրկման վայրերում կատարվող աշխատանքի, ազատագրկումից պայմանական ազատվելու դեպքում պահանջվող աշխատանքի կատարումը, պարտադիր զինվորական ծառայության փոխարեն այլընտրանքային աշխատանքի կատարումը, արտակարգ իրավիճակներում կատարված աշխատանքը, ինչպես նաև այն աշխատանքը, որի կատարումը քաղաքացիական պարտականությունների կատարման մաս է կազմում:

Ամրագրումը միջազգային և ներպետական նորմերում

ՄԱԿ-ի Մարդու իրավունքների համընդհանուր հռչակագրի 4-րդ հոդվածի համաձայն՝ «Ոչ ոք չպետք է մնա ստրկության կամ անազատության վիճակում. ստրկությունը և ստրկավաճառությունը իրենց բոլոր տարատեսակներով արգելվում են: Նույն Հռչակագրի 8րդ հոդվածը սահմանում է, որ ամեն ոք, ուր էլ որ լինի, իրավասուբյեկտ ճանաչվելու իրավունք ունի:

Քաղաքական և քաղաքացիական իրավունքների վերաբերյալ դաշնագրի 8-րդ հոդվածի համաձայն՝

1. Ոչ ոք չպետք է պահվի ստրկության մեջ. ստրկությունը և ստրկավաճառությունը արգելվում են իրենց բոլոր ձևերով:

2. Ոչ ոք չպետք է պահվի անազատ վիճակում:

3. ա) Ոչ ոք չպետք է բռնադատվի հարկադիր կամ պարտադիր աշխատանքի:

բ) Այն երկրներում, ուր հանցագործության համար որպես պատիժ կարող է նշանակվել ազատագրկում՝ զուգակցված տաժանակիր աշխատանքների հետ, կետ 3 (ա)ն խոչընդոտ չի հանդիսանում տաժանակիր աշխատանքների նշանակված իրավասու դատարանի դատավճռով այդպիսի պատժի իրականացման համար:

գ) Սույն կետում «հարկադիր կամ պարտադիր աշխատանք» տերմինի մեջ չեն ընդգրկվում.

iii) ա) ենթակետում հիշատակվող որևէ աշխատանք կամ ծառայություն, որը, որպես կանոն, պետք է կատարի դատարանի օրինական կարգադրության հիման վրա կալանքի տակ գտնվող անձը կամ այդպիսի կալանքից պայմանական ազատված անձը.

- ռազմական բնույթի որևէ ծառայություն, իսկ այն երկրներում, որտեղ ճանաչվում է քաղաքական ու կրոնական էթնիկական շարժառիթներով զինվորական

ծառայությունից հրաժարվելը՝ այդ շարժառիթներով զինվորական ծառայությունից հրաժարվող անձանց համար օրենքով նախատեսված որևէ ծառայություն.

- որևէ ծառայություն, որը պարտադիր է բնակչության կյանքին ու բարեկեցությանն սպառնացող արտակարգ դրության կամ աղետի դեպքում.
- որևէ աշխատանք կամ ծառայություն, որը մտնում է սովորական քաղաքացիական պարտականությունների մեջ:

Մարդու իրավունքների եվրոպական կոնվենցիայի 4րդ հոդվածի համաձայն՝

1. Ոչ ոք չպետք է պահվի ստրկության մեջ կամ անազատ վիճակում:

2. Ոչ ոք չպետք է պարտադրվի կատարելու պարտադիր կամ հարկադիր աշխատանք:

3. Սույն հոդվածի նպատակների համար «պարտադիր կամ հարկադիր աշխատանք» հասկացությունը չի ներառում.

ա) ցանկացած աշխատանք, որը սովորաբար պահանջում է կատարել սույն կոնվենցիայի հոդված 5-ի դրույթներին համաձայն կալանքի տակ գտնվելու կամ նման կալանքից պայմանականորեն ազատված լինելու ընթացքում,

բ) զինվորական բնույթի ցանկացած ծառայություն, իսկ այն երկրներում, որտեղ օրինական է ճանաչվում զինվորական ծառայությունից հրաժարվելը՝ համոզմունքներից ելնելով, պարտադիր զինվորական ծառայության փոխարեն նշանակվող ծառայությունը,

գ) ցանկացած ծառայություն, որը պարտադիր է բնակչության կյանքին կամ բարեկեցությանը սպառնացող արտակարգ դրության կամ աղետի դեպքում,

դ) սովորական քաղաքացիական պարտականությունների մաս կազմող ցանկացած աշխատանք կամ ծառայություն:

Հարկադիր աշխատանքը արգելվում է նաև ՀՀ Սահմանադրության 32-րդ հոդվածով:

ԹԵՄԱ 5.

Ազատության և անձնական անձեռնմխելիության իրավունքի և տեղաշարժի ազատության իրավունքի էությունը: (Վ.Ս. 9, Ավ. 5)

1. **Ազատության և անձնական անձեռնմխելիության իրավունքի բովանդակությունն ու շրջանակը.**
2. **Անձնական ազատությունը և զինվորական ծառայությամբ պայմանավորված սահմանափակման առանձնահատկությունները.**
3. **Ազատությունից զրկելու պատճառների մասին տեղեկացված լինելու իրավունքի և Հաբեաս կորպուսի էությունը:**
4. **Տեղաշարժի ազատության էությունը**
5. **Զինվորական ծառայությունը և տեղաշարժի ազատության իրավաչափ սահմանափակումը:**

1. Մարդու ազատության և անձնական անձեռնմխելիության իրավունքի հասկացությունը

Ազատության և անձնական անձեռնմխելիության իրավունքը մարդու ամենահիմնարար իրավունքներից է:

«Ազատությանե մասով այս իրավունքը վերաբերում է անձնական ազատությանը՝ դրա դասական իմաստով, այսինքն՝ անձի ֆիզիկական ազատությանը: Այն երաշխավորում է պետության կամայական ոտնձգությունների հետևանքով ձերբակալումից, կալանավորումից կամ այլ կերպով ազատությունից ֆիզիկապես զրկելուց անձի պաշտպանությունը:

«Անձնական անձեռնմխելիությանե մասով այս իրավունքն անքակտելի է ազատության իրավունքից և փաստորեն հավասարեցվում է վերջինիս²¹: Անձնական անձեռնմխելիության իրավունքը ներառում է երաշխիք, համաձայն որի առանձին անձինք պետք է ձերբակալվեն և կալանավորվեն միայն օրենքով նախատեսված հիմքերով և ընթացակարգին համապատասխան: Անձնական անձեռնմխելիության իրավունքը չի վերաբերում, օրինակ, իրավաբանական, տնտեսական կամ հոգեբանական անձեռնմխելիությանը:

Այս իրավունքի խնդիրն է բացառել ցանկացած կամայական ձերբակալում, կալանավորում կամ այլ կերպով ազատությունից ֆիզիկապես զրկում՝ առանց օրինական թույլտվության և պատշաճ դատական վերահսկողության երաշխավորման:

Այս իրավունքի պաշտպանության պահանջներն ու մեխանիզմներն առավել ծավալուն և խորությամբ արտացոլված են Մարդու իրավունքների և հիմնարար ազատությունների պաշտպանության մասին Եվրոպական կոնվենցիայի 5-րդ հոդվածում, ինչպես նաև Մարդու իրավունքների եվրոպական դատարանի համապատասխան նախադեպային որոշումներում:

Կոնվենցիայի 1-ին կետի համաձայն՝

1. Յուրաքանչյուր ոք ունի ազատության և անձնական անձեռնմխելիության իրավունք: Ոչ ոքի չի կարելի ազատությունից զրկել այլ կերպ, քան հետևյալ դեպքերում և օրենքով սահմանված կարգով.

ա. անձին օրինական կերպով կալանքի տակ պահելը իրավասու դատարանի կողմից նրա դատապարտվելուց հետո,

բ. անձի օրինական ձերբակալումը կամ կալանավորումը դատարանի օրինական կարգադրությանը չենթարկվելու համար կամ օրենքով նախատեսված ցանկացած պարտավորության կատարումն ապահովելու նպատակով,

գ. անձի օրինական կալանավորումը կամ ձերբակալումը՝ իրավախախտում կատարած լինելու հիմնավոր կասկածի առկայության դեպքում նրան իրավասու օրինական մարմնին ներկայացնելու նպատակով կամ այն դեպքում, երբ դա հիմնավոր կերպով անհրաժեշտ է համարվում նրա կողմից հանցագործության կատարումը կամ այն կատարելուց հետո նրա փախուստը կանխելու համար,

դ. անչափահասին կալանքի վերցնելը օրինական կարգադրության հիման վրա՝ դաստիարակչական հսկողության համար, կամ նրա օրինական կալանավորումը՝ նրան իրավասու իրավական մարմնին ներկայացնելու նպատակով,

ե. անձանց օրինական կալանքի վերցնելը՝ վարակիչ հիվանդությունների տարածումը կանխելու նպատակով, ինչպես նաև հոգեկան հիվանդներին, գինեմոլներին կամ թմրամոլներին կամ թափառաշրջիկներին օրինական կալանքի վերցնելը,

²¹ Էրոուսմիտն ընդդեմ Միացյալ Թագավորության. Comm. Report 12.10.78, para. 64.

զ. անձի օրինական կալանավորումը կամ ձերբակալումը՝ նրա անօրինական մուտքը երկիր կանխելու նպատակով, կամ այն անձի օրինական կալանավորումը կամ ձերբակալումը, որի դեմ միջոցներ են ձեռնարկվում՝ նրան արտաքսելու կամ հանձնելու նպատակով:

Կոնվենցիայի 5-րդ հոդվածի համաձայն ազատության և անձնական անձեռնմխելիության իրավունքը, բացի ազատությունից զրկելու վերաբերյալ վերը նշված դեպքերի պայմաններից ու հիմքերից, ենթադրում է նաև ձերբակալման կամ կալանավորման դեպքում հետևյալ երաշխիքները (կոնվենցիայի 5-րդ հոդվածի 25-րդ կետեր).

2. Յուրաքանչյուր ձերբակալված իրեն հասկանալի լեզվով անհապաղ տեղեկացվում է իր ձերբակալման պատճառների և ներկայացվող ցանկացած մեղադրանքի մասին:

3. Սույն հոդվածի 1-ին կետի «գե ենթակետի դրույթներին համապատասխան ձերբակալված կամ կալանավորված յուրաքանչյուր ոք անհապաղ տարվում է դատավորի կամ այլ պաշտոնատար անձի մոտ, որն օրենքով լիազորված է իրականացնելու դատական իշխանություն և ունի ողջամիտ ժամկետում դատաքննության իրավունք կամ մինչև դատաքննությունն ազատ արձակվելու իրավունք: Ազատ արձակումը կարող է պայմանավորվել դատաքննության ներկայանալու երաշխիքներով:

4. Յուրաքանչյուր ոք, ով ձերբակալման կամ կալանավորման պատճառով զրկված է ազատությունից, իրավունք ունի վիճարկելու իր կալանավորման օրինականությունը, որի կապակցությամբ դատարանն անհապաղ որոշում է կայացնում և կարգադրում է նրան ազատ արձակել, եթե կալանավորումն անօրինական է:

5. Յուրաքանչյուր ոք, ով, ի խախտումն սույն հոդվածի դրույթների, ձերբակալման կամ կալանավորման զոհ է դարձել, իրավունք ունի հայցի ուժով օժտված փոխհատուցման:

Հարկ է նշել, որ ազատությունից զրկելու վերաբերյալ վերը նշված դեպքերը, դրանց պայմաններն ու հիմքերը վերջնական ու սպառիչ են և պետք է մեկնաբանվեն նեղ իմաստով²²:

Այս իրավունքը վերլուծելիս պետք է տարբերել դրա իրականացման համար անհրաժեշտ երկու տեսակի երաշխիքային պահանջներ: Առաջինը վերաբերում է ձերբակալման կամ կալանավորման օրինականությանը. պետությունները կարող են անձին զրկել ազատությունից միայն նշված վեց դեպքերում, այն էլ՝ որոշակի պայմաններ պահպանելու պարագայում: Երկրորդը վերաբերում է ձերբակալված կամ կալանավորված անձանց դատավարական երաշխիքներին. ազատությունից զրկելու յուրաքանչյուր դեպքում պետք է նախատեսվեն երաշխիքներ, որոնք ամրագրված են վերը նշված 25-րդ կետերում, որոնք գլխավորապես կոչված են ապահովելու ազատությունից զրկելու օրինականության մասին որոշման (վերը նշված «ան-«գե կետերում նշված պահանջներին համապատասխանելու առումով) անհապաղ և պատշաճ կերպով ընդունումը:

²² Այս դեպքերի, դրանց հիմքերի ու պայմանների սպառիչ ու վերջնական լինելու, ինչպես նաև դրանց կիրառության պարամետրերի ու պայմանների մասին մանրամասն տե՛ս՝ Էնգելը և այլք ընդդեմ Նիդեռլանդների գործով վճիռը, 56-59-րդ կետեր (Engel and Others v. the Netherlands, Judgment of 8 June 1976), Էրկալոն ընդդեմ Նիդեռլանդների գործով վճիռը, 50-րդ կետ (Erkalo v. the Netherlands, Judgment of 2 September 1998), Կուինն ընդդեմ Ֆրանսիայի գործով վճիռը, 42-րդ կետ (Quinn v. France, Judgment of 22 March 1995) և Կուրտն ընդդեմ Թուրքիայի գործով վճիռը, 122-րդ և 123-րդ կետեր (Kurt v. Turkey, Judgment of 25 May 1998), Չահալն ընդդեմ Միացյալ Թագավորության գործով վճիռը, 118-րդ կետ (Chahal v. the United Kingdom, Judgment of 15 November 1996), Լոուլեսն ընդդեմ Իռլանդիայի գործով վճիռը, 14-րդ կետ (Lawless v. Ireland, Judgment of 1 July 1961), Գուզարդին ընդդեմ Իտալիայի գործով վճիռը, 98-րդ կետ (Guzzardi v. Italy, Judgment of 6 November 1980):

Թեև ազատության իրավունքը չի ներառում ազատ տեղաշարժի իրավունքը, այնուամենայնիվ, հնարավոր են դեպքեր, երբ որոշակի պայմաններում ազատ տեղաշարժվելու իրավունքի սահմանափակումը համարվի ազատության իրավունքի խախտում: Մասնավորապես, այդպիսիք կարող են լինել «բաց բանտում, կարգապահական գումարտակում կամ հոգեբուժական հիվանդանոցում որոշակի պայմաններով անձին պահելու դեպքերը»²³:

Հետաքրքիր են նաև բանտում՝ ազատությունից արդեն զրկված պայմաններում ազատության սահմանափակման ավելի խիստ միջոցներ կիրառելու և անձին ավելի սահմանափակ պայմաններում պահելու դեպքերը: Թեև դրանք, որպես կանոն, չեն կարող համարվել անձին ազատությունից զրկելու դեպքեր, սակայն կարող են լինել այնպիսի բացառիկ հանգամանքներ, որոնք կարող են համարվել ազատության իրավունքի միջամտություն²⁴:

1.1. Անձին ազատությունից զրկելը մասնավոր անձանց կողմից

Հարկ է նշել, որ իշխանական լիազորություն չունեցող անձանց կողմից որևէ անձի ազատությունից զրկելիս պետության պոզիտիվ պարտավորությունների բնույթի վերաբերյալ պարզ և բավարար պատկերացումներ չկան:

Թեև այս իրավունքի խախտման հետ կապված հիմնախնդիրների մեծամասնությունն առաջանում է դատավորների և պետական ծառայողների գործողությունների և որոշումների հետևանքով, այնուամենայնիվ, իշխանական լիազորություն չունեցող անձանց՝ կալանքի իրականացման հետ կապված գործողությունները նույնպես պետք է սահմանափակվեն և զսպվեն:

Ասվածը հիմնավորվում է Եվրոպական դատարանի մի շարք նախադեպային որոշումներով:

Նիելսենն ընդդեմ Դանիայի գործում դիմողը՝ 12-ամյա տղան, իր մոր պահանջով տեղավորվել էր հոգեբուժական հիվանդանոցում: Դատարանը որոշեց, որ քանի որ հոսպիտալացումը (հիվանդանոցում տեղավորելը) մոր ծնողական իրավունքի արտահայտությունն էր, որը երաշխավորվում էր Կոնվենցիայի 8րդ հոդվածով և արդարացվում էր դիմողի հոգեկան վիճակով, և քանի որ նրա ազատության սահմանափակումներն զգալիորեն չէին տարբերվում նրանցից, որոնք կարող էին կիրառվել երեխայի նկատմամբ սովորական հիվանդանոցում, կոնվենցիայի 5րդ հոդվածի 1ին կետի իմաստով ազատությունից զրկում տեղի չի ունեցել:

Կոնիարսկան ընդդեմ Միացյալ Թագավորության²⁵ գործի վերաբերյալ ընդունելիության որոշման մեջ դատարանը դիմողի 17-ամյա աղջկա դրությունը, որն ախտորոշվել էր որպես հոգեկան անհավասարակշիռ (պսիխոպատիկ) և տեղավորվել էր տեղական իշխանության հսկողությամբ ապահովված շենքում, տարբերակեց վերոնշյալ Նիելսենն ընդդեմ Դանիայի գործում դիմող Նիելսենի դրությունից այն հիմնավորմամբ, որ Կոնիարսկայի կալանքը

²³ Guzzardi v. Italy, Judgment of 6 November 1980, De Wilde, Ooms and Versyp v. Belgium, Judgment of 18 June 1971, Ashingdane v. the United Kingdom, Judgment of 28 May 1985, Nielsen v. Denmark, Judgment of 28 November 1988, Amur v. France, Judgment of 25 June 1996, ինչպես նաև Նիելսենն ընդդեմ Դանիայի. Comm. Report 12.03.87, 103-129 կետեր:

²⁴ Bolland v. the United Kingdom (App. 42117/98), admissibility decision of 4 May 2000.

²⁵ Koniarska v. the United Kingdom (App. 336770/96), admissibility decision of 12 October 2000.

որոշվել էր դատարանների կողմից, որոնք նրա նկատմամբ ծնողական իրավունքներ չունեին:

Ենթադրվում է, որ այս հիմնավորումը բացառում է պետության, ծնողների կողմից անարդարացի կերպով ազատությունից զրկելուց երեխաներին պաշտպանելու համար միջոցներ ձեռնարկելու պարտավորությունը:

Նշված տարբերության հիմքերից ելնելով՝ կարող է նույնիսկ ենթադրվել, որ 5-րդ հոդվածի 1-ին կետը չի ներառում մասնավոր անձանց կողմից իրականացվող որևէ անձի ազատությանը միջամտությունների մեջ պաշտպանություն իրականացնելու պետության ցանկացած պոզիտիվ պարտավորություն:

Հարկ է նշել, որ պետական ծառայողները չեն կարող համապատասխան գործողություններ չիրականացնել այն դեպքում, երբ ազատությունից զրկելը չի համապատասխանում 5-րդ հոդվածի պահանջներին: Եվրոպական դատարանը Ռիերա Բլումը և այլք ընդդեմ Իսպանիայի²⁶ գործով վճռում որոշեց, որ դիմողների ազգականներին, որոնք, ինչպես ենթադրվում էր, դարձել էին կրոնական աղանդի անդամներ, պահել էին հյուրանոցում՝ հոգեբույժի և հոգեբանի օգնությամբ «ապաժրագրավորելու» նպատակով: Այդ գործողություններն առաջարկվել էին նախնական դատական քննության ընթացքում, երբ դիմողները գտնվում էին կալանքի տակ: Սակայն ո՛չ տվյալ երկրի դատարանը, ո՛չ դիմողների ազգականները չունեին օրենքով նախատեսված որևէ լիազորություն այդ գործողությունների իրականացման համար: Քանի որ դիմողների ընտանիքների գործողությունները չէին կարող իրականացվել առանց իշխանությունների գործուն մասնակցության, դատարանը որոշեց, որ տեղի է ունեցել կոնվենցիայի 5-րդ հոդվածով պաշտպանվող այս իրավունքի խախտում:

Ըստ դատարանի՝ պետական մարմինները լուր համաձայնությամբ և հանդուրժողաբար չպետք է վերաբերվեն մասնավոր անձանց կողմից կատարվող և ազատությունից զրկմանը հանգեցրած գործողություններին, որոնք հակասում են կոնվենցիայի 5-րդ հոդվածին, ինչպես նաև պետական մարմինները չպետք է խրախուսեն մասնավոր անձանց կողմից այնպիսի գործողությունների իրականացումը, որոնցից իրենք նույնպես պետք է ձեռնպահ մնան:

1.2. Ազատությունից զրկելու օրինականությունը

Եվրոպական դատարանի նախադեպային իրավունքի համաձայն՝ ազատությունից զրկելը, որը չի մտնում կոնվենցիայի 5-րդ հոդվածի 1-ին կետի «աե–«գե ենթակետերում թվարկված վեց կատեգորիաների մեջ, անօրինական է: Օրինականության պահանջը ենթադրում է, որ ազատությունից զրկումը պետք է իրականացվի ներպետական իրավունքին և կոնվենցիային համապատասխան և չլինի կամայական:

Օրինականության հասկացությունը, որը 5րդ հոդվածի հիմնական բովանդակությունն է, նրանում ամրագրված է հետևյալ երկու ձևակերպումներով:

Առաջինը «օրենքով սահմանված կարգով ձևակերպումն է, որը վերաբերում է գլխավորապես դատավարական հարցերին և հանդես է գալիս այն միջոցների մասին ընդհանուր դրույթում, որոնց օգնությամբ իշխանության մարմինները կարող են անձին զրկել

²⁶ Riera Blume and Others v. Spain, Judgment of 9 March 1999.

ազատությունից, այսինքն՝ 5-րդ հոդվածի 1ին կետի «աե»-«գե ենթակետերում նախատեսված դեպքերում: Երկրորդը «օրենքով նախատեսված կարգով և ձևակերպումն է:

Դատարանի նախադեպային իրավունքին համապատասխան՝ «օրենքե բառն անհրաժեշտ է մեկնաբանել ոչ միայն որպես գրված իրավունք, այլ նաև չգրված իրավունք:

Դատարանի կարծիքով՝ «օրենքով սահմանված արտահայտությունից բխում են հետևյալ երկու պահանջները: Առաջին՝ «օրենքը պետք է լինի մատչելի՝ քաղաքացիները պետք է համապատասխան հանգամանքներում հնարավորություն ունենան կողմնորոշվելու, թե տվյալ դեպքում ինչ իրավական նորմեր են կիրառվում: Երկրորդ՝ նորմը չի կարող համարվել «օրենքե, եթե այն ձևակերպված չէ բավարար ճշգրտությամբ, ստույգ, որը քաղաքացիներին թույլ կտա դրան համապատասխանեցնել իրենց վարքագիծը: Քաղաքացին պետք է հնարավորություն ունենա, անհրաժեշտության դեպքում օգտվելով խորհուրդներից, հանգամանքների ողջամիտ հաշվառմամբ, որքան հնարավոր է ճշգրտությամբ կանխատեսել այն հետևանքները, որոնք կարող է առաջացնել իր գործողությունը²⁷:

Օրինականության առումով օրենքը պետք է ունենա նաև որոշակի որակ: Այստեղ հարկ է նշել, որ դատարանի պրակտիկայում համեմատաբար սակավադեպ են այն գործերը, որոնցում կասկածի տակ է դրվում օրենքի էությունը, որի համաձայն անձը զրկվել է ազատությունից: Իրադրությունն այլ է, երբ խոսքը վերաբերում է ազատությունից զրկելու դեպքում կիրառվող դատավարական իրավունքին: Այն դեպքում, երբ դատարանը քննության է առնում այն հարցը, թե արդյոք կալանավորման համար կոնվենցիայում թվարկված մեկ կամ ավելի հիմքերը հանդիսանում են ներպետական մարմինների կողմից համապատասխան միջոցների ընդունման համար հիմք, այդ պահանջի բավարարումից հետո նա ուսումնասիրում է «օրինականությանե մասին հարցը միայն կիրառվող ընթացակարգերի կապակցությամբ: Որոշակի դեպքերում օրինականության հարցը կարող է կախված լինել նրանից, թե արդյոք բավարարված են ներպետական իրավունքի պահանջները, թե ոչ:

Ազատությունից զրկելու համար ներպետական իրավունքով նախատեսված հիմքերի առկայության պահանջը տարածվում է ազատությունից զրկելու ամբողջ ժամանակահատվածի վրա: Նախկինում գոյություն ունեցած, սակայն հետագայում դադարած այդպիսի հիմքերով անձին ազատությունից զրկելը համարվում է ազատության իրավունքի խախտում²⁸:

Ինչպես արդեն վերը նշվեց, դատարանի նախադեպային իրավունքի համաձայն ազատությունից զրկելը պետք է լինի «օրինականե և կատարվի «օրենքով սահմանված կարգով: Նախ և առաջ, սա նշանակում է, որ կոնկրետ ձերբակալումը կամ կալանավորումը պետք է կատարվի ներպետական իրավունքի դատավարական և նյութական նորմերին համապատասխան: Օրինակ, երբ ձերբակալման համար պահանջվում է օրդեր (հրաման, կարգադրություն), այն պետք է կազմվի ստույգ, այլապես ձերբակալումը, 5-րդ հոդվածի համաձայն, չի համարվի օրինական: Նմանատիպ կերպով, եթե ուժ է գործադրվում ձերբակալումն իրականացնելու համար, գործադրվող ուժի աստիճանը չպետք է գերազանցի

²⁷ Sundry Times v. the United Kingdom, Judgment of 26 April 1979.

²⁸ Quinn v. France, Judgment of 22 March 1995.

այն սահմանը, որը թույլատրվում է ներպետական իրավունքով նախատեսված հանգամանքներում:

Ներպետական իրավունքի հետ համապատասխանությունը քննության առնելը Եվրոպական դատարանի դերի և իրավասության մեջ չի մտնում: Դատարանի կարծիքով՝ այն վերապահված է ներպետական դատարաններին՝ օժանդակության սկզբունքին համապատասխան: Դատարանը միաժամանակ գտնում է, որ Կոնվենցիայի 5-րդ հոդվածի 1-ին կետի համաձայն՝ ներպետական իրավունքը հաշվի չառնելը հանգեցնում է կոնվենցիայի խախտմանը, և դատարանը բավարարված կլինի, եթե ներպետական իրավունքը պահպանված լինի²⁹:

Կոնվենցիայի 5-րդ հոդվածի 1-ին կետի իմաստով ազատությունից զրկելը «օրինականե համարելու համար բավարար չէ, որպեսզի այն կատարված լինի ներպետական իրավունքին համապատասխան: Դատարանի նախադեպային իրավունքի համաձայն, ինչպես վերն արդեն նշվեց, օրենքը պետք է լինի մատչելի, կանխատեսելի և բավարար հստակությամբ ձևակերպված, ինչպես նաև բովանդակի կամայականության դեմ այլ երաշխիքներ:

Եվրոպական դատարանը որպես կարևոր ելակետային դրույթ նշում է այն, որ մատչելիության պահանջը չի պահպանվում, երբ անձն ազատությունից զրկվում է չիրապարակված իրավական նորմի հիման վրա:

Ներպետական մակարդակով ազատությունից զրկելու օրենսդրական հիմքը 5-րդ հոդվածի 1-ին կետում շարադրված դրույթների հետ անհամապատասխանության դեպքում միանշանակորեն համարվում է «անօրինականե: Հարկ է նշել, որ համաձայն դատարանի նախադեպային իրավունքի՝ չի թույլատրվում կանխարգելիչ միջոցներ ձեռնարկել հանցագործության կատարման մեջ մեղադրվող անձանց նկատմամբ, եթե կալանքը չի հետապնդում գործ հարուցելու նպատակ: Այդ կերպ ազատությունից զրկելը թեև համարվում է օրինական ներպետական մակարդակով, սակայն հակասում է 5-րդ հոդվածի 1-ին կետին:

Գործնականում հնարավոր է, որ առաջանա այնպիսի իրավիճակ, երբ ազատությունից զրկելը թույլատրող ներպետական օրենքը լիովին համապատասխանի Եվրոպական կոնվենցիայի չափանիշներին, սակայն կոնկրետ հանգամանքներում դրա կիրառումը դատարանի կողմից որակվի որպես կամայական: Նման իրավիճակ կարող է առաջանալ այն դեպքում, երբ ներպետական համապատասխան մարմինների կողմից որոշակի լիազորություններ կիրառվում են այնպիսի հանգամանքներում, երբ ազատությունից զրկելն ամենևին էլ անհրաժեշտ չէ կամ հետապնդում է ոչ իրավաչափ նպատակ: Այստեղից կարելի է եզրակացնել, որ Եվրոպական դատարանի դիրքորոշումն այս հարցում բավականին հստակ է, համաձայն դրա՝ օրինակ լիազորությունների կիրառումը ոչ իրավաչափ նպատակին հասնելու համար հակասում է կոնվենցիային³⁰:

Մեկուսացման «օրինականությանե անհրաժեշտ տարր է կամայականության բացակայությունը: Անձի մեկուսացումն այնպիսի լուրջ միջոցառում է, որն արդարացված է միայն այն դեպքում, երբ այլ, պակաս խիստ միջոցառումներն անբավարար են համարվել անհատի կամ հասարակական շահը պաշտպանելու համար, որը կարող է պահանջել տվյալ անձի մեկուսացում: Սա նշանակում է, որ բավարար չէ, որ ազատությունից զրկելը

²⁹ Benham v. the United Kingdom, Judgment of 10 June 1996, Winterwerp v. the Netherlands, Judgment of 24 October 1979, Steel and Others v. the United Kingdom, Judgment of 23 September 1998.

³⁰ Witold Litva v. Poland, Judgment of 4 April 2000.

կատարվում է ներպետական իրավունքի համաձայն. այն նաև պետք է անհրաժեշտ լինի տվյալ հանգամանքներում³¹:

Եվրոպական դատարանի նախադեպային իրավունքի համաձայն՝ ձերբակալմանն առնչվող տվյալների գրանցման բացակայությունը համարվում է ազատությունից զրկելու օրինականությանը և կոնվենցիայի 5-րդ հոդվածի նպատակներին հակասող: Դատարանն իր վճիռներում բազմիցս նշել է ազատությունից զրկելու ցանկացած դեպքի վերաբերյալ ստույգ և հուսալի տվյալների գրանցման կարևորությունը³²: Այս կապակցությամբ դատարանն իր մտահոգությունն է հայտնել հատկապես այն գործերով վճիռներում, որոնցում գանգատներ էին ներկայացվել իրավապահ մարմինների աշխատակիցների կողմից ձերբակալվելուց հետո կոնկրետ անձանց անհայտացման վերաբերյալ որևէ տեղեկատվության բացակայության առնչությամբ³³: Անձանց կալանքի տակ պահելու մասին պաշտոնական գրառման բացակայությունը զգալի դժվարություններ է առաջացնում տեղի ունեցած իրադարձությունների բացահայտման համար և, անշուշտ, նպաստում է որևէ անձի ազատությունից զրկելու համար պատասխանատու անձանց՝ պատասխանատվությունից խուսափելուն: Ազատությունից զրկելու դեպքերում տվյալների սխտեմատիկ գրանցումը ձերբակալման պահից մինչև կալանավորման մի վայրից մյուսը տեղափոխելը կամայական վերաբերմունքի դեմ անհրաժեշտ երաշխիք է: Անձին ազատությունից զրկելու դեպքում ձերբակալման ժամանակի և վայրի, ձերբակալված անձի անվան, ձերբակալման պատճառների և ձերբակալող անձի անվան վերաբերյալ տվյալների գրանցումը միանգամայն կարևոր պահանջ է նաև այն դեպքում, երբ գոյություն չունի այնպիսի լուրջ վտանգ, ինչպիսին ձերբակալումից հետո անձանց անհայտացումն է: Կուրտն ընդդեմ Թուրքիայի գործով վճռում դատարանը, հաշվի առնելով գործի հանգամանքները, համաձայն որոնց՝ դիմող Յուզեփ Կուրտի՝ զինվորների և գյուղի պահակախմբի կողմից ձերբակալությունը փաստաթղթերով չէր ձևակերպվել և նրա գտնվելու վայրի կամ ճակատագրի վերաբերյալ պաշտոնական տեղեկատվությունը բացակայում էր, որոշեց, որ տվյալ փաստը, ինքնստիճան, հարկ է դիտել որպես իշխանությունների շատ լուրջ զանցառություն, քանի որ տվյալ հանգամանքը թույլատրում էր Յուզեփ Կուրտին անօրինական կերպով ազատությունից զրկելու մեջ մեղավոր անձանց թաքցնել հանցագործությանն իրենց մասնակցությունը, թաքցնել հանցանշանները և խուսափել ձերբակալված անձի ճակատագրի համար պատասխանատվությունից: Դատարանի կարծիքով՝ ձերբակալման ժամանակի և վայրի, ձերբակալված անձի անվան, ձերբակալման պատճառների և ձերբակալող անձի վերաբերյալ տվյալների բացակայությունը պետք է համարվի կոնվենցիայի 5-րդ հոդվածի նպատակների հետ անհամատեղելի:

Ամրագրումը միջազգային և ներպետական օրենքներում

Մարդու ազատության և անձնական անձեռնմխելիության իրավունքն ամրագրված է 1948 թ. մարդու իրավունքների համընդհանուր հռչակագրում, որի 3-րդ հոդվածի համաձայն՝ «Յուրաքանչյուր ոք ունի կյանքի, ազատության և անձեռնմխելիության

³¹ Tsitlis and Koulompas v. Greece, Judgment of 29 May 1997.

³² Angelova v. Bulgaria, Judgment of 13 June 2002.

³³ Kurt v. Turkey, Judgment of 25 May 1998.

իրավունք, իսկ Ցրդ հողվածի համաձայն՝ «Ոչ ոք չի կարող ենթարկվել կամայական կալանքի, ձերբակալման կամ արտաքսման»:

1966թ. «Քաղաքացիական և քաղաքական իրավունքների մասին միջազգային դաշնագրի 9-րդ հոդվածում, որի համաձայն՝ «Յուրաքանչյուր ոք ունի ազատության և անձեռնմխելիության իրավունք: Ոչ ոք չի կարող ենթարկվել կամայական ձերբակալման կամ կալանավորման: Ոչ ոք չպետք է զրկվի ազատությունից այլ կերպ, քան այնպիսի հիմքերով և այնպիսի ընթացակարգի համապատասխան, որոնք սահմանված են օրենքով»:

Դաշնագրի համակարգում գործող Մարդու իրավունքների կոմիտեն 1982 թ. 16-րդ նիստում ընդունված N 8 ընդհանուր մեկնաբանության մեջ³⁴ նշում է, որ դաշնագրի 9-րդ հոդվածի 1-ին կետը կիրառվում է ազատությունից զրկելու բոլոր դեպքերի նկատմամբ՝ լինեն դրանք քրեական գործեր, թե այլ բնույթի գործեր, ինչպիսիք են, օրինակ, հոգեկան հիվանդությունը, թափառաշրջիկությունը, թմրամոլությունը, դաստիարակչական նպատակները, ներգաղթի վերահսկողությունը և այլն:

1950թ. «Մարդու իրավունքների և հիմնարար ազատությունների պաշտպանության մասին կոնվենցիայի կամ Մարդու իրավունքների եվրոպական կոնվենցիայի 5-րդ հոդվածում, որի տեքստը մեջբերվեց վերևում»:

ՀՀ Սահմանադրության 16-րդ հոդվածի համաձայն՝ «Յուրաքանչյուր ոք ունի անձնական ազատության և անձեռնմխելիության իրավունք: Մարդուն կարելի է ազատությունից զրկել օրենքով սահմանված դեպքերում և կարգով»:

Օրենքը կարող է նախատեսել ազատությունից զրկում միայն հետևյալ դեպքերում.

- 1) անձը դատապարտվել է հանցագործություն կատարելու համար իրավասու դատարանի կողմից.
- 2) անձը չի կատարել դատարանի՝ օրինական ուժի մեջ մտած կարգադրությունը.
- 3) օրենքով սահմանված որոշակի պարտականությունների կատարումն ապահովելու նպատակով.
- 4) առկա է հանցագործություն կատարած լինելու հիմնավոր կասկած, կամ երբ դա անհրաժեշտ է անձի կողմից հանցագործության կատարումը կամ այն կատարելուց հետո նրա փախուստը կանխելու նպատակով.
- 5) անչափահասին դաստիարակչական հսկողության հանձնելու կամ իրավասու այլ մարմին ներկայացնելու նպատակով.
- 6) վարակիչ հիվանդությունների տարածումը կանխելու նպատակով կամ հոգեկան հիվանդ, գինեմոլ, թմրամոլ կամ թափառաշրջիկ անձանցից բխող հասարակական վտանգը կանխելու նպատակով.
- 7) Հայաստանի Հանրապետություն անձի անօրինական մուտքը կանխելու, նրան արտաքսելու կամ այլ պետության հանձնելու նպատակով:

Ազատությունից զրկված յուրաքանչյուր անձ իրեն հասկանալի լեզվով անհապաղ տեղեկացվում է պատճառների, իսկ քրեական մեղադրանք ներկայացվելու դեպքում՝ նաև մեղադրանքի մասին: Ազատությունից զրկված յուրաքանչյուր անձ իրավունք ունի այդ մասին անհապաղ տեղեկացնելու իր կողմից ընտրված անձին: Եթե ձերբակալված անձը ձերբակալման պահից 72 ժամվա ընթացքում դատարանի որոշմամբ չի կալանավորվում,

³⁴ Kurt v. Turkey, Judgment of 25 May 1998.

ապա նա ենթակա է անհապաղ ազատ արձակման: Յուրաքանչյուր ոք իրավունք ունի ազատությունից ապօրինի զրկման կամ ապօրինի խուզարկության դեպքում օրենքով սահմանված հիմքերով և կարգով պատճառված վնասի հատուցում պահանջել: Յուրաքանչյուր ոք իրավունք ունի իր ազատությունից զրկման կամ խուզարկության օրինականությունն ու հիմնավորվածությունը բողոքարկել վերադաս դատական աստիճանում: Մարդուն չի կարելի ազատությունից զրկել միայն այն պատճառով, որ ի վիճակի չէ կատարել իր քաղաքացիաիրավական պարտավորությունները: Մարդուն չի կարելի խուզարկել այլ կերպ, քան օրենքով սահմանված դեպքերում և կարգով:

2. Ազատություն և զինվորական ծառայություն

Ազատության և զինվորական ծառայության հարաբերակցության առումով դիտարկման առարկա կարող է լինել ազատության իրավունքի տեսակետից ֆիզիկական ազատության և զինվորական ծառայությամբ պայմանավորված դրա սահմանափակումների հարաբերակցության խնդիրը:

Քանի որ ազատության սահմանափակումը նույնական է անձին ֆիզիկական ազատությունից մասամբ կամ ամբողջությամբ այս կամ այն կերպ զրկելու հետ, կոնկրետ անձի ազատության սահմանափակումների ընկալման և գնահատման համար էական կարևորություն է ձեռք բերում նրա կարգավիճակը: Ազատությունից այդ անձի զրկված լինելու խնդիրը հնարավոր կլինի պարզել մարդու իրավունքները և հիմնարար ազատությունները սահմանող հանրաճանաչ նորմերի ու սկզբունքների տեսակետից նրա կարգավիճակին բնորոշ ազատության սահմանափակման վերաբերյալ իրավական նորմերի իրավաչափության գնահատման հիման վրա:

Այս հարցադրումը նախ և առաջ վերաբերում է այն անձանց, ովքեր ծառայության մեջ են գտնվում բանակում, և նրանց հարկադրում են գտնվել որևէ վայրում՝ կարգապահական ռեժիմ կիրառելու միջոցով:

Էնգելը և այլք ընդդեմ Նիդեռլանդների գործով³⁵ դիմողներ Էնգելը Վան դեր Վիելը, Յան դե Վիտը, Յոհաննես Դոնը և Վիլեմ Շուլը պնդում էին, որ կարգապահական պատիժը և իրենց նկատմամբ կիրառված հարկադրական միջոցը հակասում են կոնվենցիայի 5-րդ հոդվածի առաջին կետին:

Սույն գործով դատարանի վճռում նշվում է, որ կոնվենցիայի նախապատրաստման և ընդունման ժամանակ մասնակից պետությունների մեծամասնությունն իր զինված ուժերի համակարգում ուներ համապատասխան զինվորական կարգապահական գումարտակներ, որոնցում կարող էին զինծառայողների որոշ իրավունքներ և ազատություններ սահմանափակել, ինչը չէր կարող կիրառվել քաղաքացիական անձանց նկատմամբ: Հետևաբար, այդպիսի համակարգի առկայությունը ինքնըստինքյան չէր հակասում նրանց պարտավորություններին:

Քննության առարկա գործով դատարանը ձևակերպեց հետևյալ դիրքորոշումը. Կոնվենցիան կիրառելի է ոչ միայն քաղաքացիական անձանց, այլև զինծառայողների նկատմամբ: Այն իր 1-ին և 14-րդ հոդվածներում ամրագրում է, որ պայմանավորվող պետությունների իրավագրության ներքո գտնվող յուրաքանչյուր ոք պետք է առանց

³⁵ Engel and Others v. the Netherlands, Judgment of 8 June 1976.

խտրականության օգտվի կոնվենցիայի 1ին բաժնում սահմանված իրավունքներից... Այնուամենայնիվ, կոնվենցիայի նորմերը սույն գործով մեկնաբանելիս և կիրառելիս դատարանը պետք է հաշվի առնի զինվորական կյանքի առանձնահատկությունները և առանձին զինծառայողների համար դրա ունեցած ազդեցությունը:

Կարգապահական պատիժը կամ միջոցը կարող է հանդիսանալ 5-րդ հոդվածի 1-ին կետի խախտում:

Որոշելու համար, թե արդյոք որևէ մեկը «զրկվել է ազատությունից», 5-րդ հոդվածի իմաստով, մեկնակետ պետք է հանդիսանա կոնկրետ իրադրությունը: Զինվորական ծառայությունն այն տեսքով, որ գոյություն ունի մասնակից պետություններում, ոչ մի դեպքում չի հանդիսանում կոնվենցիայի իմաստով ազատությունից զրկում և դա հատուկ նշված, վերապահված է 4րդ հոդվածի 3 (բ) կետում: Զինծառայողների տեղաշարժի ազատության բավականին լայն սահմանափակումները պայմանավորված են զինվորական ծառայության հատուկ պահանջներով. դրան ուղեկցող մյուս սահմանափակումները չեն ընկնում 5րդ հոդվածի գործողության ներքո:

Յուրաքանչյուր մասնակից պետություն լիազորված է սահմանել զինվորական կարգապահության իր սեփական համակարգը և այդ հարցում օգտվում է հայեցողության որոշակի ազատությունից: Շրջանակները, որոնցից մասնակից պետությունը չի կարող դուրս գալ, ինչպես դա պահանջում է կոնվենցիայի 5-րդ հոդվածը, միատեսակ չեն զինծառայողների և քաղաքացիական անձանց համար: Կարգապահական պատիժը կամ միջոցը, որոնք կարող են դիտվել որպես ազատությունից զրկում՝ դրանք քաղաքացիական անձի նկատմամբ կիրառելու դեպքում, կարող են չունենալ նույն բնույթը, երբ կիրառվում են զինծառայողի նկատմամբ: Այդուհանդերձ, վերջին դեպքում նույնպես 5րդ հոդվածը կարող է կիրառվել, երբ դրանք ընդունում են սահմանափակումների ձև, որոնք ակնհայտորեն շեղվում են մասնակից պետությունների զինված ուժերում առկա սովորական կենսապայմաններից: Ըստ դատարանի՝ որոշելու համար, թե արդյոք դա իսկապես այդպես է, անհրաժեշտ է ուշադրության առնել գործոնների մի ամբողջ շարք, ինչպիսիք են տվյալ պատժի կամ կարգապահական միջոցի բնույթը, երկարատևությունը, հետևանքները և դրանց կատարման եղանակը:

Դատարանի վճռում նշված վերոհիշյալ դրույթների համատեքստում ուշագրավ են Հայաստանի Հանրապետության նախկին օրենսդրությանը համապատասխան զինծառայողներին կարգապահական կալանքի ենթարկելու միջոցով ազատությունից զրկելու դեպքերը դրանց «բնույթի, երկարատևության, հետևանքների և կատարման եղանակի» տեսակետից: Անձին կալանքի ենթարկելու ձևով ֆիզիկական ազատությունից զրկելը ոչ թե քրեական հանցագործություն, այլ ընդամենը կարգապահական զանցանք կատարելու համար պահպանվել էր միայն զինված ուժերում՝ զինծառայողների նկատմամբ, ինչի հիմնավորումը բանակի մարտունակությունը ապահովելու նպատակով զինվորական կարգապահությունն ավելի խիստ միջոցներով պահպանելու փաստարկն էր:

Զինվորական ծառայության ներկայիս քաղաքակրթական ու մշակութային գաղափարական պայմաններում անխուսափելիորեն և անհրաժեշտաբար հարկ է հաշվի առնել այն հիմնարար հանգամանքը, որ բանակը համարված է «զինվորականները համազգեստով քաղաքացիներ են» գաղափարով այս կամ այն չափով տոգորված զինվորականներով: Իսկ քաղաքացիները հասկանում են, որ իրենք հավասար

հիմունքներով օժտված են միջազգային և ներպետական իրավունքով երաշխավորված իրավունքներով ու ազատություններով, որոնց սահմանափակումները պետք է բխեն կենսական անհրաժեշտությունից և բավարար կերպով հիմնավորված լինեն գործող օրենքներով: Նման քաղաքակրթական համատեքստում առավել սուր էր ընկալվում քաղաքացիների առանձին խմբի, տվյալ դեպքում՝ զինծառայողների այնպիսի հիմնարար իրավունքի սահմանափակումը, ինչպիսին նրանց կարգապահական զանցանքի համար ազատությունից զրկելն էր: Բնական է, որ ինքնաբերաբար առաջացավ այդպիսի խտրական և խիստ սահմանափակման կենսական անհրաժեշտության ու այն օրենսդրորեն հիմնավորելու խնդիրը: Խնդիրն ավելի սուր բնույթ կստանա, եթե այն դիտարկենք զինծառայողի կյանքի համար իրական վտանգ պարունակող զինվորական ծառայության և այդպիսի վտանգից զերծ քաղաքացիական անձի գործունեության հարաբերակցության հարթության մեջ:

Կաղապարային մտածելակերպից և տրամաբանությունից ձերբազատվելու պարագայում կարող ենք առնվազն փաստել, որ կարգապահական կալանքի ենթարկելու միջոցով զինվորական կարգապահությունը պահպանելու մեթոդի արդյունավետությունը վիճելի է մասնավորապես այն պատճառով, որ իրենց կյանքը վտանգի ենթարկող զինծառայողների շրջանում կարող է առաջացնել այդպիսի վտանգից զերծ քաղաքացիական անձանց համեմատ անհիմն կերպով «օրինականացված խտրականության ու խիստ վերաբերմունքի ենթակա լինելու, և, դրանով հանդերձ, խոցելի սոցիալական խավին պատկանելու վերաբերմունք, ինչը, ազդելով նրանց բարոյահոգեբանական վիճակի վրա, կարող է հանգեցնել զինվորական ծառայության շարժառիթավորման անկման ու դրանով պայմանավորված՝ բանակի մարտունակության նվազեցման:

Կարգապահական կալանքը, որպես ժամանակակից քաղաքակրթական պատկերացումներին ու չափանիշներին չհամապատասխանող պատիժ, հակառակ արդյունք է տալու պատժի հիմնական նպատակներից մեկի՝ սոցիալական արդարության վերականգնման առումով, քանի որ կարող է ընկալվել որպես սոցիալական անարդարության դրսևորում: Փաստորեն, կառաջանար մի իրավիճակ, երբ մարտունակության ամրապնդմանը միտված միջոցը՝ կարգապահական կալանքը, կարող էր թուլացնել այդ մարտունակությունը և դառնալ ոչ միայն ինքնանպատակ, այլև վնասակար:

Պետք է նաև հաշվի առնել այն հանգամանքը, որ զինծառայողներին կարգապահական կալանքի տակ պահելու ժամանակ բավականաչափ ռեսուրս էր վատնվում, ինչպես նաև ծառայակիցների մի մասը ստիպված էին լինում մյուսների նկատմամբ «ոստիկանական» գործողություններ կատարել, ինչը օբյեկտիվորեն նրանց միջև հարաբերությունների այնպիսի ենթաշերտ կարող էր ձևավորել, որը որոշակիորեն կարող էր վնասել բանակի հոգեբանական ամբողջականությանը և նվազեցնել նրա մարտունակությունը: Չպետք է մոռանալ նաև, որ ոչ վաղ անցյալում շատ պետությունների բանակներում կարգապահական զանցանքների համար նախատեսված էին նաև մարմնական պատիժներ, որոնց նպատակը նույնպես «կարգապահության ամրապնդումն էր:

Ոչ պակաս խնդրահարույց է ժամկետային զինծառայողների նկատմամբ կարգապահական գումարտակում պահելու ձևով պատիժ կիրառելու խնդիրը: ՀՀ քրեական օրենսգրքի 58րդ հոդվածի 1ին մասի համաձայն՝ «Հանցանք կատարած ժամկետային

ծառայության զինծառայողներին կարգապահական գումարտակում պահելը երեք ամսից երեք տարի ժամկետով կարող է նշանակվել ոչ մեծ և միջին ծանրության հանցանքների համար սույն օրենսգրքի Հատուկ մասով նախատեսված դեպքերում, ինչպես նաև այն դեպքերում, երբ դատարանը, հաշվի առնելով գործի հանգամանքները և դատապարտյալի անձնավորությունը, նպատակահարմար գտնի առավելագույնը երեք տարի ժամկետով ազատազրկման փոխարեն կիրառել կարգապահական գումարտակում պահելը՝ նույն ժամկետով: Ըստ ՀՀ քրեական օրենսգրքի 49րդ և 50րդ հոդվածների՝ «կարգապահական գումարտակում պահելը քրեական պատժի հիմնական տեսակ է:

Միաժամանակ հարկ է հաշվի առնել, որ «կարգապահական գումարտակում պահելը զինվորական ծառայության ձև է. կարգապահական գումարտակը զինված ուժերի ստորաբաժանում է, որտեղ իրականացվում է զինվորական ծառայություն՝ ավելի խիստ սահմանափակումների պայմաններում: Կարգապահական գումարտակում զինվորական ծառայության ժամկետը լրացուցիչ ժամկետ է, այն չի հաշվանցում ծառայության սահմանված ժամկետը, այլ գումարվում է դրան: Փաստորեն, կարգապահական գումարտակում ծառայելու ժամկետը ավելի խիստ սահմանափակումների պայմաններում զինվորական ծառայության ժամկետը երկարաձգելու ձև է:

Ասվածից միանգամայն ակնհայտ է դառնում, որ ՀՀ քրեական օրենսգրքի իմաստից բխում է զինվորական ծառայության շարժառիթավորման և դրանով պայմանավորված շատ գործոնների, այդ թվում՝ մարտունակության համար խիստ վտանգավոր մի գաղափար՝ «Զինվորական ծառայությունը պատիժ է»:

ԹԵՄԱ 6 (ավելացվել է, Վ. Ս. 12)

Առողջության իրավունք

- 1. Առողջության իրավունքի հասկացությունը:**
- 2. Առողջության ոլորտում պետության պարտավորությունները:**
- 3. Առողջության իրավունքի ամրագրումը իրավական նորմերում:**
- 4. Զինվորական ծառայողների առողջության իրավունքը:**

Իրավունքի հասկացությունը ըստ միջազգային և ներպետական օրենքների: Առողջության իրավունքը անձի ֆիզիկական և հոգեկան առողջության ապահովման հասանելի բարձր մակարդակից օգտվելու իրավունքն է, որը նաև ներառում է այդ իրավունքի ապահովման համար անհրաժեշտ շրջակա միջավայրի պահպանությունը:

Միջազգային իրավունքում ամրագրված անձի առողջության իրավունքը ավելի լայն ընդգրկում ունի, քան առաջին հայացքից կարելի է ենթադրել այդ իրավունքի ձևակերպումից: Քանի որ իրավունքները պետք է իրականացվեն հասարակական հարթության մեջ, առողջության իրավունքը ընդգրկում է ոչ միայն կենսաբանական կամ բնական առողջությունը, այլև որոշակի սոցիալական գործոններ: Այսպես առողջության իրավունքի հետ ամբողջությամբ համատեղելի է այն աշխատանքը, որը կատարվում է համաճարակաբանության ոլորտում, որտեղ վատառողջության հիմնական պատճառները սոցիալական գործոններն են:

Առողջության իրավունքը ներկայումս ներառում է ինչպես նեգատիվ ազատությունները, ինչպիսիք են առանց անձի համաձայնության բուժման կամ բժշկական փորձարկումների արգելքը, այնպես էլ պոզիտիվ ազատությունները, ինչպիսին է առողջապահության մատչելիությունը:

Առողջապահության ոլորտում պեղությունը պարզավոր է.

1. հարգել անձի առողջության իրավունքը, ձեռնպահ մնալ անձի առողջապահության իրավունքի խախտումներից և թույլ չտալ խտրական մոտեցում այս ոլորտում.
2. թույլ չտալ, որպեսզի երրորդ անձինք միջամտեն այս իրավունքի իրականացմանը, ինչպես նաև ձեռնարկել համապատասխան բնապահպանական միջոցառումներ.
3. իրականացնել առողջության իրավունքի կենսագործման աջակցման միջոցառումներ՝ ապահովելով բժշկական խնամքի մատչելիությունը և առողջության պահպանման անհրաժեշտ նախապայմանները:

Այն ընդգրկում է պեղության կողմից ձեռնարկման ենթակա միջոցառումներ, որոնք անհրաժեշտ են՝

1. մեռելաձնության ու մանկական մահացության կրճատման ապահովման և երեխայի առողջ զարգացման համար,
2. շրջակա միջավայրի և արդյունաբերության մեջ աշխատանքի հիգիենայի բոլոր կողմերի բարելավման համար,
3. համաճարակային, տեղաճարակային, մասնագիտական և այլ հիվանդությունների կանխարգելման, բուժման և վերահսկման համար,
4. այնպիսի պայմանների ստեղծման համար, որոնք հիվանդության դեպքում բոլորի համար կապահովեն բժշկական օգնություն և բժշկական խնամք:

Առողջության իրավունքի իրականացումը պահանջում է անձի և համայնքի ակտիվ մասնակցություն այս ոլորտում որոշումների կայացման գործընթացներին, քանի որ դրանք ուղղակիորեն առնչվում են անձի բարեկեցությանը: Առողջության հետ կապված ռեսուրսների բաշխման, այդ կապակցությամբ խտրական վերաբերմունքի հարցերը հասարակական մեծ նշանակություն ունեն ոչ միայն այն պատճառով, որ դրանք անձի առողջության վրա ներգործող երևույթներ են, այլ նաև այն հիմքով, որ դրանք գտնվում են օրենքի կարգավորման դաշտում:

Այսպես պետության կողմից այս ոլորտում պարտականությունների չկատարումը ոչ միայն սոցիալ-տնտեսական նշանակություն ունի, այլև կարող է բարձրացնել մարդկանց առջև պետության պատասխանատվության հարցը:

Զինվորական ծառայողների առողջության իրավունքը. զինվորական համազգեստով քաղաքացիներ և առողջության իրավունք:

Հայաստանի Հանրապետությունում զինծառայողների առողջության իրավունքի իրականացումը հատուկ վերաբերմունքի է արժանացել: Զինվորական ծառայողների բժշկական սպասարկման նպատակով գործում են գերատեսչական առողջապահական հիմնարկներ՝ հոսպիտալներ, որոնք ապահովում են զինվորական ծառայողների բուժումը և բժշկական սպասարկումը: Հայաստանի Հանրապետությունում զինվորական ծառայողների բժշկական օգնությունը և բժշկական սպասարկումն անվճար են: Այն դեպքերում, երբ զինվորական ծառայողին կամ նրա ընտանիքի անդամին անհետաձգելի բժշկական օգնություն է անհրաժեշտ, նման օգնություն պարտավոր է մատուցել նրան ոչ միայն զինվորական հոսպիտալը, այլ նաև քաղաքացիական բժշկական հաստատությունները, որոնք իրենց մատուցած ծառայությունների համար հատուցումը կստանան օրենքով սահմանված կարգով: Եթե զինվորական ծառայողը բժշկական օգնությունը ստանում է քաղաքացիական առողջապահական հիմնարկում, ապա այս դեպքում նույնպես նման օգնությունը պետք է անվճար լինի, այսինքն բուժման ծախսերը բուժհիմնարկին պետք է հատուցվեն պետության կողմից:

Զինվորական ծառայողներն ունեն նաև առողջարանային անվճար բուժման իրավունք, երբ նման բուժումը նրա առողջության պահպանման կամ բժշկական խնամքի անհրաժեշտ բաղադրիչը պետք է լինի:

Ամրագրումը իրավական նորմերում

ՄԱԿ-ի 1948 թ. Մարդու իրավունքների համընդհանուր հռչակագրի 25-րդ հոդվածով սահմանվել է, որ՝

1. Յուրաքանչյուր ոք այնպիսի կենսամակարդակի իրավունք ունի, որը պատշաճ է իր և իր ընտանիքի առողջության ու բարեկեցության համար, ներառյալ սնունդը, հագուստը, բնակարանը, առողջապահությունը և անհրաժեշտ սոցիալական ծառայությունները, ինչպես նաև ունի ապահովագրության իրավունք գործազրկության, հիվանդության, հաշմանդամության, այրիանալու, ծերության կամ իր կամքից անկախ գոյության այլ միջոցների անհրաժեշտության դեպքում:

2. Մայրությունն ու մանկությունը հատուկ հոգածության և օժանդակության իրավունք ունեն։ Ամուսնությունից կամ արտամուսնական կապից ծնված բոլոր երեխաները պետք է օգտվեն միևնույն սոցիալական պաշտպանությունից։

Տնտեսական, սոցիալական և մշակութային իրավունքների միջազգային դաշնագրի 12-րդ հոդվածը սահմանում է.

1. Սույն դաշնագրի մասնակից պետությունները ճանաչում են յուրաքանչյուրի ֆիզիկական և հոգեկան առողջության առավելագույնս հասանելի մակարդակից օգտվելու իրավունքը։

2. Սույն դաշնագրի մասնակից պետությունների կողմից այս իրավունքի լիարժեք իրականացումն ապահովելու նպատակով ձեռնարկվող միջոցներն ընդգրկում են միջոցառումներ, որոնք անհրաժեշտ են.

ա) մեռելաձնության ու մանկական մահացության կրճատման ապահովման և երեխայի առողջ զարգացման համար,

բ) շրջակա միջավայրի և արդյունաբերության մեջ աշխատանքի հիգիենայի բոլոր կողմերի բարելավման համար,

գ) համաճարակային, տեղաճարակային, մասնագիտական և այլ հիվանդությունների կանխարգելման, բուժման և վերահսկման համար,

դ) այնպիսի պայմանների ստեղծման համար, որոնք հիվանդության դեպքում բոլորի համար կապահովեն բժշկական օգնություն և բժշկական խնամք։

ՀՀ Սահմանադրության 33.2-րդ հոդվածը սահմանում է. «Յուրաքանչյուր ոք իրավունք ունի ապրելու իր առողջությանը և բարեկեցությանը նպաստող շրջակա միջավայրում, պարտավոր է անձամբ և այլոց հետ հաճախել պահպանել և բարելավել շրջակա միջավայրը։

«Զինձառայողների և նրանց ընտանիքների անդամների սոցիալական ապահովության մասին» ՀՀ օրենքի 33-րդ հոդվածը սահմանում է բժշկական սպասարկումը, համաձայն որի.

Զինձառայողները և նրանց ընտանիքների անդամներն ապահովվում են անվճար որակյալ բժշկական օգնությամբ՝ համապատասխան գերատեսչական բժշկական հիմնարկներում։ Ծառայության անցկացման վայրում նման բժշկական հիմնարկների բացակայության, ինչպես նաև անհետաձգելի դեպքերում զինձառայողներին և նրանց ընտանիքներին անդամներին անհրաժեշտ բժշկական օգնություն ցույց է տրվում Հայաստանի Հանրապետության տարածքում գործող բոլոր կարգի բժշկական հիմնարկներում՝ համապատասխան մարմինների միջոցների հաշվին՝ բուժման ծախսերի հետագա փոխհատուցմամբ, որի կարգը և պայմանները սահմանում է Հայաստանի Հանրապետության կառավարությունը։ Բժշկական ցուցումների առկայության դեպքում զինձառայողներին տրվում է անվճար առողջարանային բուժման իրավունք։

Զինձառայողներն ունեն արժանապատիվ, անվրանգ և առողջության համար անվնաս աշխատանքային պայմանների իրավունք³⁶

³⁶ Եվրոպական սոցիալական խարտիայի 2-րդ և 3-րդ հոդվածներ և Վերանայված խարտիայի 26-րդ հոդված։ Տես, օրինակ, թիվ 30 կոլեկտիվ բողոքը՝ Մարդու իրավունքների Մարանգուպոլսի հիմնադրամ ընդդեմ Հունաստանի ³⁶Իջեկտ V.

Վերանայված խարտիան սահմանում է, որ աշխատանքի ժամանակ բոլոր աշխատողներն ունեն իրենց արժանապատվության հարգման իրավունք (26-րդ հոդված): «Սեռական ոտնձգություններ» եզրույթի սահմանման մեջ է մտնում սեռական բնույթի անցանկալի այնպիսի վարքագիծը, որը ներառում է ֆիզիկական հպումներն ու սիրահետումները, սեռական երանգավորում ունեցող մեկնաբանությունները, պոռնոգրաֆիայի ու սեռական պահանջմունքի ցուցադրում՝ խոսքերով կամ գործողություններով³⁷, և սեռական բնույթի խոսք կամ ֆիզիկական այլ վարքագիծ: Այս իրավիճակները վիրավորում են անձանց արժանապատվությունը³⁸: Ձինված ուժերի անձնակազմի նկատմամբ իրականացվող սեռական ոտնձգությունները և բռնությունը, դժբախտաբար, դեռևս համատարած երևույթներ են, որոնք վնաս են հասցնում ոչ միայն տուժողների հուզական կամ հոգեբանական բարօրությանը, այլև նրանց կատարած աշխատանքի արդյունավետությանը, ինչպես նաև հասարակության կողմից զինված ուժերի ընկալմանը: Անդամ պետությունները պետք է համապատասխան քայլեր ձեռնարկեն սեռական բնույթի հետապնդման բոլոր դրսևորումները կամ սեռով պայմանավորված այլ կարգի արարքներն արգելելու ուղղությամբ, որն ազդում է աշխատանքի ժամանակ անհատի արժանապատվության, այդ թվում՝ նրա վերադասների և գործընկերների կողմից դրսևորվող վարքագծի վրա³⁹: Ձինված ուժերում, որևէ պարագայում, չպետք է հանդուրժվեն սեռական ոտնձգությունները կամ բռնության երևույթները, իսկ նման արարքների պատասխանատուների համար պետք է գործի պատժամիջոցների արդյունավետ համակարգ⁴⁰: Անդամ պետությունները պետք է նաև նպաստեն սեռական ոտնձգությունների մասին իրազեկության մակարդակի բարձրացմանը, տեղեկատվության հոսքին և դրա կանխարգելմանը՝ աշխատավայրում կամ աշխատանքի առնչությամբ կամ ցանկացած վայրում, որտեղ այն կարող է տեղի ունենալ, և համապատասխան միջոցներ ձեռնարկեն նման վարքագծից կանանց և տղամարդկանց պաշտպանելու ուղղությամբ⁴¹:

Խարտիան սահմանում է, որ բոլոր աշխատողներն ունեն աշխատանքի արդար պայմանների իրավունք (2-րդ հոդված): Այս իրավունքի արդյունավետ իրացում ապահովելու համար պետությունները ստանձնում են հանրային տոների կապակցությամբ պրոֆեսիոնալ զինծառայողներին վճարո վի արձակուրդ տրամադրելու պարտավորություն՝ ի լրում շաբաթական հանգստյան օրերի և ամենամյա վճարովի արձակուրդների⁴²: Պարտադիր ժամկետային զինծառայողները նույնպես ունեն հանգստյան ժամանակահատվածների իրավունք: Աշխատանքի բնույթը, անվտանգության և առողջության հետ կապված վտանգները, որոնց զինծառայողները ենթարկվում են, այն լրացուցիչ ասպեկտներն են, որոնք պետք է հաշվի առնվեն: Ձինված ուժերում աշխատանքին բնորոշ առանձնահատկությունները կարող են արդարացնել որոշ սահմանափակումները, որոնք

2006թ. դեկտեմբերի 6-ի որոշում, Սոցիալական իրավունքների եվրոպական կոմիտե, Եվրոպական սոցիալական խարտիայի 11-րդ հոդված:

³⁷ ՄԱԿ-ի ԿԻՎԿ կոմիտեի Գլխավոր հանձնարարական թիվ 19, պարբ. 18:

³⁸ Նախարարների կոմիտեի անդամ պետություններին ուղղված թիվ (2002)5 հանձնարարականը Բռնությունից կանանց պաշտպանելու մասին, պարբ. 60:

³⁹ Նույն տեղում:

⁴⁰ ԵԱՀԿ/ԺՀՄԻԳ ՁՈՒԺՎ ձեռնարկ, մեջբերված:

⁴¹ Նախարարների կոմիտեի անդամ պետություններին ուղղված թիվ (2002)5 հանձնարարականը Բռնությունից կանանց պաշտպանելու մասին, պարբ. 61:

⁴² Սոցիալական իրավունքների եվրոպական կոմիտեի նախադեպային իրավունքի ժողովածու:

հասկանալի չէին լինի քաղաքացիական համատեքստում, մասնավորապես՝ այն ժամանակահատվածները, երբ վճարովի արձակուրդը կարող է հնարավոր չլինել, օրինակ՝ դաշտային զորավարժությունների կամ ռազմական գործողությունների ընթացքում: Սակայն այդ ժամանակահատվածները պետք է լինեն հնարավորինս կարճ, իսկ սահմանափակումները չպետք է համարժեք լինեն զինծառայողներին վճարովի արձակուրդից ամբողջությամբ զրկելուն: Ավելին՝ չնայած միշտ չէ, որ հնարավոր է բացառիկ հանգամանքներում, օրինակ՝ դաշտային զորավարժությունների և գործողությունների ընթացքում, երաշխավորել զինծառայողների՝ հանգստի բավարար ժամանակ ունենալու իրավունքը, անհրաժեշտ է նվազագույնի հասցնել երկար ժամանակահատվածով առանց որևէ հանգստի մալու դեպքերը:

Խարտիան սահմանում է, որ յուրաքանչյուր ոք իրավունք ունի օգտվելու ցանկացած միջոցից, որը հնարավոր է դարձնում գոյություն ունեցող ամենաբարձր առողջապահական ստանդարտներից օգտվելը, ներառյալ՝ առողջ միջավայրում ապրելու իրավունքը (11-րդ հոդված): Ինչ վերաբերում է Դատարանին, ապա այն համարել է, որ զինծառայողները չպետք է անհարկի ենթարկվեն միջավայրի վտանգներին, որոնք կարող են նրանց առողջության վրա ունենալ բացասական ազդեցություն: Դաշտային գործողությունների և զորավարժությունների ընթացքում միշտ չէ, որ հնարավոր է լինում լիարժեքորեն կանխել հիվանդությունների վտանգը: Այդուհանդերձ, այն իրավիճակներում, երբ հնարավոր է՝ զինծառայողների առողջության համար բացասական հետևանքներ առաջանան, պետությունները պետք է ապահովեն նրանց պաշտպանելու ուղղությամբ ողջամիտ միջոցների ձեռնարկումը: Բացի դրանից՝ պետությունները պետք է կարգավորումներ ընդունեն և համապատասխան քայլեր ձեռնարկեն՝ պատահարների, որոշակի և առանձին ռիսկերի և վտանգների, այդ թվում՝ կապված օդի աղտոտվածության, միջուկային վնասների, վտանգավոր հանքանյութերի և սննդի անվտանգության հետ, կանխման և դրանցից պաշտպանելու ուղղությամբ: Սա վերաբերում է հատկապես այնպիսի ռազմական իրավիճակներին, որոնց դեպքում առանձին խնդիրներ կարող են կապված լինել աղտոտված միջավայրում զորավարժությունների անցկացման, տեղակայման տարածքներում առկա թունավոր նյութերի ազդեցությանը ենթարկվելու կամ ռադիոտեղորոշիչների երկարատև օգտագործման հետ: Բացի դրանից՝ պետք է իրականացվի ռազմական տեխնիկայի, հատկապես՝ զրահապատ տրանսպորտային միջոցների և բարդ զինատեսակների օգտագործման պատշաճ ուսուցում ու հսկողություն՝ պատահարների վտանգը նվազագույնի հասցնելու համար: Ավելին՝ Խարտիայի 3-րդ հոդվածի 1-ին մասի համաձայն՝ պետությունները պարտավորվում են, խորհրդակցելով գործատուների և, առկայության դեպքում, աշխատավորական կազմակերպությունների հետ, ձևակերպել, իրականացնել և պարբերաբար վերանայել աշխատանքային առողջությանը և անվտանգությանը վերաբերող ներպետական մասնավոր քաղաքականությունը⁴³: Դա նաև կիրառելի է զինվորական համատեքստում⁴⁴:

⁴³ Եզրահանգումեր 2003թ., 3-րդ հոդվածի 1-ին մասի մեկնաբանության վերաբերյալ հաշվետվություն, ինչպես ներկայացված է Սոցիալական իրավունքների եվրոպական կոմիտեի նախադեպային իրավունքի ժողովածուի մեջ:

⁴⁴ Նույն տեղում:

Չինճառայողները պետք է իրավունք ունենան լիարժեքորեն օգտվելու առողջապահական ծառայություններից՝ անկախ այն բանից, թե դա կապահովվի ընդհանուր, թե՛ զինված ուժերի համար հատուկ նախատեսված առողջապահական համակարգերի միջոցով: Առողջապահության հասկացության ներքո պետք է հասկանալ հիվանդությունների կանխարգելումը, բուժում ու խնամքը, ինչպես նաև բժշկական ծառայությունների միջոցով հոգեկան և ֆիզիկական առողջության պահպանումը: Բացի դրանից՝ պետությունները պարտավոր են կազմակերպել զինճառայողների համար բժշկական օգնության տրամադրու՞մը՝ ունենալով բժշկական հաստատությունների միջոցով ոչ միայն զորանոցներում գտնվելու ընթացքում, այլև դրանցից դուրս ընկած տարածքներում իրականացվող զինվորական զորավարժությունների և ուսումնական գործողությունների ժամանակահատվածում⁴⁵: Ավելին՝ ուսումնական գործողություններում ներգրավված զինճառայողները, հատկապես երկրից դուրս տեղակայվածները, իրավունք ունեն ստանալու ամենաբարձր մակարդակի բժշկական օգնություն, որը հնարավոր է ապահովել տվյալ հանգամանքներում, իսկ անհրաժեշտության դեպքում նրանք պետք է հայրենադարձվեն: Ռազմական գործողությունների ընթացքում տրամադրվող բժշկական օգնությունը զինճառայողների համար պետք է լինի անվճար և ֆինանսավո՞ւ վի համապատասխան պետական իշխանությունների կողմից: Ռազմական գործողությունների ընթացքում զինճառայողների ստացած հավանական վնասվածքների պատշաճ բուժում ապահովելու համար նրանք պետք է իրավունք ունենան օգտվելու անվճար բժշկական օգնությունից և առողջապահական այլ ծառայություններից, այդ թվում նաև՝ ուսումնական գործողություններից վերադառնալուց հետո: Բուժման այս ծախսերը պետք է նույնպես ֆինանսավորեն իշխանությունները:

Բժշկական օգնությունից զատ, զինճառայողները պետք է ստանան համապատասխան նպաստներ պարտականությունների կատարումից բխող վնասվածքներ ստանալու դեպքում, հատկապես այն դեպքերում, երբ ստացած վնասվածքը կամ հիվանդությունը թույլ չի տալիս շարունակել ծառայությունը զինված ուժերում և ունի երկարատև բացասական հետևանքներ, օրինակ՝ անձն այլևս չի կարողանալու քայլել, օգտագործել ձեռքերը կամ բնականոն կերպով շարունակել կատարել այն գործողությունները, որոնք նա ի վիճակի էր կատարել նախքան վնասվածքը ստանալը: Բացի դրանից՝ պետությունը պետք է ներդնի համապատասխան փոխհատուցման համակարգ: Ավելին՝ փոխհատուցման և համապատասխան դեպքերում նպաստների համակարգը պետք է նախատեսվի ծառայության ժամանակ մահացած զինճառայողի հարազատների շահերի հաշվառմամբ:

Բացառությամբ պատշաճորեն հիմնավորված դեպքերի՝ պրոֆեսիոնալ այն զինճառայողները, ովքեր թողնում են զինված ուժերը, պետք է ստանան արտոնությունների փաթեթ, որը ներառում է դրամական, առողջապահական և հաշմանդամության նպաստներ, իսկ զինճառայողների մահվան դեպքում՝ այլ արտոնություններ հարազատների համար:

Այն դեպքերում, երբ պրոֆեսիոնալ զինճառայողները թողնում են զինված ուժերը նախքան իրենց աշխատանքային գործունեության ավարտը, հատկապես կարևոր կարող է լինել առանձին ծրագրերի իրականացումը, որոնք նրանց կօգնեն նախապատրաստվելու քաղաքացիական կյանքին, այդ թվում՝ կրթական և մասնագիտական վերապատրաստման

⁴⁵ ԵԱՀԿ/ԺՀՄԻԳ ԶՈՒԺՎ ձեռնարկ, մեջբերված:

միջոցառումների միջոցով՝ նպատակ ունենալով դյուրացնել նրանց վերաինտեգրումը քաղաքացիական կյանքին, որը կարող է հատկապես դժվար լինել այն զինձառայողների համար, որոնք զինված ուժերում ներգրավվել են շատ երիտասարդ տարիքում:

ԹԵՄԱ 7. (Ավ. 9, Վ.Ս. 6)

Անձնական և ընտանեկան կյանքի նկատմամբ հարգանքի իրավունքը, ֆիզիկական և հոգեկան անձեռնմխելիությունը:

- 1. Ֆիզիկական և հոգեկան անձեռնմխելիության իրավունքի էությունը և շրջանակը, սահմանափակման շրջանակը, հիմքերը և պայմանները:**
- 2. Առանց հիվանդի հստակ արտահայտված համաձայնության գիտական, բժկական կամ այլ փորձերի արգելքը:**
- 3. Բնակարանի, անձնական և ընտանեկան կյանքի անձեռնմխելիության, պատվի ու հեղինակության պաշտպանության էությունը:**
- 4. Փոքրամասնությունների իրավունքները զինված ուժերում:**
- 5. Հաղորդակցության ազատության շրջանակն ու իրավաչափ սահմանափակումները, անձնական տվյալների պաշտպանությունը:**

Իրավունքի հասկացությունը

Միջազգային իրավունքում անձնական և ընտանեկան կյանքի, ինչպես նաև բնակարանի և նամակագրության անձեռնմխելիության իրավունքը ամփոփ ու համակարգված կերպով առաջին անգամ ամրագրվել է 1948թ. «Մարդու իրավունքների համընդհանուր հռչակագրում», որի 12-րդ հոդվածի համաձայն.

«Ոչ ոք չպետք է իր անձնական ու ընտանեկան կյանքի, տան կամ նամակագրության նկատմամբ կամայական միջամտության ենթարկվի, ոչ էլ որևէ ոտնձգության՝ պատվի ու հեղինակության նկատմամբ: Յուրաքանչյուր ոք նման միջամտությունից կամ ոտնձգությունից օրենքով պաշտպանվելու իրավունք ունի»:

Այս իրավունքի պաշտպանության պահանջներին ու մեխանիզմներին է վերաբերում նաև Մարդու իրավունքների և հիմնարար ազատությունների պաշտպանության մասին եվրոպական կոնվենցիայի 8-րդ հոդվածը, որը ոչ միայն ամրագրում է այն, այլև նախատեսում է պետության կողմից այդ իրավունքի հնարավոր սահմանափակման պայմաններն ու հիմքերը: Կոնվենցիայի 8-րդ հոդվածի համաձայն.

1. Յուրաքանչյուր ոք ունի իր անձնական ու ընտանեկան կյանքի, բնակարանի և նամակագրության նկատմամբ հարգանքի իրավունք:

2. Չի թույլատրվում պետական մարմինների միջամտությունն այդ իրավունքի իրականացմանը, բացառությամբ այն դեպքերի, երբ դա նախատեսված է օրենքով և անհրաժեշտ է ժողովրդավարական հասարակությունում՝ ի շահ պետական անվտանգության, հասարակական կարգի կամ երկրի տնտեսական բարեկեցության, ինչպես նաև անկարգությունների կամ հանցագործությունների կանխման, առողջության

կամ բարոյականության պաշտպանության կամ այլ անձանց իրավունքների և ազատությունների պաշտպանության նպատակով:

Կոնվենցիայով երաշխավորվող իրավունքների սահմանափակման պայմաններն ու հիմքերն անհրաժեշտ և անխուսափելի գործոն են առանձին անձանց իրավունքների ու ժողովրդավարական հասարակության առավել ընդհանուր շահերի միջև հավասարակշռություն հաստատելու համար:

Կոնվենցիայի 8-րդ հոդվածի 2-րդ կետը միատեսակ պայմաններ է նախատեսում նաև 1ին կետում թվարկված իրավունքների հնարավոր սահմանափակումների համար: Դրանում նշվում են, որ «չի թույլատրվում պետական մարմինների միջամտությունն իրավունքի իրականացմանը, բացառությամբ այն դեպքերի, երբ դա նախատեսված է օրենքով և անհրաժեշտ է ժողովրդավարական հասարակությունում՝ ի շահ պետական անվտանգության, հասարակական կարգի կամ երկրի տնտեսական բարեկեցության, ինչպես նաև անկարգությունների կամ հանցագործությունների կանխման, առողջության կամ բարոյականության պաշտպանության կամ այլ անձանց իրավունքների և ազատությունների պաշտպանության նպատակով»:

Կոնվենցիայի 8-րդ հոդվածում ամրագրված անձնական և ընտանեկան կյանքը հարգելու իրավունքը երաշխավորող պաշտպանությունը, ի տարբերություն մյուս նույնաբնույթ միջազգային պայմանագրերի համապատասխան հոդվածների, կիրառվում է միայն այն դեպքերում, երբ խախտումը կատարում է պետությունը, այլ ոչ թե մասնավոր անձը:

Եվրոպական դատարանի կողմից ձևավորված նախադեպային իրավունքից բխում է, որ անձնական և ընտանեկան կյանքը «հարգելու» իրավունք ասելով չպետք է ենթադրել միայն պետության կողմից պասիվ վարքագծի դրսևորում, այսինքն՝ ձեռնպահ մնալ անձնական և ընտանեկան կյանքին միջամտելուց: Եվրոպական դատարանն իր վճիռներում նշում է, որ «հարգանք» ասելով պետք է հասկանալ նաև անձի՝ պետության կողմից պաշտպանվելու պոզիտիվ իրավունքը:

Պետության պոզիտիվ պարտավորություններն անհրաժեշտ են հատկապես անհատների ֆիզիկական և բարոյական անձեռնմխելիության ապահովման դեպքում⁴⁶:

Այս հանգամանքն իրավաբանորեն ամրագրված է նաև 8-րդ հոդվածի 2-րդ կետում, որում ասվում է. «Չի թույլատրվում պետական մարմինների միջամտությունն իրավունքի իրականացմանը ...»:

Ըստ Եվրոպական դատարանի՝ պետության կողմից պաշտպանվելու իրավունքը ենթադրում է, որ ոչ միայն անհատը պետք է պաշտպանվի պետական իշխանության մարմինների կամայական միջամտությունից, այսինքն՝ պետությունները պարտավոր են զերծ մնալ նման միջամտությունից, այլև այդ բացասական պատվերից բացի, պետությունները կրում են նաև պոզիտիվ, այն է՝ անձնական և ընտանեկան կյանքի իրական հարգանքից անբաժանելի պարտավորություններ⁴⁷:

1. Անձնական կյանք

46 X and Y v. the Netherlands, Judgment of 26 March 1985, Costello-Roberts v. the United Kingdom, Judgment of March 1983

47 Botta v. Italy, Judgment of 24 February 1998, Airey v. Ireland, Judgment of 9 October 1979. Guerra and Others. Italy, Judgment of 19 February 1998.

Եվրոպական դատարանի պրակտիկան վկայում է, որ կոնվենցիայի 8-րդ հոդվածում նշված «անձնական կյանք» հասկացությունն այն աստիճան տարողունակ է, որ «դատարանը հնարավոր չի համարում կամ էլ անհրաժեշտ՝ փորձելու տալ սպառիչ բնորոշում «անձնական կյանքե հասկացությանը...»:⁴⁸

Այդուհանդերձ, ինչպես հանձնաժողովը, այնպես էլ դատարանը փորձել են բնութագրել «անձնական կյանք» հասկացությունը: Հանձնաժողովն իր որոշման մեջ նշել է. «Մասնավոր կյանքը հարգելու իրավունքը հանդիսանում է անձնական կյանքին չմիջամտելու իրավունք, իրավունք՝ ապրել այնպես, ինչպես ցանկալի է, առանց անձնական կյանքի մանրամասերը հրապարակելու ..., սակայն մասնավոր կյանքի իրավունքը դրանով չի սպառվում: Այն որոշակի առումով ներառում է նաև այլ մարդկանց հետ հարաբերություններ հաստատելու և պահպանելու իրավունքը, հատկապես մարդու անհատականության զարգացման և իրացման համար զգացմունքային բնագավառում»:

«Անձնական կյանք» հասկացության վերաբերյալ դատարանն արդեն հիշատակված Նիմիտցն ընդդեմ Գերմանիայի գործով վճռում նշում է, որ անթույլատրելի կլինեք սահմանափակել անձնական կյանքի հասկացությունը «ներքին շրջանակով», որով կարող է յուրաքանչյուրն ապրել իր սեփական անձնական կյանքով, ինչպիսին ինքն է նախընտրում, և այդտեղից բացառել ամբողջությամբ այդ շրջանակի մեջ չմտնող արտաքին աշխարհը: Անձնական կյանքի հարգանքը պետք է նաև ներառի որոշակի աստիճանով այլ անձանց հետ հարաբերություններ հաստատելու և զարգացնելու իրավունքը:

Դատարանը, մերժելով այն տեսակետը, որ անձնական կյանքի անձեռնմխելիության իրավունքը կարող է խիստ առանձնացվել «արտաքին աշխարհի» հետ նրա հարաբերություններից, գտնում է, որ սկզբունքային հիմքեր չկան, որպեսզի «անձնական կյանքի» նման ըմբռնումը բացառի մասնագիտական և գործարար բնույթի գործունեությունը: Դա հատկապես պայմանավորված է նրանով, որ իրենց աշխատանքի ընթացքում մարդկանց մեծամասնությունն ունի նշանակալի, եթե ոչ առավելագույն քանակությամբ շանսեր՝ արտաքին աշխարհի հետ հարաբերություններ զարգացնելու համար:

Դատարանի կարծիքով՝ այս տեսակետը հաստատվում է այն փաստով, որ ոչ միշտ է հնարավոր ստույգ սահմանազատել, թե անձի որպիսի գործունեությունն է նրա մասնագիտական և գործարար կյանքը: Հատկապես այն դեպքում, երբ անձն ունի հումանիտար մասնագիտություն, նրա աշխատանքն այդ համատեքստում կարող է դառնալ նրա կյանքի անօտարելի մասը՝ մինչև այն աստիճան, որ անհնարին է դառնում առանձնացնել, թե ինչպիսի գործունեություն է իրականացնում նա ժամանակի տվյալ պահին:

Կոնվենցիայի 8-րդ հոդվածով նախատեսված իրավունքների արդյունավետ պաշտպանության համար կարևոր է, որպեսզի ազգային իրավակիրառող մարմինները կարողանան հստակ սահմանազատել այն փոխհարաբերությունները, որոնք կազմում են «անձնական կյանքե հասկացության բաղադրիչները»:

Կոնվենցիայի 8-րդ հոդվածը սահմանազատում է «անձնական կյանք» և «ընտանեկան կյանք» հասկացությունները: Սրանով պայմանավորված՝ մարդկանց միջև գոյություն

48 Niemietz v. Germany, Judgment of 16 December 1992.

ունեցող որոշ փոխհարաբերություններ, որոնք չեն ներառվում 8-րդ հոդվածով նախատեսված և Եվրոպական դատարանի նախադեպային իրավունքում ձևավորված «ընտանեկան կյանքե հասկացության շրջանակում, Եվրոպական դատարանի կողմից դիտարկվում են որպես անձնական կյանքի բաղկացուցիչ մաս և, նրա կարծիքով, ենթակա են դատական պաշտպանության:

Եվրոպական դատարանի պրակտիկայի համաձայն՝ դրանց թվին կարելի է դասել դեռևս չամուսնացած անձանց միջև փոխհարաբերությունները, սեռական կյանքին առնչվող, այդ թվում՝ որդեգրված երեխաների և նրանց որդեգրողների միջև փոխհարաբերությունները և այլ հարաբերություններ:

Միայն կոնվենցիայի 8-րդ հոդվածի բովանդակությունից ելնելով, առանց հիմնվելու Եվրոպական դատարանի նախադեպային իրավունքի վրա, հնարավոր չէ պատկերացում կազմել մարդու անձնական կյանքի այն ոլորտների մասին, որոնք ենթակա են կոնվենցիոն պաշտպանության:

Անձնական կյանքի հարգմանը վերաբերող նախադեպային իրավունքը ներառում է անհատի անձնական կյանքին վերաբերող տեղեկությունների հավաքումը, գրացումը, պահպանումը և օգտագործումը, ֆիզիկական և բարոյական անձեռնմխելիությունը, անձնական տեղեկատվության մատչելիությունը, խուզարկությունը, ինչպես նաև նամակագրությունը, այդ թվում՝ հեռախոսագրույցը և այլ հարցեր:

Ցանկացած պետության պաշտոնատար անձանց կողմից առանձին անձին վերաբերող տեղեկությունների հավաքումն առանց նրա գիտության և համաձայնության պետք է դիտվի որպես անձնական կյանքի իրավունքի նկատմամբ ոտնձգություն, որը կոնվենցիայի 8-րդ հոդվածի 1-ին կետում նախատեսված հիմքերով ենթակա է պաշտպանության⁴⁹:

Անձնական կյանքի հարգմանը վերաբերող նախադեպային իրավունքը ներառում է ոչ միայն պետական մարմինների կողմից անհատի անձնական կյանքի վերաբերյալ տեղեկությունների հավաքման, օգտագործման, ինչպես նաև դրանց հերքման հնարավորությանը վերաբերող հարցերը, այլև այն, թե արդյոք անհատը հնարավորություն ունի ստանալ և ծանոթանալ իշխանության մարմինների տրամադրության տակ եղած իր վերաբերյալ տեղեկատվությանը⁵⁰:

2. Ընտանեկան կյանք

Կարծում ենք, որ Մարդու իրավունքների Եվրոպական կոնվենցիայի հեղինակներն այդ փաստաթղթի 8-րդ հոդվածում նշելով, որ «յուրաքանչյուր ոք ունի [...] ընտանեկան կյանքի [...] նկատմամբ հարգանքի իրավունքե, չէին կարող ենթադրել, որ տարիներ անց «ընտանեկան կյանքե հասկացությունը դատարանի կողմից բավականին լայն մեկնաբանվելու հետևանքով ձեռք կբերի այնպիսի նոր բովանդակություն, ինչպիսին այն ունի այսօր: Եվրոպական դատարանը պարտադրված էր կոնվենցիայի ընդունումից հետո ընկած ժամանակահատվածում իր դիրքորոշումը ճշգրտել 8-րդ հոդվածով նախատեսված

⁴⁹ Friedl v. Austria, Judgment of 31 January 1996, Amann v. Switzerland, Judgment of 16 February 2000, Leader v. Sweden, Judgment of 26 March 1987.

⁵⁰ Rotaru v. Romania, Judgment of 4 May 2000, Gaskin v. United Kingdom, Judgment of 7 July 1989, McGinley and Egan v. United Kingdom, Judgment of 9 June 1998, Doorson v. the Netherlands, Judgment of 26 March 1996, Z v. Finland, Judgment of 25 February 1997.

ընտանեկան կյանքի հարգանքի իրավունքի նկատմամբ, քանի որ ընտանեկան կյանքի հասկացությունը, պայմանավորված հասարակական և սոցիալական կյանքի փոփոխություններով և զարգացումներով, անընդհատ ենթարկվել է որոշակի փոխակերպումների:

Ընտանեկան կյանքին վերաբերող վճիռների ուսումնասիրությունը վկայում է, որ դատարանը միշտ էլ ճկուն մոտեցում է դրսևորում ընտանեկան կյանքի մեկնաբանման հարցում: Նման վերաբերմունքը, ըստ էության, պայմանավորված է նրանով, որ ընտանեկան փոխհարաբերությունների զարգացման միտումները, ամուսնության և ամուսնալուծության հնարավորությունը, ինչպես նաև սեռերի փոփոխության հետ կապված բժշկության հաջողությունները հաճախ նոր և իրավունքի տեսակետից բավականին բարդ խնդիրներ են առաջացնում: Ներկայումս դրանց ավելացել են նաև նույն սեռի անձանց միջև ամուսնության գրանցման, ինչպես նաև նման «ընտանիքների» կողմից երեխաների որդեգրման հետ կապված իրավաբանական խնդիրները:

Գուցե նշված հանգամանքներն են պատճառը, որ դատարանը «ընտանեկան կյանքին» առնչվող հարցերի լուծման ժամանակ ղեկավարվում է ոչ թե ի սկզբանե կանխորոշված ինչոր կանխադրույթներով, այլ դրանք ամեն անգամ որոշում է՝ հիմնվելով այն փաստական հանգամանքների վրա, որոնք քննարկվում են յուրաքանչյուր կոնկրետ դեպքում:

Վերլուծելով դատարանի նախադեպային իրավունքում ամրագրված դիրքորոշումն այս հարցում՝ կարելի է եզրակացնել, որ դատարանը չի ձգտում սպառիչ կերպով սահմանել, թե որ կոնկրետ փոխհարաբերություններն են մտնում «ընտանեկան կյանք» հասկացության շրջանակի մեջ: Օրինակ՝ Մարքսն ընդդեմ Բելգիայի⁵¹ գործով դատարանը հաստատեց, որ «ընտանեկան կյանքը» 8-րդ հոդվածի իմաստով ներառում է մոտ ազգականների միջև հարաբերությունները, օրինակ՝ մի կողմից՝ պապի ու տատի, մյուս կողմից՝ թոռների միջև փոխհարաբերությունները, քանի որ նման ազգականները կարող են կարևոր դեր խաղալ ընտանեկան կյանքում, իսկ մեկ այլ գործով տվեց միանգամայն լայն մեկնաբանություն և ընտանեկան կյանքի ճանաչման մեջ ներառեց այնպիսի հարաբերություն, ինչպիսին է փաստացի հոր և երեխայի միջև հարաբերությունը, որի մոր հետ հայրը դադարեցրել էր համատեղ բնակությունը դեռևս երեխայի ծնվելուց առաջ: Այսպես՝ Բուգհանեմին ընդդեմ Ֆրանսիայի⁵² գործով դատարանը, ընդունելով ֆրանսիական կառավարության կասկածն այն մասին, թե արդյոք գոյություն ունեցել է ընտանեկան կապ պարոն Բուգհանեմիի և տիկին Սի միջև, զուրկ չեն հիմքերից, քանի որ նրանք իրենց երեխայի ծննդից շատ ամիսներ առաջ այլևս համատեղ չէին ապրում, նշեց, որ «ընտանեկան կյանք» հասկացության մեջ, որի վրա հիմնվում է 8-րդ հոդվածը, ընդգրկվում են նաև կապերը, որոնք գոյություն ունեն անձի և նրա երեխայի միջև, նույնիսկ եթե հայրը և մայրը համատեղ չեն բնակվում, և անկախ նրանից՝ երեխան ծնվել է ամուսնությունից թե արտամուսնական կապից:

Դատարանը, ընդունելով, որ ծնողների և երեխաների միասին լինելն ընտանեկան կյանքի հիմքն է կազմում, սահմանում է, որ հարազատ քույրերը և եղբայրները կարող են իրենց մեջ հարաբերությունների շրջանակներում ունենալ ընտանեկան կյանքի իրավունք՝ անկախ երեխաների և ծնողների միջև հարաբերությունից: Ավելին, դատարանի կարծիքով,

⁵¹ Marckx v. Belgium, Judgment of 13 June 1979.

⁵² Boughanemi v. France, Judgment of 24 April 1996.

նույնիսկ այն ժամանակ, երբ երեխան վերցվում է պետական խնամքի տակ, ապա այդ փաստով բնական ընտանեկան հարաբերությունները չեն դադարում⁵³:

Ինչպես վկայում են դատարանի կողմից քննության առնված Բերեհաբն ընդդեմ Նիդեռլանդների⁵⁴ գործի տվյալները, այն դեպքում, երբ վիճարկվում է այն հարցը, թե ընտանեկան կյանքի հարգանքի իրավունքի նկատմամբ միջամտությունն իրավագոր է եղել, թե ոչ, դատարանն արյունակցական կապը դիտում է որպես մեկնարկային նախապայման ընտանեկան կյանքի առկայությունը հաստատելու համար: Անհրաժեշտ է նշել, որ դատարանի նախադեպային իրավունքն ընդունում է, որ փոքրահասակ երեխաներն ունեն ծրոց հողվածով նախատեսված իրավունքներ իրենց ծնողների նկատմամբ: Ընդ որում՝ դատարանը նույնիսկ չի ընդունում, որ փոքրահասակ երեխաների և նրանց ծնողների համատեղ բնակությունն անհրաժեշտ պայման է նրանց միջև «ընտանեկան կյանքի» առկայությունը հաստատելու համար: Բերեհաբի գործով գանգատի հեղինակը պնդում էր, որ կոնվենցիայի 8րդ հոդվածի դրույթը՝ «անձնական և ընտանեկան կյանքի ... նկատմամբ հարգանքի իրավունքը», չի ենթադրում մշտական համատեղ բնակություն: Դատարանի կարծիքով՝ երեխայի հետ հանդիպելու հոր իրավունքի իրականացումը և նրա մասնակցությունը երեխայի կրթության ծախսերը հոգալուն հանդիսանում են բավարար ընտանեկան կյանքի փաստի հաստատման համար: Չնայած Նիդեռլանդների կառավարությունը նման եզրակացությանը համաձայն չէր, սակայն դատարանն իր վճռում նշեց. «Ամուսինների միջև օրինական և իրական ամուսնության հետևանքով առաջացած հարաբերությունը, ինչպիսին Բերեհաբ ամուսինների միջև հարաբերությունն է, պետք է դիտվի որպես «ընտանեկան կյանք»: ... «Ընտանիք» հասկացությունից, որի վրա հիմնվում է 8րդ հոդվածը, հետևում է, որ նման միությունից ծնված երեխան իրավաբանորեն դրա մասնակիցն է: Հետևաբար, երեխայի ծնվելու պահից և այդ փաստի ուժով երեխայի և նրա ծնողների միջև ծագում են «ընտանեկան կյանք» հասկացության տակ ընկնող հարաբերություններ, նույնիսկ եթե ծնողները համատեղ չեն ապրում:

Եվրոպական դատարանն իր կողմից քննության առնված Մարքսն ընդդեմ Բելգիայի գործով սկզբունքային դիրքորոշում ձևավորեց իրավաբանորեն գոյություն չունեցող ընտանիքում ծնված երեխայի և նրա մոր փոխհարաբերության առնչությամբ: Դատարանը որոշեց, որ մոր և նրա երեխայի միջև կոնվենցիայի 8-րդ հոդվածի իմաստով առկա է «ընտանեկան կյանք», թեկուզ երեխան ծնված լինի «ոչ օրինական» ընտանիքում, և որ 8րդ հոդվածը տարբերություն չի դնում «օրինական» և «ոչ օրինական» երեխաներով ընտանիքների միջև:

Որպես ապացույց, որ դատարանն ամուսնությունը չի դիտում որպես ընտանեկան կյանքի իրավունքի իրականացման պարտադիր պայման, կարող է ծառայել նաև Ջոնսթոնը և այլք ընդդեմ Իռլանդիայի գործը⁵⁵: Այդ գործով դատարանը վճռեց, որ եթե կնոջ և տղամարդու ամուսնությունը գրանցված չէ, սակայն նրանց փոխհարաբերություններն ունեն կայուն և մշտական բնույթ, և նրանք ապրում են միասին՝ իրենց երեխաների հետ, ապա դա պետք է համարվի ընտանիք:

⁵³ Olsson v. Sweden, Judgment of 24 March 1988.

⁵⁴ Berrehab v. the Netherlands, Judgment of 21 June 1988.

⁵⁵ Johnston and Others v. Ireland, Judgment of 18 December 1986.

Դատարանը պնդում է, որ որդեգրողների և որդեգրվածների միջև հարաբերությունները ևս սկզբունքնորեն պետք է պաշտպանվեն կոնվենցիայի 8-րդ հոդվածի դրույթներով: Մինևույն ժամանակ, երեխայի և նրա որդեգրողների միջև կապերն ընտանեկան կյանք համարելու համար կարևորվում են այն հարցերը, թե արդյոք երեխան սերտ անձնական կապեր ունեցել է իր իսկական ծնողների հետ, և թե երեխան որդեգրող ընտանիքի խնամքի տակ որքան ժամանակ է գտնվում: Որքան երկար է երեխան մնացել որդեգրած ծնողների պաշտպանության ներքո, այնքան առավել հավանական է, որ դատարանը կճանաչի ընտանեկան կապերի առկայությունը:

Եվրոպական դատարանի կարծիքով՝ «ընտանեկան կյանք» հասկացության մեջ կարող են ներառվել նաև քեռու, հորեղբոր, մորաքրոջ, հորաքրոջ և նրանց եղբորդիների կամ քրոջորդիների միջև փոխհարաբերությունները, եթե գոյություն ունեն սերտ անձնական կապերի առկայության վերաբերյալ կոնկրետ ապացույցներ:

Դատարանի նախադեպային իրավունքի համաձայն՝ ամուսինների միջև ամուսնական կապի խզման դեպքում չեն դադարում այդ կապի արդյունքում ստեղծված այն հարաբերությունները, որոնք գոյություն ունեն ծնողների և նրանց երեխաների միջև: Դատարանի կարծիքով՝ ընտանեկան կյանքը չի ավարտվում նաև այն դեպքում, երբ ամուսիններն այլևս միասին չեն բնակվում⁵⁶: Ընտանեկան կյանքը չի ավարտվում նաև այն դեպքում, երբ երեխային խնամակալության հանձնելու վերաբերյալ որոշում է ընդունվում⁵⁷: Երեխայի որդեգրման հետ կապված՝ դատարանը ընդունում է, որ բացառիկ դեպքերում որդեգրումը կամ արտաքսումը կարող են խզել ընտանեկան կապերը⁵⁸:

3. Բնակարանի անձեռնմխելիությունը

Բնակարանի անձեռնմխելիության (բնակարանի նկատմամբ հարգանքի) իրավունքի արդյունավետ երաշխավորման համար կարևոր նշանակություն ունի «բնակարան» հասկացության պարզաբանումը:

Կոնվենցիայի 8-րդ հոդվածով երաշխավորվող այս իրավունքի պաշտպանության վերաբերյալ Եվրոպական դատարանի նախադեպային իրավունքի համաձայն՝ «բնակարան» բառը պետք է ենթարկել լայն մեկնաբանության, ըստ որի բնակարան կարող են համարվել ինչպես բնակության համար նախատեսված, այնպես էլ այդպիսի նպատակային նշանակություն չունեցող ծառայողական շինությունները, որտեղ անձը կարող է իրականացնել որոշակի մասնագիտական և գործարար գործունեություն: Դիտարկվող իրավունքը չի ենթադրում, որ անձը կամ անձինք պարտադիր պետք է բնակվեն տվյալ բնակարանում ⁵⁹ : Որոշ դեպքերում՝ առանձին անձի և հասարակության շահերը հավասարակշռելու պահանջի առկայությամբ, երբ սեփականատերը սեփականության հրատապ անհրաժեշտություն չունի, իսկ վարձակալի շահերը պաշտպանության կարիք ունեն, այս իրավունքի գործնական պաշտպանությունը չի պահանջում, որ յուրաքանչյուր

⁵⁶ Berrehab v. the Netherlands, Judgment of 21 June 1988.

⁵⁷ Margareta and Roger Andersson v. Sweden, Judgment of 25 February 1992.

⁵⁸ Boughanemi v. France, Judgment of 24 April 1996.

⁵⁹ The Gillow v. the United Kingdom, Judgment of 24 November 1986.

ընտանիք ունենա առանձին տուն, և որ տան տերը ցանկացած դեպքում իրավունք ունենա իրեն վերադարձնելու վարձով տրված սեփականությունը⁶⁰:

Բնակարանի հարգման իրավունքին սերտորեն առնչվում են բնակության վայրի խուզարկություն և բռնագրավում իրականացնելու հետ կապված հարցերը:

Չնայած խուզարկությունը և ապացույցների բռնագրավումը ոտնահարում են բնակարանի նկատմամբ հարգանքի իրավունքը, այդուհանդերձ, դրանք կարող են արդարացվել այնքանով, որ կվերաբերեն կոնկրետ հանցագործության վերաբերյալ գործին և կհամարվեն անհրաժեշտ: Խուզարկությունները պետք է իրականացվեն օրենքին համապատասխան, առանց կամայականությունների և չարաշահումների, ուղեկցվեն դատավարական համապատասխան երաշխիքների պահպանմամբ: Բնակարանի նկատմամբ հարգանքի իրավունքը պետական մարմինների միջամտությունից կարելի է երաշխավորել այն ժամանակ, երբ օրենսդրությամբ նախատեսված են սահմանափակումների բավականին խիստ սահմաններ, և միջամտությունը համահունչ է այն նպատակներին, որոնք հետապնդում են խուզարկություն և բռնագրավում իրականացնող մարմինները:

Խուզարկության իրավաչափության տեսակետից կարևոր է, թե խուզարկությունը կանոնակարգող օրենքը պարունակում է արդյոք հետևյալ դրույթները, թե ոչ⁶¹.

- Խուզարկություններ կարող են անցկացվել բնակարաններում և անշարժ այլ օբյեկտներում միայն այն դեպքում, եթե հիմնավոր կասկած կա, որ այնտեղ ինչոր բան է թաքնված, ինչպես առարկաներ, այնպես էլ այն տեսակի արժեքներ, որոնք պետք է բռնագրավվեն, կամ որ կարող են ճանաչվել որպես հանցագործության կատարման ապացույցներ:
- Խուզարկություն չի կարող անցկացվել կիրակի օրը, հասարակական տոների ժամանակ կամ գիշերը, «բացառությամբ հատուկ դեպքերի կամ էլ վտանգի սպառնալիքի դեպքում»:
- Խուզարկության սկզբում այն իրականացնող պաշտոնատար անձինք պարտավոր են փաստաթղթերով հաստատել իրենց լիազորությունները և իրազեկել շինությունն զբաղեցնող անձին խուզարկության նպատակների մասին, ինչպես նաև ապահովել այդ անձի, նրա մտերիմների կամ այլ ներկայացուցիչների ներկայությունը խուզարկությունն իրականացնելիս:
- Սկզբունքորեն պարտադիր է նաև իշխանության պաշտոնատար անձանց ներկայությունը՝ երաշխավորելու համար, որ խուզարկությունն անցկացվում է առաջադրված խնդրի ստույգ համապատասխանությամբ:
- Խուզարկությունն անցկացնելու մասին արձանագրությունը պետք է ձևակերպվի անմիջապես՝ խուզարկությանը մասնակցած անձանց ներկայությամբ: Քաղաքացիների խնդրանքով նրանց պետք է տրամադրվի խուզարկության անցկացման իրավունք տվող փաստաթղթերի պատճենները և խուզարկություն անցկացնելու արձանագրությունը:

⁶⁰ Velosa Barreto v. Portugal, Judgment of 21 November 1995

⁶¹ Camenzind v. Switzerland, Judgment of 16 December 1997.

- Փաստաթղթերի բռնագրավում իրականացնելու համար պետք է լինեն հատուկ սահմանափակումներ:
- Կասկածյալն իրավունք ունի, որ նրա փաստաբանը մասնակցի խուզարկությանը ցանկացած հանգամանքում:
- Ցանկացած անձ, որին վնաս են հասցրել «հետաքննության միջոցները», կարող է գանգատվել դատարան:

«Կասկածյալը», որի կարծիքով ինքն անհիմն կերպով է քննության կանչվել, կարող է պահանջել համապատասխան փոխհատուցում՝ կրած վնասի դիմաց:

Որպես կանոն, խուզարկությունը պետք է անցկացվի դատարանի որոշման հիման վրա: Այդ կանոնից պետության օրենսդրությամբ նախատեսված շեղումները կարող են կոնվենցիայի 8-րդ հոդվածի հետ համատեղելի լինել միայն այն դեպքում, եթե նման իրավիճակը կարգավորող օրենքները, որոնք սահմանում են խուզարկության անցկացման կարգը, նախատեսում են անձի պաշտպանության բավարար երաշխիքներ:

Ներկա պայմաններում օբյեկտիվ հանգամանքների պարտադրանքով խուզարկության ու բռնագրավման գործողություններին ներկայացվող պահանջները որոշակիորեն կերպափոխված են ընկալվում ահաբեկչական հանցագործությունների գործերով՝ հաշվի առնելով դրանց հատուկ բնույթով ու վտանգավորությամբ պայմանավորված արտակարգ միջոցների անհրաժեշտությունը, որոնց նպատակը 8-րդ հոդվածի 2-րդ կետով նախատեսված իրավունքների, ազատությունների և շահերի գործուն ու համարժեք պաշտպանությունն է⁶²:

4. Նամակագրության գաղտնիություն

Կոնվենցիայի 8-րդ հոդվածում ամրագրված է անձի նամակագրության պաշտպանության իրավունքը, որը նրա՝ մյուսների հետ առանց որևէ միջամտության և գրաքննության հաղորդակցության մեջ մտնելն է: Այս իրավունքին առնչվող բազմաթիվ գործեր է քննել Եվրոպական դատարանը: Դատարանն իր վճիռներում պարզաբանել է նամակագրության ինչպես բովանդակության, այնպես էլ ձևին առնչվող հարցեր: Ըստ դատարանի ձևավորած նախադեպային իրավունքի՝ նամակագրության պաշտպանությունը վերաբերում է հաղորդակցության նշանակությանը և մեթոդներին, այլ ոչ թե բովանդակությանը: Հետևաբար, եթե խախտվել է անձի նամակագրության գաղտնիությունը, ապա անհրաժեշտություն չկա քննության առնել հարցն ըստ էության, այսինքն՝ արդյո՞ք տեղի է ունեցել անձնական կյանքի խախտում, թե՞ ոչ⁶³:

Դատարանի նախադեպային իրավունքի համաձայն՝ «նամակագրություն» հասկացության մեջ, բացի գրավոր հաղորդակցվելու ավանդական ձևերից, ինչպիսիք են փոստը, հեռագիրը, հեռախոսազրույցը, ներառվում են նաև կապի ժամանակակից մյուս ձևերը՝ ֆաքսը և էլեկտրոնային փոստը: Քլասը և այլք ընդդեմ Գերմանիայի⁶⁴ գործով վճռում դատարանը, վերլուծելով հեռախոսազրույցների գաղտնի լուսն ու ձայնագրումը, նշում է, որ «թեև հեռախոսազրույցները կոնկրետ նշված չեն 8րդ հոդվածի 1-ին կետում, դատարանը,

⁶² Murray v. the United Kingdom, Judgment of 28 October 1994.

⁶³ A. v. France, Judgment of 23 November 1993.

⁶⁴ Klass and Others v. Germany, Judgment of 6 September 1978.

ինչպես և Հանձնաժողովը, գտնում է, որ նման գրույցները ներառվում են այդ հոդվածում բովանդակվող «անձնական կյանք» և «նամակագրություն» հասկացությունների մեջ»:

Եվրոպական դատարանը նման բնույթի կարծիք է հայտնել նաև այլ գործերի քննության ժամանակ⁶⁵:

Հարկ է նշել, որ այս իրավունքի պաշտպանությունը երաշխավորվում է ոչ միայն բնակելի տնից հեռախոսագրույցներ վարելու, այլև ծառայողական կամ աշխատանքի վայրի հեռախոսով հեռախոսագրույցների դեպքում⁶⁶:

Դիտարկվող իրավունքի միջամտություն է համարվում նաև մասնավոր հեռախոսագրույցների գաղտնի լուծումը, անկախ դրանց բովանդակությունից, նույնիսկ եթե դրանք առնչվում են հասարակական շահին⁶⁷:

Այդուհանդերձ, ահաբեկչական հանցագործությունների հետ կապված իրավիճակներում այս իրավունքի սահմանափակման համար ավելի լայն հնարավորություններ են տրվում պետությանը՝ 8-րդ հոդվածի 2-րդ կետով նախատեսված իրավունքների, ազատությունների և շահերի գործուն ու համարժեք պաշտպանության նպատակով:

Թեև բանտարկյալների անձնական կյանքին ու նամակագրության իրավունքին միջամտությունը նույն կերպ երաշխավորվում է, սակայն որոշակի դեպքերում՝ ազատագրկման վայրերում անկարգությունների և հանցագործությունների կանխման նպատակով, բանտարկյալների նամակագրության իրավունքի ավելի խիստ սահմանափակումը նույնպես կարող է արդարացված համարվել: Հատուկ պաշտպանության է ենթակա բանտարկյալի և փաստաբանի միջև նամակագրության գաղտնիությունը, որին միջամտությունը թույլատրվում է միայն բանտի անվտանգության ռեժիմի համար սպառնալիք պարունակելու կամ այլ պատճառներով հանցավոր բնույթ կրելու վերաբերյալ հիմնավոր կասկածների դեպքում: Դիտարկվող իրավունքի սահմանափակում է նաև բանտարկյալի նամակագրության արգելքը կամ դրան խոչընդոտելը⁶⁸:

Անձի անձեռնմխելիությունը

Անձի անձեռնմխելիությունը դիտարկվող իրավունքի շրջանակներում հանգում է նրա բարոյական և ֆիզիկական անձեռնմխելիության իրավունքի պաշտպանությանը: Այս ոլորտին են վերաբերում պետության պոզիտիվ պարտավորությունները, որոնք վերաբերում են այնպիսի իրավական և ընթացակարգային պայմանների ապահովմանը, որոնց առկայությամբ կերաշխավորվեն անհատների ֆիզիկական և բարոյական անձեռնմխելիությունը:

Թույլատրելի հայեցողության սահմանները

⁶⁵ Kruslin v. France, Judgment of 24 April 1990, Huvig v. France, Judgment of 24 April 1990.

⁶⁶ Halford v. United Kingdom, Judgment of 25 June 1997.

⁶⁷ A. v. France, Judgment of 23 November 1993, Halford v. United Kingdom, Judgment of 25 June 1997.

⁶⁸ Golder v. the United Kingdom, Judgment of 21 February, 1975, Labita v. Italy, Judgment of 6 April 2000, Compbell v. the United Kingdom, Judgment of 25 March 1992.

Կոնվենցիայի 8-րդ հոդվածը, սահմանելով անձնական և ընտանեկան կյանքը հարգելու իրավունքը, նախատեսում է նաև դրա սահմանափակման հնարավորությունը: Հոդվածի 2-րդ կետը որպես սահմանափակման գլխավոր պայման նշում է, որ դա պետք է կատարվի օրենքի հիման վրա, այնուհետև թվարկում է այն հիմքերը կամ ավելի ճիշտ կլինի ասել՝ նպատակները, հանուն որոնց կոնվենցիայի մասնակիցները կարող են ընդունել 8-րդ հոդվածով երաշխավորված իրավունքները սահմանափակող օրենք:

Կոնվենցիայի 8-րդ հոդվածի 2-րդ կետում նշվում է, որ իրավունքների սահմանափակումը կարող է տեղի ունենալ, եթե դա անհրաժեշտ է ժողովրդավարական հասարակությունում՝ ի շահ պետական անվտանգության, հասարակական կարգի կամ երկրի տնտեսական բարեկեցության, ինչպես նաև անկարգությունների կամ հանցագործությունների կանխման, առողջության կամ բարոյականության պաշտպանության կամ այլ անձանց իրավունքների և ազատությունների պաշտպանության նպատակով:

Ակնհայտ է, որ կոնվենցիան նախատեսում է կոնկրետ նպատակներ, որոնց առկայության դեպքում միայն կարող է իրավունքի այս կամ այն խախտումը ճանաչվել կոնվենցիայի հետ համատեղելի և պետությանն ազատել պատասխանատվությունից:

Հարկ է նկատել, որ առանձին անձանց և այս կամ այն պետության ներսում գոյություն ունեցող հասարակական շահերի միջև հավասարակշռության պահպանության հիմնահարցի համար կարևոր նշանակություն ունի այն, թե 8-րդ հոդվածում նշված սահմանափակումների հիմքերը պետք է դիտել որպես սպառիչ, թե պետությունները կարող են տարբեր, իրենց համար թեկուզև շատ կարևոր շարժառիթներից ելնելով՝ կիրառել 8-րդ հոդվածում չնախատեսված մեկ այլ հիմքով սահմանափակում:

Մի շարք պետություններ փորձեցին շեղվել 8-րդ հոդվածի պահանջներից և նախատեսել նաև այլ «ներքին սահմանափակումներ», հատկապես կապված օրինական կարգով ազատագրված անձանց իրավունքների հետ: Սակայն դատարանը նման մոտեցումը համարեց անընդունելի և հայտարարեց, որ չնայած պետությունը անձի իրավունքները և ազատությունները սահմանափակելիս կարող է քննության առնել նրա՝ որոշակի խմբի մեջ մտնելու փաստը, այդուհանդերձ, նա պետք է գործի օրինական կարգով՝ կոնվենցիայի համապատասխան հոդվածների սահմանափակող դրույթների շրջանակում⁶⁹:

Պետությունները 8-րդ հոդվածի 2-րդ կետով նախատեսված սահմանափակման հիմքերի վերաբերյալ որոշումներ կայացնելիս օգտվում են որոշակի ազատությունից, որը հայտնի է «հայեցողության սահմանե ձևակերպմամբ: Այդ սկզբունքն առաջին անգամ սահմանվել է Հենդիսայդն ընդդեմ Միացյալ Թագավորության գործում⁷⁰: Սույն գործը վերաբերում էր արտահայտվելու ազատության իրավունքին, սակայն դատարանի վճիռն այդ գործի կապակցությամբ ներկայումս հավասարապես նշանակություն ունի նաև 8-րդ հոդվածին առնչվող գործերի քննության դեպքում: Նշված գործով վճռում ընդգծվում է, որ «տարբեր ժամանակ և տարբեր վայրերում բարոյական հիմքերին ներկայացվող պահանջների նկատմամբ հայացքները չեն համարվում միատեսակ, հատկապես մեր դարաշրջանում, և որ «պետական իշխանություններն իրենց երկրների իրական կյանքի հետ մշտական և անմիջական կապի շնորհիվ սկզբունքորեն գտնվում են ավելի լավ վիճակում, քան միջազգային դատավորները, երբ արտահայտում են «սահմանափակման,

⁶⁹ Golder v. the United Kingdom, Judgment of 21 February, 1975.

⁷⁰ Handyside v. the United Kingdom, Judgment of 7 December 1976.

«անհրաժեշտությանե կամ «պատժային սանկցիայիե վերաբերյալ պահանջների կոնկրետ բովանդակության կապակցությամբ իրենց կարծիքը: Անհրաժեշտ է, որպեսզի երկրի ազգային իշխանությունները տան տվյալ համատեքստում «անհրաժեշտե հասկացության մեջ ենթադրվող սոցիալական ներգործության առաջին գնահատականը: Դատարանի կարծիքով՝ 10-րդ հոդվածի 2-րդ կետը հայեցողության սահմանների մասին հարցը որոշակի առումով թողնում է բաց: Այդ սահմանները որոշվում են ինչպես ներպետական օրենսդրությամբ, այնպես էլ պաշտոնատար անձանց, այդ թվում՝ դատավորների կողմից, որոնք դիմում են համապատասխան օրենքների մեկնաբանման և հնարավոր կիրառման պարզաբանման համարե:

Նշվածով հանդերձ՝ դատարանը գտնում է, որ կոնվենցիայի մասնակից պետություններն օժտված չեն մեկնաբանման անսահմանափակ հնարավորություններով, և պնդում է, որ հենց ինքը՝ դատարանն է հանդիսանում պետությունների կողմից կոնվենցիայի կատարման պատասխանատուն:

Դատարանի կարծիքով՝ կոնվենցիայի 8-րդ հոդվածի առնչությամբ պետությունների «ներքին հայեցողության սահմանները պետք է զուգակցվեն Եվրոպական դատական հսկողության հետ:

Դատարանի կարծիքով՝ իշխանության իրավասու ազգային մարմիններին տրված հայեցողության սահմանները կարող են փոփոխվել՝ կապված քննության առարկայի և դրա հիմքերի համապատասխան հանգամանքների փոփոխության հետ: Դատարանը նաև որոշեց, որ հայեցողության սահմանների որոշման ժամանակ կարող է առաջանալ երկու բնույթի խնդիրներ: Մի դեպքում, եթե առկա է, որ քննության առարկայի հետ կապված տարբեր պետությունների ներսում գոյություն ունեցող պրակտիկայի մեջ կա մեծ ընդհանրություն, ապա բավականին դժվար կլինի հիմնավորել նման պրակտիկայից շեղումը: Մեկ այլ դեպքում, եթե պետությունների պրակտիկան՝ կապված քննության առարկայի հետ, առանձնապես տարածված և մեծ ընդհանրություն չունի, ապա պետություններին տրվող հայեցողության սահմանները կլինեն բավականին լայն⁷¹:

Հայեցողության սահմանների որոշման համար էական նշանակություն ունեն Կոնվենցիայի 8-րդ հոդվածի 2-րդ կետում նախատեսված պայմանների և նպատակների ընկալումները, որոնց ձևակերպումները պարունակվում են դատարանի բազմաթիվ վճիռներում կատարված մեկնաբանություններում:

Դրանցից հատկապես կարելի է առանձնացնել «օրենքե բառի և «օրենքով նախատեսվածե ձևակերպման մեկնաբանությունը⁷²:

ԹԵՄԱ 8. (Վ.Ս. 7)

Արտահայտվելու ազատության առանձնահատկություններն ու սահմանփակումները

5. Արտահայտվելու իրավունքի հասկացությունը

6. Արտահայտվելու ազատության սահմանփակումները զինվորական ծառայության անցնելիս:

⁷¹ Olsson v. Sweden, Judgment of 24 March 1988.

⁷² Sunday Times v. the United Kingdom, Judgment of 26 April 1979, Kruslin v. France, Judgment of 24 April 1990.

7. Արտահայտվելու ազատության կապը այլ իրավունքների հետ և դրա թույլատրելի սահմանափակումները:

8. Արտահայտվելու ազատության սահմանափակումները զինվորական ծառայության անցնելիս:

Գաղափարներ ու կարծիքներ տարածելու և ստանալու յուրաքանչյուր անձի իրավունքը ժողովրդավարական հասարակության հիմնաքարերից մեկն է, ինչը ընդհանուր առմամբ պաշտպանություն է ստանում անձի արտահայտվելու ազատության միջոցով: Այն ներառում է կարծիք ունենալու, տեղեկություն ու գաղափար ստանալու ու փոխանցելու ազատությունը:

Քաղաքական խոսքի ազատությունը արտահայտվելու իրավունքի կարևոր ձևերից մեկն է: Իշխանություններին քննադատող ընդդիմադիր քաղաքական գործչի արտահայտվելու ազատության իրավունքի սահմանափակումը օրինակ համարվում է արտահայտվելու ազատության խախտում:

Քաղաքական բանավեճի առկայությունը ժողովրդավարական հասարակության կարևորագույն բաղկացուցիչներից է, քանի որ այն հնարավորություն է տալիս մարդկանց տեղեկանալու և կարծիք կազմելու քաղաքական առաջնորդների հայացքների վերաբերյալ: Հասարակական կազմակերպությունների դերը նույնպես մեծ է հանրային քաղաքական նշանակություն ունեցող հարցերի վերաբերյալ մեկնաբանություններ և քննադատություններ կատարելու հարցում: Հարկ է ընդգծել, որ քաղաքական գործիչը պետք է պատրաստ լինի նաև քննադատության, և նրա վերաբերյալ քննադատությունների թույլատրելի սահմանները որոշելիս անպայման հաշվի է առնվում այն հանգամանքը, որ քաղաքական գործիչ դառնալով անձը կամավոր կերպով հանրության առջև առավել բաց է դարձնում իր հայացքները, լայնորեն արտահայտում դրանք, ուստի պետք է պատրաստ լինի ավելի ուժգին քննադատության, քան կարող է ունենալ սովորական մարդը, ով քաղաքական գործիչ չէ: Քաղաքական գործիչների վերաբերյալ լրագրողական խոսքի ազատությունը կարող է ավելի լայն լինել և իր մեջ պարունակել չափազանցության տարրեր, որոնք ոչ մի դեպքում չպետք է անտեղի գնահատողական-վիրավորական բնույթ կրեն:

Հանրային իշխանության և կառավարության քննադատության սահմանները ավելի լայն են, ինչի համար քրեական հետապնդման իրականացումն անթույլատրելի է, քանի որ դա պետության կողմից բռնության կիրառում է անձի նկատմամբ:

Այուս կողմից դատական իշխանության հեղինակության պահպանման և անկախության ապահովման համար թույլատրվում է իրականացնել արտահայտվելու ազատության սահմանափակումներ: Այս սահմանափակման նպատակն այն է, որ հասարակությունը և հարգանք, և վստահություն ունենա դատարանների նկատմամբ, որոնք պետք է իրականացնեն իրենց գործունեությունը և լուծեն իրավական վեճերը:

Մարդու իրավունքների եվրոպական դատարանի կողմից սահմանվել է, որ արտահայտվելու ազատությունը վերաբերելի է նաև զինված ուժերի անձնակազմին, նշելով, որ հոդված 10-ը չի դադարում գործել զինված ուժերի զորամասերի դարպասանների մոտ :

Արտահայտվելու ազատությունը ներառում է կարծիք ունենալու, կարծիք ու մտքեր հայտնելու և փոխանակելու իրավունքը: Տեղեկություն ստանալու իրավունքը ներառում է ՋԼՄ-ներով, ռադիոյով, հեռուստատեսությամբ ու ինտերնետով տեղեկություն ստանալու իրավունքը, քանի դեռ աղբյուրը օրինական է:

Կոնվենցիայի 10-րդ հոդվածը պարզաբանում է նաև, որ արտահայտվելու իրավունքը ուղեկցվում է որոշ պարտականություններով, ինչը նպատակ ունի կանխել այլ հիմնարար իրավունքների խախտումները, ինչպես նաև ազգային անվտանգության, տարածքային ամբողջականության և հանրային անվտանգության պաշտպանությունը, գաղտնիության կանոնների խախտման կանխարգելումը և դատարանների անխաթար գործունեությունը:

Արտահայտվելու ազատության իրավունքի համար նախատեսված են նաև թույլատրելի սահմանափակումներ: Այս իրավունքի սահմանափակման թույլատրելիության հարցը որոշելիս հաշվի է առնվում զինվորական կյանքի առանձնահատկություններն ու զինված ուժերի անձնակազմի զինվորական ծառայությամբ պայմանավորված հատուկ պարտականությունները:

Նույնիսկ այն դեպքում, երբ իրավունքը սահմանափակվում է զինված ուժերի օրինական շահերի նպատակով, պետք է պահպանվի համաչափություն սահմանափակման և այդ նպատակների միջև: Համաչափության հարցը յուրաքանչյուր դեպքում կախված է հետապնդվող նպատակից: Այն դեպքում, երբ սահմանափակումը հիմնավորվում է ազգային անվտանգության կամ զինվորական կարգապահության ապահովման նպատակներով, ապա համաչափությանը հարցը կարող է ավելի խիստ դրվել: Մինևույն ժամանակ, նման սահմանափակումները պետք է զինվորականներին կամայականություններից պաշտպանվելու հնարավորություն տան:

Արտահայտվելու ազատության իրավունքի սահմանափակումները, դրա իրականացման արգելքը կամ իրականացման պայմանները գործում են հիմնականում այն դեպքում, երբ այդ իրավունքը իրականացվում է հրապարակային ձևով օրինակ հեռուստատեսությամբ: Այնուհանդերձ, արտահայտվելու ազատության իրավունքի յուրաքանչյուր սահմանափակում կամ արգելք պետք է ամրագրված լինի օրենքով, այսինքն ներպետական օրենսդրությամբ սահմանափակումը հստակ կարգավորում ունենա, և անհրաժեշտ լինի ժողովրդավարական հասարակության մեջ, այսինքն սոցիալական ճնշող պահանջ պետք է լինի, որտեղ կիրառված միջոցները համաչափ են հետապնդվող նպատակին:

Դատարանի կողմից 10-րդ հոդվածի խախտում չի հաստատվել օրինակ նման դեպքերում.

- զինծառայողը ազատագրվել է, երբ նյութեր է տարածել և ֆրանսիական բանակին կոչ արել Գերմանիայից հեռանալու վերաբերյալ,
- կամ երբ գերմանացի զինծառայողը հեռուստատեսությամբ քննադատել է զինվորական քաղաքականությունն ու զինված ուժերը և այլն

Դատարանի կողմից 10-րդ հոդվածի խախտում ճանաչվել է օրինակ նման դեպքերում.

ա) թերթի տարածման արգելք, որում հրապարակվել են քննադատական ոճով նյութ, որը սակայն չի վերաբերել զինված ուժերի կարգապահությանն ու ենթակայությանը, ինչպես նաև զինծառայության նպատակին

բ) երբ ենթասպային ձերբակալել են իր ղեկավարին բողոքի երկար նամակ ուղարկելու համար, որտեղ դատարանը գտել է, որ ենթասպայի կալանավորումը ժողովրդավարական հասարակության մեջ անհրաժեշտ չի եղել, բացի այդ խախտվել է համաչափությունը կիրառված միջոցի և նպատակի միջև

Առանձնակի կարևորություն է ներկայացնում զինված ուժերի անձնակազմին զինված ուժեր մուտք գործելուց հետո համապատասխան ինֆորմացիային հասանելի դարձնելն ու իրենց պարտականությունների մասին տեղեկացնելը: Նման տեղեկություն պետք է տրամադրվի նաև զինծառայողների ծնողներին: Տեղեկատվությունը, մասնավորապես, պետք է վերաբերվի զինծառայության բոլոր ասպեկտները, ներառյալ զինվորական կարգապահությունը, վարքագծի

կանոնակարգը, նշելով թե ինչն է համարվում անընդունելի վարքագիծ, ինչպես նաև իրենց իրավունքների, բողոքարկման եղանակների, աշխատանքի, կրոնի, առողջության և անվտանգության ապահովման վերաբերյալ տեղեկատվություն:

Նախկին զինծառայողները, ինչպես նաև զինծառայության մեջ գտնվող զինված ուժերի ներկայացուցիչները զինված ուժերում պահպանվող իրենց անձնական տվյալների հասանելիության իրավունք ունեն:

Փաստաթղթերի ու տեղեկատվության հասանելիությունը ընդհանուր կանոն է, ինչը սակայն որոշ դեպքերում կարող է սահմանափակվել: Այս կապակցությամբ պետք է նշել, որ յուրաքանչյուր փաստաթուղթ կոնկրետ նպատակի համար է պահպանվում և ազգային անվտանգությունն ու պաշտպանությունը հնարավոր է օրինաչափ նպատակ համարվեն սահմանափակումներ կիրառելու համար: Որոշ երկրներում նման սահմանափակումները նախատեսված են Սահմանադրությամբ: Կիրառվող յուրաքանչյուր սահմանափակում պետք է համաչափ լինի հետապնդվող նպատակին: Ինչ վերաբերում է սահմանափակման բնույթին, ապա ակնհայտ է, որ ավելի խիստ սահմանափակման համար ավելի լուրջ հիմնավորումներ են անհրաժեշտ: Իսկ տեղեկատվության հասանելիության ամբողջական արգելքը պետք է հնարավորինս կոնկրետ և լուրջ պատարկներով հիմնավորվի: Զինված ուժերի անձնակազմը իր հերթին պարտականություն է կրում չտարածել տեղեկություն զինված ուժերի, ինչպես նաև իրենց պարտավորությունների վերաբերյալ:

Զինծառայողներն ունեն արտահայտվելու ազատության իրավունք: Այս ազատության ցանկացած սահմանափակում պետք է համապատասխանի Մարդու իրավունքների եվրոպական կոնվենցիայի 10-րդ հոդվածի 2-րդ պարբերության ներքո սահմանված պահանջներին:

Արտահայտվելու ազատության իրավունքը ներառում է կարծիքներ ունենալու, տեղեկատվություն ու գաղափարներ ստանալու և տարածելու ազատություն: Այս ազատությունների իրականացումը բոլորի համար, այդ թվում նաև զինծառայողների, կարող է ենթադրել պարտավորություններ և պատասխանատվություն: Դրա նկատմամբ կարող են կիրառվել այնպիսի ձևականություններ, պայմաններ, սահմանափակումներ կամ պատժամիջոցներ, որոնք նախատեսված են օրենքով և անհրաժեշտ են ժողովրդավարական հասարակությունում՝ ի շահ ազգային անվտանգության, տարածքային ամբողջականության կամ հասարակության ապահովության, կանխելու համար անկարգությունները կամ հանցագործությունները, ինչպես նաև առողջության կամ բարոյականության պահպանման, այլոց համբավի կամ իրավունքների պաշտպանության, գաղտնիության պայմաններում ստացված տեղեկատվության բացահայտումը կանխելու, դատական իշխանության հեղինակության կամ դրա անաչառության նկատմամբ վստահության պահպանման համար: Նման միջոցները պետք է լինեն համաչափ, չպետք է լինեն կամայական և պետք է լինեն ողջամտորեն կանխատեսելի:

Արտահայտվելու ազատության ցանկացած սահմանափակում, որը սահմանվում է զինվորական կարգապահության խախտման իրական սպառնալիքի դեպքում, եթե զինված ուժերի բնականոն գործունեությունը հնարավոր չէ կազմակերպել առանց դրա անդամերի կողմից կարգապահական խախտումը կանխող իրավակարգավորումների առկայության, պետք է համապատասխանի վերը նշված պահանջներին: Այդ սահմանափակումները կարող են վերաբերել, օրինակ, այն բանին, թե արդյոք դա ազդում է զինվորական պարտականությունները կատարելու կամ զինված ուժերի քաղաքական անկողմնակալության վրա:

ԹԵՄԱ 9. (Ավ. 6)

Արդար դատաքննության իրավունք և դատական պաշտպանություն

5. Արդար դատաքննության իրավունքը: Նույն արարքի համար անձին կրկնակի դատապարտելու արգելքը.
6. Անձի իրավական վիճակը վատթարացնող իրավական ակտերի հետադարձ ուժ ունենալու արգելքը: Վաղեմության ժամկետ: Վաղեմության ժամկետ չկիրառելը միջազգային իրավունքով նախատեսված որոշակի հանցագործություններին:
7. Զինծառայողների մասնակցությամբ քրեական, քաղաքացիական և կարգապահական գործերի առանձնահատկությունները:
8. Mens rea սկզբունքը՝ որպես պատժի միակ հիմք: Անմեղության կանխավարկածի սկզբունքը: Իրավական օգնություն ստանալու իրավունքը: Ցուցմունք տալու պարտավորությունից ազատ լինելու իրավունքը:

1. Արդար դատաքննության իրավունք. ընդհանուր նկարագրություն

Ժողովրդավարական հասարակություն հատկանիշներից են իրավունքի և օրենքի գերակայության սկզբունքները: Իրավունքի գերակայությունը առաջին հերթին մարդու իրավունքների գերակայությունն է, որն իր մեջ ներառում է իրավական որոշակիության սկզբունքը: Սրանց լուրջով էլ քննարկվում և բացահայտվում է արդար դատաքննության իրավունքը: Պետությունները պարտավորություն են կրում ապահովելու արդար դատաքննության իրավունքի արդյունավետ իրականացումը:

Արդար դատաքննության իրավունքը վերաբերում է ինչպես քաղաքացիական, այնպես էլ քրեական գործերին: Քաղաքացիականի և քրեականի տարբերակումը կարևոր նշանակություն ունի:

«Քաղաքացիական» և «քրեական» գործերի հասկացությունները ինքնավար են, ուստի այդ հասկացությունների ներպետական բաժանումները և տարբերակումները ոչ միշտ կարող են վճռական նշանակություն ունենալ:

Կոնկրետ գործի քրեական լինելու հանգամանքը գնահատելիս հաշվի է առնվում ներպետական օրենքով արարքի դասակարգումը, քննարկման առարկա ընթացակարգի բնույթը և պատժի խստության բնույթն ու աստիճանը: Քրեական գործերով արդար դատաքննության իրավունքով սահմանված երաշխիքները անձի համար կիրառելի են՝ սկսած այն պահից, երբ անձը կասկածվում է քրեական արարքի կատարման մեջ, և այդ երաշխիքները կիրառելի են դատավարության բոլոր հետագա փուլերում՝ մինչև վերջնական դատական ակտի՝ օրինական ուժի մեջ մտնելը:

1.1. Դատարանի մատչելիությունը

Դատարանի մատչելիությունը արդար դատաքննության իրավունքի անբաժան տարրերից է: Անհատը պետք է հնարավորություն ունենա դիմելու դատարան՝ իր քաղաքացիական իրավունքի կամ պարտականության հարցը վճռելու համար: Այս իրավունքի արդյունավետ իրականացումը համապատասխան պարտականություն է դնում

պետության վրա: Այդպիսի պարտականություններից կարող է լինել քաղաքացիական գործերով իրավական օգնության տրամադրումը: Պետությունն ազատ է իր հայեցողությամբ ձեռնարկելու այնպիսի միջոցներ, որոնք կապահովեն դատարանի մատչելիությունը, սակայն կարող են լինել նաև սահմանափակումներ, որպիսիք պետք է լինեն համաչափ և հետապնդեն իրավաչափ նպատակ: Դատարանի մատչելիության իրավունքը ներառում է ոչ միայն հայց հարուցելու իրավունքը, այլև վեճի կապակցությամբ վերջնական որոշում ստանալու իրավունքը:

Վերջնական որոշումն իր հերթին պետք է պարտադիր ուժ ունենա և հնարավոր լինի իրականացնել: Եթե անձն իր քաղաքացիական իրավունքի իրականացման վերաբերյալ վերջնական դատական ակտ ունի, որը հնարավոր չէ իրականացնել, ապա խախտվում է դատարանի մատչելիության սկզբունքը: Բուրդովն ընդդեմ Ռուսաստանի⁷³ գործով Բուրդովի օգտին եղել է դատարանի վճիռ ռադիոակտիվ ճառագայթման ենթարկված լինելու համար հատուցում ստանալու վերաբերյալ, սակայն հատուցման վճարումը ուշացվել է: Պետության ֆինանսական դժվարությունները որպես նման հատուցումները տրամադրելու արդարացում երբեք ընդունելի չեն համարվում:

Վերջնական և իրացվելի որոշում ստանալու իրավունքը սերտորեն առնչվում է օրենքի գերակայության և իրավական որոշակիության սկզբունքների հետ:

1.2. Արդարացի լուծումներ

Յուրաքանչյուր գործով արդար դատաքննության իրականացումը դիտվում է ընթացակարգերի ամբողջության մեջ: Որոշ ոչ էական խախտումներ կարող են անտեսվել, երբ ընդհանուր ընթացակարգերն արդար են եղել, սակայն չի անտեսվի այն խախտումը, որը հանգեցրել է արդար դատաքննության հիմնարար իրավունքի իրացմանը: Արդարացի լուծումները դիտարկվում են հետևյալ հարցերի վերաբերությամբ՝ ապացույցների թույլատրելիություն, իր անձի դեմ ցուցմունքներ տալուց ազատ լինելու և լռելու իրավունք, կողմերի հավասարություն:

Ապացույցների թույլատրելիությունը առաջնային կարգով ներպետական օրենսդրությամբ կարգավորման ենթակա հարց է և դիտարկվում է դատական ընթացակարգերի՝ ընդհանուր առմամբ արդար լինելու լույսով:

Իր անձի դեմ ցուցմունք տալուց ազատ լինելու և լռելու իրավունքը էական է արդար դատաքննության համար: Սա նշանակում է, որ իշխանությունները պետք է ապացույցներ ձեռք բերեն առանց անձի վրա ճնշում գործադրելու և իր կամքին հակառակ ցուցմունք տալուն հարկադրելու, ինչը կարող է ձախողել գործի արդար դատաքննության իրականացումը: Այս իրավունքը կհամարվի խախտված, եթե ոստիկանությունը օգտագործի գաղտնի գործակալների՝ անձից տեղեկություններ կորզելու համար: Օրինակ՝ ապացույցներ կորզելու նպատակով ոստիկանական գործակալի ներդրումը նույն բանտային խցում և հետագայում անձից գործակալի միջոցով ստացած տեղեկությունները որպես ապացույց դատարանում օգտագործելը ուղղակիորեն խախտում է լռելու իրավունքը⁷⁴: Տվյալ դեպքում անձի ցուցմունքները չեն տրվել նրա նախաձեռնությամբ և կամքով, այլ արդյունք են

⁷³ Burdov v Russia, No 59498/00.

⁷⁴ Allan v UK, No48539/99, 05.11.02, para. 50.

նստիկանական գաղտնի գործակալի հետևողական հարցադրումների և տեղեկություններ կորզելու ջանքերի, ինչը հոգեբանական ճնշում է անձի վրա, որն էլ ստիպել է վերջինիս իր կամքին հակառակ տեղեկություններ տրամադրել:

Լռելու իրավունքը բացարձակ իրավունք չէ, սակայն անձի լռությունը չի կարող նաև օգտագործվել նրա դեմ: Լռությունն անգամ որպես մեղքի անուղղակի ապացույց դիտելիս կխախտվի արդար դատաքննության իրավունքը: Առավել ևս արդարացի լսումների իրավունքը կխախտվի, եթե լռությունը հիմք համարվի անձին դատապարտելու համար:

Կողմերի հավասարությունը արդար դատաքննության իրավունքի հիմնարար տարրերից է, որը կիրառելի է ինչպես քրեական, այնպես էլ քաղաքացիական գործերով: Սա մեկնաբանվում է հետևյալ կերպ. յուրաքանչյուր կողմ պետք է ողջամիտ հնարավորություն ունենա ներկայացնելու իր գործը այնպիսի պայմաններում, որը նրան նվազ բարենպաստ վիճակում չի դնում հակառակ կողմի համեմատությամբ: Օրինակ՝ ապացույցների բացահայտման փուլում յուրաքանչյուր կողմ պետք է հնարավորություն ունենա իմանալու և իր մեկնաբանությունը կամ կարծիքը ներկայացնելու դատաքննությանը ներկայացված բոլոր ապացույցների վերաբերյալ:

Հրապարակային քննության իրավունքը և վճռի հրապարակման իրավունքը նույնպես արդար դատաքննության իրավունքի կարևոր տարրերն են, սակայն այս իրավունքները կարող են սահմանափակվել ներպետական օրենքով սահմանված որոշակի դեպքերում: Հրապարակային քննության իրավունքը ներառում է բանավոր լսումների անցկացման իրավունք՝ առնվազն մեկ դատական ատյանում: Քրեական գործերով մեղադրյալն իրավունք ունի ներկա լինել առաջին ատյանի դատարանում քննությանը, սակայն որոշ հանգամանքներում գործը կարող է քննվել նաև մեղադրյալի բացակայությամբ: Մյուս ատյաններում մեղադրյալի ներկայության անհրաժեշտության հարցը պայմանավորված է այդ ատյաններում գործի քննության բնույթով ինչպես նաև նրանով, թե ինչպես են ներկայացված և պաշտպանված մեղադրյալի իրավունքները:

Ողջամիտ ժամկետում լսումների իրավունքը վերաբերում է ինչպես քրեական, այնպես էլ քաղաքացիական գործերին: Ժամանակի հաշվարկը սկսվում է վեճի հարուցման պահից և ավարտվում մինչև վերջնական որոշման օրինական ուժի մեջ մտնելը: Քրեական գործերով ժամկետը հաշվվում է սկսած այն պահից, երբ անձին մեղադրանք է ներկայացվել, կամ երբ նա ձերբակալվել է: Չկան հստակ սահմանված ժամկետներ, որոնք բոլոր դեպքերում ողջամիտ են համարվում, այլ յուրաքանչյուր դեպքում դրա տևողության ողջամտությունը որոշելիս հաշվի են առնվում հետևյալ հանգամանքները. գործի բարդությունը, ինչ աստիճանի է յուրաքանչյուր կողմի մասնակցությունը ընթացակարգերի երկարաձգման հարցում, և դիմողի համար ինչ հարց է լուծվում: Ռոբինսն ընդդեմ Միացյալ Թագավորության⁷⁵ գործով ավելի քան 4 տարի տևած ծախսերի հատուցման հայցը պետական մարմնի պատճառով հետաձգման հիմքով համարվել է ողջամիտ ժամկետում արդարացի լսումների իրավունքի խախտում: Մեկ այլ գործով⁷⁶ քրեական դատավարությունը տևել է ավելի քան չորս տարի և ինը ամիս, ինչը դիտվել է որպես ողջամիտ ժամկետում արդարացի լսումների իրավունքի խախտում:

⁷⁵ Robbins v. UK, No 22410/93, 23.09.99, 1998 26 EHRR 527.

⁷⁶ Cherakrak v France, No 34075/96, 02.08.00.

Օրենքի հիման վրա ստեղծված անկախ և անկողմնակալ դատարանը պետք է օժտված լինի կատարման համար պարտադիր որոշումներ կայացնելու իրավունքով: Դատավորների անկախության հարցը քննելիս հաշվի են առնվում հետևյալ հանգամանքները. դատավորի նշանակման եղանակը, որպես դատավոր գործելու ժամկետը, արտաքին ճնշումների գոյությունը, և այն, թե արդյոք դատարանը առերևույթ անկախ է: Դատարանը պետք է անկախ լինի ինչպես քննվող գործի կողմերից, այնպես էլ գործադիր իշխանության մարմնից:

Դատարանը պետք է վստահություն ներշնչի ինչպես կողմերին, այնպես էլ հասարակությանը: Դատարանի անկողմնակալությունը արտահայտվում է սուբյեկտիվ ու կանխակալ մոտեցումից կամ կարծիքից ազատ և օբյեկտիվ տեսանկյունից անաչառ լինելով:

1.3. Անմեղության կանխավարկած

Անմեղության կանխավարկածը նշանակում է, որ անձն անմեղ է հանցանքի կատարման մեջ այնքան ժամանակ, քանի դեռ նրա մեղքը հաստատված չէ դատարանի օրինական ուժի մեջ մտած վճռով:

Անմեղության կանխավարկածը պահանջում է, որ դատարանի անդամները դատավարությունն սկսեն և իրականացնեն առանց մեղադրյալի վերաբերյալ կանխակալ կարծիքի, թե նա հանցանք է գործել: Հանցագործության կատարման ապացուցման բեռը և պարտականությունը կրում է մեղադրող կողմը՝ դատախազը, և որևէ չփարատված կասկած մեկնաբանվում է հօգուտ մեղադրյալի:

Արդար դատաքննության իրավունքը կխախտվի, եթե անձն առանց ապացույցների մեղավոր համարվի հանցագործության կատարման մեջ և դատապարտվի:

Անմեղության կանխավարկածը պահանջում է, որ դատավորները և դատախազները նույնիսկ մինչ դատավարությունն սկսելը ձեռնպահ մնան հանցագործության կատարման մեջ անձի մեղավորության մասին հրապարակային հայտարարություններ անելուց: Նույնիսկ այն դեպքում, երբ անձն ընդամենը ձերբակալվել է, և նրան դեռևս մեղադրանք չի առաջադրվել, անմեղության կանխավարկածը պետք է կաշկանդի այդ անձի մեղավորության վերաբերյալ հրապարակային արտահայտություններ անելուց:

Ամրագրումը միջազգային և ներպետական իրավական նորմերում

Մարդու իրավունքների համընդհանուր հռչակագրի 10-րդ հոդվածի համաձայն՝ «Յուրաքանչյուր ոք իր իրավունքներն ու պարտականությունները ճշտելու և իրեն ներկայացված քրեական մեղադրանքի հիմնավորվածությունը պարզելու համար լիակատար հավասարության հիման վրա իրավունք ունի պահանջելու, որ իր գործը հրապարակայնորեն և արդարության բոլոր պահանջների պահպանմամբ քննվի անկախ և անկողմնակալ դատարանի կողմից»:

Քաղաքական և քաղաքացիական իրավունքների դաշնագրի 14-րդ հոդվածի համաձայն՝

1. Բոլոր անձինք հավասար են դատարանների և տրիբունալների առջև: Յուրաքանչյուր ոք իրեն ներկայացված ցանկացած քրեական մեղադրանք քննելու կամ որևէ քաղաքացիական դատավարությունում իր իրավունքներն ու պարտականությունները

որոշելու ընթացքում ունի օրենքի հիման վրա ստեղծված իրավասու, անկախ ու անկողմնակալ դատարանի կողմից գործի արդարացի ու հրապարակավ քննության իրավունք: Մամուլին ու հասարակությանը կարող է թույլ չտրվել մասնակցել ողջ դատաքննությանը կամ նրա որևէ փուլին՝ ժողովրդավարական հասարակության մեջ բարոյականության, հասարակական կարգի կամ պետական անվտանգության նկատառումներով, կամ երբ այդ պահանջում են կողմերի մասնավոր կյանքի շահերը, կամ էլ հատուկ հանգամանքների դեպքում, երբ հրապարակայնությունը կխախտի արդարադատության շահերը այն չափով, որչափ, դատարանի կարծիքով, դա խիստ անհրաժեշտ է, սակայն քրեական կամ քաղաքացիական գործի վերաբերյալ ցանկացած դատական որոշում պետք է հրապարակային լինի, բացառությամբ այն դեպքերի, երբ անչափահասների շահերը պահանջում են այլ բան, կամ գործը վերաբերում է ամուսնական վեճերին կամ երեխաների խնամակալությանը:

2. Քրեական հանցագործության մեջ մեղադրվող յուրաքանչյուր ոք իրավունք ունի համարվելու անմեղ, քանի դեռ նրա մեղավորությունն ապացուցված չէ օրենքով:

3. Յուրաքանչյուր ոք իրեն ներկայացված ցանկացած քրեական մեղադրանքի քննության ժամանակ ունի առնվազն հետևյալ երաշխիքների իրավունքը՝ լիակատար հավասարության հիման վրա.

ա) Շտապ կարգով և մանրակրկիտ, այն լեզվով, որը նա հասկանում է, պետք է տեղեկացվի իրեն ներկայացված մեղադրանքի բնույթի և հիմքի մասին:

բ) Բավարար չափով ժամանակ ու հնարավորություններ ունենա իր պաշտպանությունը նախապատրաստելու և իր իսկ ընտրած պաշտպանի հետ հարաբերությունների մեջ մտնելու համար:

գ) Դատվի առանց չարդարացված հապաղման:

դ) Դատվի իր ներկայությամբ և պաշտպանի իրեն անձամբ կամ իր իսկ ընտրած պաշտպանի միջոցով. եթե նա չունի պաշտպան, տեղեկացված լինի այդ իրավունքի մասին և ունենա իր համար նշանակված պաշտպան ցանկացած դեպքում, երբ դա պահանջում են արդարադատության շահերը, նրա համար անհատույց բոլոր այն դեպքերում, եթե նա բավականաչափ միջոցներ չունի այդ պաշտպանին վճարելու համար:

ե) Հարցաքննել նրան հակացուցող վկաներին կամ իրավունք ունենալ, որ այդ վկաները հարցաքննվեն, ունենալ իր վկաներին կանչելու և հարցաքննելու իրավունք՝ այն նույն պայմաններով, որ գոյություն ունեն նրան հակացուցող վկաների համար:

զ) Օգտվել թարգմանի անվճար օգնությունից, եթե նա չի հասկանում դատարանում օգտագործվող լեզուն կամ չի խոսում այդ լեզվով:

է) Չպետք է պարտադրվի իր դեմ ցուցմունքներ տալու կամ իրեն մեղավոր ճանաչելու:

Մարդու իրավունքների և հիմնարար ազատությունների պաշտպանության մասին կոնվենցիայի 6-րդ հոդվածը սահմանում է.

1. Յուրաքանչյուր ոք, երբ որոշվում են նրա քաղաքացիական իրավունքները և պարտականությունները, կամ նրան ներկայացվում է ցանկացած քրեական մեղադրանք, ունի օրենքի հիման վրա ստեղծված անկախ ու անաչառ դատարանի կողմից ողջամիտ ժամկետում արդարացի և հրապարակային դատաքննության իրավունք: Դատավճիռը հրապարակվում է դռնբաց նիստում, սակայն մամուլի ներկայացուցիչների և հանրության ներկայությունը կարող է չթույլատրվել ամբողջ դատաքննության կամ դրա մի մասի

ընթացքում՝ ժողովրդավարական հասարակության մեջ բարոյականության, հասարակական կարգի կամ պետական անվտանգության շահերից ելնելով, երբ դա են պահանջում անչափահասների շահերը կամ կողմերի մասնավոր կյանքի պաշտպանությունը, կամ երբ դա, դատարանի կարծիքով, հատուկ հանգամանքների բերումով խիստ անհրաժեշտ է, եթե հրապարակայնությունը կխախտեր արդարադատության շահերը:

2. Յուրաքանչյուր ոք, ով մեղադրվում է քրեական հանցագործություն կատարելու մեջ, համարվում է անմեղ, քանի դեռ նրա մեղավորությունն ապացուցված չէ օրենքին համապատասխան:

3. Քրեական հանցագործություն կատարելու մեջ մեղադրվող յուրաքանչյուր ոք ունի հետևյալ նվազագույն իրավունքները.

ա) իրեն հասկանալի լեզվով անհապաղ ու հանգամանորեն տեղեկացվելու իրեն ներկայացված մեղադրանքի բնույթի և հիմքի մասին,

բ) ունենալու բավարար ժամանակ ու հնարավորություններ՝ իր պաշտպանությունը նախապատրաստելու համար,

գ) պաշտպանելու իրեն անձամբ կամ իր ընտրած դատապաշտպանների միջոցով կամ, եթե նա միջոցներ չունի դատապաշտպանի ծառայության դիմաց վճարելու համար, ունենալու անվճար նշանակված դատապաշտպան, երբ դա պահանջում են արդարադատության շահերը,

դ) հարցաքննելու իր դեմ ցուցմունք տվող վկաներին կամ իրավունք ունենալու, որ այդ վկաները ենթարկվեն հարցաքննության, և իրավունք ունենալու իր վկաներին կանչելու և հարցաքննելու միևնույն պայմաններով, ինչ իր դեմ ցուցմունք տված վկաները,

ե) օգտվելու թարգմանչի անվճար օգնությունից, եթե չի հասկանում դատարանում գործածվող լեզուն կամ չի խոսում այդ լեզվով:

ՀՀ Սահմանադրության 19-րդ հոդվածը սահմանում է.

«Յուրաքանչյուր ոք ունի իր խախտված իրավունքները վերականգնելու, ինչպես նաև իրեն ներկայացված մեղադրանքի հիմնավորվածությունը պարզելու համար հավասարության պայմաններում, արդարության բոլոր պահանջների պահպանմամբ, անկախ և անկողմնակալ դատարանի կողմից ողջամիտ ժամկետում իր գործի հրապարակային քննության իրավունք:

Հանրության բարքերի, հասարակական կարգի, պետական անվտանգության, դատավարության մասնակիցների անձնական կյանքի կամ արդարադատության շահերի պաշտպանության նկատառումներով լրատվության միջոցների և հասարակության ներկայացուցիչների մասնակցությունը դատական քննության ընթացքում կամ դրա մի մասում կարող է արգելվել»:

2. Արդյունավետ պաշտպանության միջոցի իրավունքի հասկացությունը

Իրավական պաշտպանության արդյունավետ միջոցի իրավունքը երաշխավորում է, որպեսզի յուրաքանչյուր անձ, ում իրավունքների խախտում է տեղի ունեցել, այդ իրավունքները պաշտպանելու արդյունավետ միջոց ունենա ազգային իշխանությունների առջև: Այս իրավունքը ուղղակի պարտավորեցնում է պետությանը ապահովել անձանց մարդու իրավունքների պաշտպանությունը իր իրավասության սահմաններում և ազգային

իրավական համակարգի միջոցով: Այս իրավունքի նպատակն է, որ անձի մարդու իրավունքները պաշտպանվեն հենց ազգային մակարդակում, որպեսզի անձը հարկադրված չլինի դիմել մարդու իրավունքների պաշտպանության միջազգային ատյաններին: Պաշտպանության արդյունավետ միջոցը ենթադրում է, որ պետք է լինի իրավասու ազգային մարմին, որ կարող է ըստ էության քննել անձի մարդու իրավունքների խախտման վերաբերյալ բողոքը և խնդրին համարժեք լուծում տալ: Պարտադիր չէ, որ պաշտպանության արդյունավետ միջոց հանդիսացող մարմինը անպայման լինի դատարանը: Իրավական պաշտպանության արդյունավետ միջոցը պետք է հիմնված լինի ազգային օրենսդրության վրա և գործնականում լինի արդյունավետ այն իմաստով, որ պետական մարմինները չկարողանան կամայականորեն ձգձգել և խոչընդոտել մարդու իրավունքների պաշտպանության գործընթացը: Երբ խոսքը վերաբերում է անձի՝ մարդու իրավունքի խախտման վերաբերյալ բողոքին, ապա պետք է հաշվի առնել, որ նման բողոքն ինքնին պետք է իրականում միջազգային պայմանագրերով և ՀՀ Սահմանադրությամբ պաշտպանվող մարդու իրավունքի կամ իրավունքների խախտման առնվազն վիճելի հարց պարունակի: Վիճելիության վերաբերյալ սահմանում գոյություն չունի, քանի որ յուրաքանչյուր կոնկրետ դեպքով կարելի է եզրահանգման գալ իրավունքի խախտման վիճելիության մասին՝ հաշվի առնելով տվյալ դեպքի փաստերն ու հանգամանքները, որոնք, որպես կանոն, իրենց ամբողջության մեջ եզակի են:

Արդյունավետ պաշտպանության միջոցի իրավունքը չի երաշխավորում, որ դիմողների բողոքները կբավարարվեն, պարզապես այն երաշխավորում բողոքների քննարկման և լուծման համապատասխան միջոցի առկայությունը:

Արդյունավետ պաշտպանության միջոց տրամադրելու իրավասությամբ օժտված ազգային մարմինը պետք է անկախ լինի: Այս առումով հատկանշական է Խանն ընդդեմ Միացյալ Թագավորության⁷⁷ գործը, որով դատարանը գտավ, որ ոստիկանության բողոքների քննարկման համակարգն արդյունավետ պաշտպանության միջոց չի հանդիսանում անկախության բացակայության պատճառով: Դատարանը հաշվի էր առել այն հանգամանքը, որ գործնականում սովորական երևույթ էր այն, որ Շեֆ Կոնստաբլն անձամբ իր հրամանատարության տակ գտնվող ուժերի անդամներից էր նշանակում քննություն իրականացնող անձանց: Դատարանը հաշվի էր առել նաև ոստիկանության ֆինանսավորման և պաշտոնների նշանակման հարցում Home Secretaryի էական դերակատարությունը:

Արդյունավետ պաշտպանության միջոցի ընդգրկումը կարող է տարբեր լինել՝ պայմանավորված կոնկրետ բողոքի փաստերով: Դիցուք, այն դեպքերում, երբ առկա է մահացու ելքով պատահար կամ անձի անհետացում, արդյունավետ միջոցի իրավունքը պետութանը պարտավորեցնում է իրականացնել մանրամասն այնպիսի քննություն, որի արդյունքում կպարզվեն մարդու մահվան կամ անհետացման համար մեղավորները, և վերջիններս օրենքով սահմանված կարգով պատժի կենթարկվեն:

Ազատագրկման մեջ գտնվող անձի մահը նույնպես կարող է արդյունավետ պաշտպանության միջոցի իրավունքի խնդիրներ առաջացնել: Կենանն ընդդեմ Միացյալ Թագավորության⁷⁸ գործով, որը վերաբերում է բողոք ներկայացրած անձի՝ ազատագրկման

⁷⁷ Khan v. UK, No35394/97, 12.05.00, 2001 31 EHRR 45.

⁷⁸ Keenan v. UK, No 27229/95, 03.04.01, 2001 33 EHRR 38.

մեջ գտնված որդու ինքնասպանությանը, առկա էր արդյունավետ պաշտպանության միջոցի իրավունքի խախտում, քանի որ հետաքննությամբ հնարավոր չէր եղել պարզել, թե ով է պատասխանատու դիմողի որդու ինքնասպանության համար:

2.1. Դատարանը որպես իրավական պաշտպանության արդյունավետ միջոց

Դատարանների՝ որպես մարդու իրավունքների իրավական պաշտպանության արդյունավետ միջոցի հարցը պետք է դիտարկել երկու հարթությունների վրա՝ ազգային և միջազգային:

Ազգային դատարանները համարվում են իրավական պաշտպանության արդյունավետ միջոց, քանի որ իրավասու են կայացնել կատարման համար պարտադիր դատական ակտեր: Դատարանն իրավասու է քննել իրավունքների խախտման վերաբերյալ գործեր, ինչպես նաև այն իրավասու մարմինների դեմ բողոքներ, որոնք թերանում են քննել մարդու իրավունքների խախտման վերաբերյալ գործերը և իրենց իրավասության սահմաններում լուծումներ տալ դրանց:

Հայաստանի Հանրապետությունում գործում են ընդհանուր իրավասության առաջին ատյանի դատարաններ, որտեղ ըստ էության քննվում և լուծվում են քաղաքացիական և քրեական գործեր: Առաջին ատյանի դատարանների վերջնական դատական ակտերի հետ անհամաձայնության դեպքում դրանք կարող են բողոքարկվել ՀՀ վերաքննիչ քաղաքացիական կամ ՀՀ վերաքննիչ քրեական դատարաններ, ապա՝ ՀՀ վճռաբեկ դատարան: ՀՀ Սահմանադրության 93-րդ հոդվածի համաձայն Հայաստանի Հանրապետությունում սահմանադրական արդարադատությունն իրականացնում է սահմանադրական դատարանը: Սահմանադրական Դատարանի մասին ՀՀ օրենքի առաջին հոդվածի համաձայն «Սահմանադրական դատարանը սահմանադրական արդարադատության բարձրագույն մարմինն է, որն ապահովում է Հայաստանի Հանրապետության իրավակարգում Սահմանադրության գերակայությունը եւ անմիջական գործողությունը»: Սահմանադրական արդարադատության հարցերով Դատարան դիմելու իրավունք ունի նաև յուրաքանչյուր ոք՝ կոնկրետ գործով, երբ առկա է դատարանի վերջնական ակտը, սպառվել են դատական պաշտպանության բոլոր միջոցները եւ վիճարկում է այդ ակտով իր նկատմամբ կիրառված օրենքի դրույթի սահմանադրականությունը:

ՀՀում գործում է նաև վարչական դատարան, որը քննում է հանրային հարաբերություններից ծագող այն հարցերը, որոնք ընդհատյա չեն այլ դատարանների: Մասնավորապես՝ պետական մարմինների գործողությունները կամ անգործությունը՝ մարդու իրավունքների վերաբերյալ բողոքների քննարկման հետ կապված՝ կարող են բողոքարկվել ՀՀ վարչական դատարան:

Դատարանների՝ իրավական պաշտպանության արդյունավետ միջոց լինելը պայմանավորված է նրանով, որ օրինական ուժ ստացած դատական ակտերը պարտադիր են կատարման համար ՀՀ ամբողջ տարածքում և այն անձանց կողմից, ում դատական ակտը վերաբերում է:

Դատական ակտերի կատարումն ապահովվում է ՀՀ արդարադատության նախարարության կազմում գործող հարկադիր կատարման ծառայության միջոցով:

Միջազգային դատարանը, որը համարվում է իրավական պաշտպանության արդյունավետ միջոց, Մարդու իրավունքների եվրոպական դատարանն է, որտեղ անձը կարող է դիմել միայն մարդու իրավունքների պաշտպանության ազգային միջոցները սպառելուց հետո՝ վեցամսյա ժամկետում:

Ամրագրումը միջազգային և ներպետական իրավական նորմերում

Իրավական պաշտպանության արդյունավետ միջոցի իրավունքը սահմանված է.

ՄԱԿի Մարդու իրավունքների համընդհանուր հռչակագրի 8-րդ հոդվածով.

«Յուրաքանչյուր ոք սահմանադրությամբ կամ օրենքով իրեն տրված հիմնական իրավունքները ոտնահարվելու դեպքում այդ իրավունքները իրավասու ազգային դատարանների միջոցով արդյունավետ կերպով վերականգնելու իրավունք ունի»:

Մարդու իրավունքների և հիմնարար ազատությունների մասին եվրոպական կոնվենցիայի 13-րդ հոդվածով.

«Յուրաքանչյուր ոք, ում սույն կոնվենցիայով ամրագրված իրավունքներն ու ազատությունները խախտվում են, ունի պետական մարմինների առջև իրավական պաշտպանության արդյունավետ միջոցի իրավունք, նույնիսկ եթե խախտումը կատարել են ի պաշտոնե գործող անձինք»:

ՀՀ Սահմանադրության 18-րդ հոդվածով.

«Յուրաքանչյուր ոք ունի իր իրավունքների և ազատությունների դատական, ինչպես նաև պետական այլ մարմինների առջև իրավական պաշտպանության արդյունավետ միջոցների իրավունք:

Յուրաքանչյուր ոք ունի իր իրավունքները և ազատություններն օրենքով չարգելված բոլոր միջոցներով պաշտպանելու իրավունք:

Յուրաքանչյուր ոք իրավունք ունի իր իրավունքների ու ազատությունների պաշտպանության համար օրենքով սահմանված հիմքերով և կարգով ստանալու մարդու իրավունքների պաշտպանի աջակցությունը:

Յուրաքանչյուր ոք, Հայաստանի Հանրապետության միջազգային պայմանագրերին համապատասխան, իրավունք ունի իր իրավունքների ու ազատությունների պաշտպանության խնդրով դիմելու մարդու իրավունքների և ազատությունների պաշտպանության միջազգային մարմիններին»:

2.2. Զինվորական ծառայողների մարդու իրավունքների պաշտպանության արդյունավետ միջոցներ

Բացի իրավական պաշտպանության այն արդյունավետ միջոցներից, որոնք մատչելի են քաղաքացիական անձանց նրանց մարդու իրավունքների խախտման դեպքում իրավունքների պաշտպանության համար՝ զինծառայողների համար իրավական պաշտպանության արդյունավետ միջոց է բողոքը այն անձի պետին կամ հրամանատարին, ով իր նկատմամբ կարգապահական տույժ է նշանակել:

Զինճառայողների նկատմամբ կիրառվող կարգապահական պատասխանատվության միջոցներից մարդու իրավունքի հարցեր առաջացնող խնդիրը կարգապահական տույժերի կիրառումն է:

Կարգապահական տույժի ենթարկվելու դեպքում, եթե զինճառայողն իրեն անմեղ է համարում, կարող է բողոքարկել այն: Բողոքը ներկայացվում է այն անձի անմիջական պետին կամ հրամանատարին, ով նշանակել է տույժը: Ընդ որում՝ բողոք ներկայացնելը չի կասեցնում տույժի ի կատար ածման գործընթացը: Հրամանատարը, բողոքը ստանալուց հետո, պետք է քննարկի այն, և եթե որոշի, որ բողոքը հիմնավոր է, պետք է միջոցներ ձեռնարկի բողոքը բավարարելու ուղղությամբ, իսկ եթե ոչ, ապա գրավոր այդ մասին տեղեկացնի բողոք ներկայացրած զինճառայողին՝ պատասխանում նշելով բողոքի մերժման պատճառները, օրենսդրությունը և կարգապահական կանոնադրության այն կանոնները, որոնք հիմք են ծառայել բողոքի մերժման համար: Մերժման դեպքում հրամանատարը պետք է նշի նաև որոշման բողոքարկման կարգը:

«Օրենսդրությունը չի նախատեսում զինճառայողների դատական միջոցի իրականացման որևէ գործուն մեխանիզմ:

ԹԵՄԱ 10. (Վ.Ս. 11, Ավ. 7.)

Մտքի, խղճի և կրոնի ազատություն: Զինվորական ծառայություն և մտքի, խղճի և կրոնի ազատություն:

5. Մտքի և խղճի ազատության իրավունքի հասկացությունը.

6. Կրոնի կամ հավատամքի ազատության պաշտպանության շրջանակը. կրոնը կամ հավատամքը փոխելու և դրա մասին հրապարակային հայտարարելու իրավունքը.

7. Կրոնի իրավունքի թույլատրելի սահմանափակումները և դրանք կիրառելու պայմանները:

8. Կրոնական համոզմունքները և զինվորական ծառայությունը, այլընտրանքային ծառայության առանձնահատկությունները, որոնք բխում են կրոնից կամ համոզմունքից:

1. Իրավունքի հասկացությունը

Մարդու մտքի, խղճի և կրոնի ազատության իրավունքը համարվում է ժողովրդավարական հասարակության հիմնաքարերից մեկը: Այս իրավունքը սերտ առնչություններ ունի ինչպես արտահայտվելու ազատության, այնպես էլ հավաքների և միավորումների ազատության հետ կապված, և յուրաքանչյուր դեպքում այս ազատությունների հարցը քննարկելիս դրանք պետք է դիտարկել նաև այդ ազատությունների լույսով:

1.1.Կրոնը կամ համոզմունքը փոխելու և դրանց մասին բաց՝ հրապարակայնորեն արտահայտվելու իրավունքը

Կրոնի ազատության իրավունքը բաղկացած է երկու հիմնական տարրերից. առաջինը անձի իրավունքն է իր կրոնը կամ համոզմունքը փոխելու, և երկրորդը՝ դրանց մասին բաց արտահայտվելու իրավունքը: Կրոնի կամ համոզմունքի մասին բաց արտահայտվելու իրավունքը պաշտպանվելու համար անձը պետք է հիմնավորի, որ ինքն իրոք որևէ կրոնի հետևորդ է, և հավատքի, համոզմունքների մասին բաց արտահայտվելը նշված կրոնի անբաժանելի մասն է: Այն ներառում է պաշտամունքները, ուսմունքը, փորձը և դիտարկումը, ինչը ներառում է նաև խոսքով ու գործով կրոնի մասին վկայելը այլ անձանց համոզվելու իրավունքը: Կրոնի մասին բաց արտահայտվելը ներառում է այդպիսի արտահայտումը այլ անձանց հետ շփման ժամանակ՝ ինչպես հանրային, այնպես էլ տվյալ կրոնի հետևորդների հետ նեղ շրջանակներում:

Այս իրավունքը պաշտպանում է անձին՝ ունենալու կամ չունենալու կրոնական համոզմունքներ, ապրելու կրոնական համոզմունքների փորձով կամ առանց դրանց: Բայց այս իրավունքը, որը բավականին լայն է մեկնաբանում կրոնի բնույթը, միաժամանակ սահմանափակ է մեկնաբանում կրոնի մասին բաց արտահայտվելու ազատությունը, որը ներկայացվում է որպես տվյալ կրոնի համոզմունքներից բխող անհրաժեշտություն կամ պահանջ: Յուրաքանչյուր այդպիսի գործողություն պետք է սերտորեն կապված լինի տվյալ կրոնի կամ համոզմունքների հետ, ուստի ամեն արարք չէ, որ պաշտպանվում է կրոնով կամ համոզմունքով պահանջված լինելու փաստարկով:

Ընդհանուր առմամբ, մտքի, խղճի և կրոնի ազատությունը չի կարող համարվել սահմանափակված, երբ դա հետևանք է օրենքի կիրառման, իսկ անձը դիմադրում է օրենքի կիրառմանը՝ իր կրոնի կամ համոզմունքների պահանջներից ելնելով: Հարկ է նշել, որ նրանք, ովքեր բաց արտահայտվում են իրենց կրոնի կամ համոզմունքների մասին, պետք է ընդունեն, որ չեն կարող զերծ մնալ քննադատությունից և որ պետք է հանդուրժեն և ընդունեն, որ այլ անձինք կարող են ժխտել իրենց կրոնը, համոզմունքները, անգամ տարածել կրոն ու համոզմունքներ, որոնք հակոտնյա են իրենց կրոնին և համոզմունքներին:

Բոլոր դեպքերում պետությունը պետք ապահովի կրոնական բազմակարծությունը, ինչը նշանակում է, որ կրոնական համայնքները պետք է ինքնուրույն գոյություն ունենալու և գործելու իրավունք ունենան: Միաժամանակ պետությունը պետք է ձեռնպահ մնա կրոնական կազմակերպության գործերին միջամտելուց, ինչպես նաև ապահովի, որպեսզի տարբեր կրոնական կազմակերպություններ կամ հարանվանություններ հանդուրժեն միմյանց: Ավելին՝ խղճի և կրոնի ազատությունը բացառում է, որ պետությունը գնահատի կրոնական հավատալիքների կամ դրանց արտահայտման ձևի իրավաչափությունը: Այն դեպքում, երբ կրոնական կազմակերպությունը թույլատրելի նախնական համաձայնություն կամ թույլտվություն է պահանջում, նման ընթացակարգը կարող է խախտել կրոնական համայնքի կրոնի ազատությունը:

Տարբեր դեպքերում Մարդու իրավունքների եվրոպական դատարանը արձանագրել է անձի՝ կրոնի ազատության իրավունքի խախտումներ: Այսպես՝ Կիպրոսն ընդդեմ Թուրքիայի⁷⁹ գործով դատարանը որոշեց, որ տեղի է ունեցել Կիպրոսի հոյն բնակիչների

⁷⁹ Cyprus v Turkey, No 25781/94, 10.5.01, 2002 35 EHRR 30

կրոնի ազատության իրավունքի խախտում, քանի որ թուրքական իշխանությունները սահմանափակել են հույների տեղաշարժման ազատությունը և չեն թույլատրել, որպեսզի նրանք իրականացնեն իրենց կրոնական համոզմունքներից բխող գործողություն՝ այցելելն պաշտամունքի վայրեր, որոնք գտնվում են իրենց բնակավայրերից դուրս:

Պոլտորատսկին ընդդեմ Ուկրաինայի⁸⁰ գործով նույնպես դատարանը խղճի և կրոնի ազատության իրավունքի խախտում ճանաչեց այն փաստը, որ մահապատժի դատապարտված անձին չի թույլատրվել հոգևորականի այցելություն, քանի որ նման արգելքը սահմանված է եղել արդարադատության նախարարության ներքին, չիրապարակված կանոնակարգով, այլ ոչ թե օրենքով:

Դահլաբն ընդդեմ Շվեյցարիայի⁸¹ գործով կրտսեր դպրոցի ուսուցչի կողմից մահմեդական գլխաշոր կրելու արգելքը գնահատվել է որպես համաչափ սահմանափակում անձի խղճի և կրոնի ազատության իրականացման նկատմամբ: Ներպետական դատարանները այդ արգելքը գնահատել են արդարացված՝ դպրոցներում կրոնական չեզոքության և աշակերտների կրոնական համոզմունքներին չմիջամտելու անհրաժեշտությամբ:

Խղճի և կրոնի ազատության իրավունքի պաշտպանություն չեն կարող պահանջել շահույթ ստանալու նպատակ հետապնդող կազմակերպությունները, կազմակերպությունների միությունները, բայց եկեղեցիները կամ կրոնական կազմակերպությունները կարող են դա պահանջել իրենց հետևորդների անունից:

2. Չինվորական ծառայությամբ պայմանավորված ազատության իրականացման առանձնահատկություններ

Խղճի և կրոնի ազատությունը չի կարող լայնորեն մեկնաբանվել որպես պարտադիր զինվորական ծառայությունից խուսափելու արդարացում՝ խղճի ու կրոնական հավատալիքներից ելնելով:

Չինվորական ծառայության անցնելու մասին ՀՀ օրենքը պարունակում է մի շարք դրույթներ, որոնք առնչվում են այս հարցին: Այսպես՝ օրենքի 1-ին հոդվածի համաձայն՝ զինծառայողն իրավունք չունի անդամակցել որևէ կրոնական միության, իր պաշտոնական դիրքն օգտագործել ի շահ կրոնական կազմակերպության և դրա գործունեության օգտին քարոզչություն իրականացնել, ինչպես նաև կազմակերպել կրոնական միավորումներ:

Միևնույն ժամանակ, այս արգելքները անձին չեն ստիպում փոխել իր կրոնը կամ համոզմունքները կամ հրաժարվել իր պաշտամունքն իրականացնելուց, այլ սահմանում են զինվորական ծառայությամբ պայմանավորված պարտավորությունների իրականացման գերակայությունը, ըստ որի կրոնը, համոզմունքը կամ դրանց ծիսական պաշտամունքային բաղադրիչների իրականացումը չպետք է խոչընդոտեն զինվորական ծառայությանը:

3. Այլընտրանքային ծառայություն

⁸⁰ Poltoratskiy v Ukraine, No 38812/97, 29.4.03, para 128.

⁸¹ Dahlab v Switzerland, No 42393/98, dec. 15.02.01.

Այլընտրանքային է համարվում ժամկետային պարտադիր զինվորական ծառայությանը փոխարինող ծառայությունը, որը կապված չէ զենք կրելու, պահելու, պահպանելու և օգտագործելու հետ և իրականացվում է ինչպես զինվորական, այնպես էլ քաղաքացիական հիմնարկներում:

Կրոնական կամ այլ համոզմունքների պատճառով զինվորական ծառայությունից հրաժարվելու իրավունքը մարդու այն իրավունքներից է, որոնք ճանաչվել են վերջին 50 տարվա ընթացքում, մեծ մասամբ՝ մտքի, խղճի և կրոնի ազատության պաշտպանության մասին պայմանագրային պարտավորությունների մեկնաբանման միջոցով: ՄԱԿի Մարդու իրավունքների կոմիտեն թիվ 22 Ընդհանուր մեկնաբանության մեջ նշել է.

«Քաղաքական և քաղաքացիական իրավունքների վերաբերյալ դաշնագիրն ուղղակիորեն չի նախատեսում համոզմունքների պատճառով զինվորական ծառայությունից հրաժարվելու իրավունքը, սակայն կոմիտեն կարծում է, որ այդ իրավունքը բխում է 18-րդ հոդվածից, քանի որ մահացու ուժ կիրառելու հետ կապված պարտականությունները կարող են լուրջ հակասության մեջ լինել խղճի ազատության և կրոնը կամ համոզմունքը դավանելու իրավունքի հետ⁸²:

2006 թ. Եվրոպայի խորհրդի Խորհրդարանական վեհաժողովը հաստատել է կրոնական և այլ համոզմունքների պատճառով զինվորական ծառայությունից հրաժարվելու իրավունքի՝ որպես «Մարդու իրավունքների համընդհանուր հռչակագրով և Մարդու իրավունքների եվրոպական կոնվենցիայով նախատեսված մտքի, խղճի կամ կրոնի ազատության իրավունքի էական տարրերից մեկի կարևորությունը»: Խորհրդարանական վեհաժողովը նախարարների խորհրդին խնդրել է քննարկել իր այն առաջարկը, որով կրոնական և այլ համոզմունքների պատճառով զինվորական ծառայությունից հրաժարվելու իրավունքը նախատեսվում է ամրագրել Մարդու իրավունքների և հիմնարար ազատությունների պաշտպանության մասին եվրոպական կոնվենցիայում՝ դրա 4րդ հոդվածի 3-րդ մասի (բ) կետը և 9րդ հոդվածը լրացնող արձանագրություն ընդունելու միջոցով:

2003 թ. ՀՀ-ում ներդրվեց նաև այլընտրանքային զինվորական ծառայության համակարգը՝ հնարավորություն տալով կրոնական և այլ համոզմունքների հիման վրա պարտադիր զինվորական ծառայություն անցնելուց հրաժարվող անձանց՝ իրականացնել զինվորականի հետ չկապված ծառայություն: Այլընտրանքային ծառայության մասին ՀՀ օրենքի համաձայն՝ այն փոխարինում է ժամկետային պարտադիր զինվորական ծառայությանը, կապված չէ զենք կրելու, պահպանելու և օգտագործելու հետ և իրականացվում է ինչպես զինվորական, այնպես էլ քաղաքացիական հիմնարկներում: Հայաստանի Հանրապետությունում իրականացվում է այլընտրանքային զինվորական ծառայություն⁸³ և այլընտրանքային աշխատանքային ծառայություն⁸⁴: Այլընտրանքային զինվորական ծառայության ժամկետը սահմանված է 36 ամիս, իսկ այլընտրանքային աշխատանքային ծառայության ժամկետը՝ 42 ամիս⁸⁵:

⁸² <http://www.osce.org/hy/yerevan/78303>.

⁸³ Ենթադրում է Հայաստանի Հանրապետության զինված ուժերում իրականացվող մարտական հերթապահության, զենք կրելու, պահելու, պահպանելու և օգտագործելու հետ չկապված զինվորական ծառայություն:

⁸⁴ Ենթադրում է Հայաստանի Հանրապետության զինված ուժերից դուրս իրականացվող աշխատանքային ծառայություն

⁸⁵ «Այլընտրանքային ծառայության մասին» ՀՀ օրենք, հոդված 5:

Մասնավորապես՝ այլընտրանքային ծառայություն անցնելու համար զորակոչիկը պարտավոր է մինչև հերթական զորակոչը (աշնանային զորակոչի դեպքում՝ մինչև սեպտեմբերի 1-ը, իսկ գարնանային զորակոչի դեպքում՝ մինչև մարտի 1-ը) դիմել իր բնակության վայրի զինվորական կոմիսարիատ՝ նշելով պարտադիր զինվորական ծառայությունն այլընտրանքային ծառայությամբ փոխարինելու պատճառները, ինչպես նաև իր նախընտրած ծառայության տեսակը⁸⁶: Չինվորական կոմիսարատի կողմից զորակոչիկի դիմումը ներկայացվում է տեղական զորակոչային հանձնաժողովին, որն էլ նախապատրաստում և հանրապետական զորակոչային հանձնաժողովին է ներկայացնում քաղաքացու վերաբերյալ նյութերը: Այլընտրանքային ծառայություն անցնելու վերաբերյալ քաղաքացու դիմումը քննարկվում է հանրապետական զորակոչային հանձնաժողովի առանձին նիստում, որին համապատասխան քաղաքացու ներկայությունը պարտադիր է:

Պարտադիր զինվորական ծառայությունը այլընտրանքային ծառայությամբ փոխարինելը հանրապետական զորակոչային հանձնաժողովի կողմից մերժվում է, եթե դիմում ներկայացրած քաղաքացին առանց հարգելի պատճառների կրկին չի ներկայանում հանրապետական հանձնաժողովի նիստին, ինչպես նաև եթե ներկայացրած դիմումում առկա են կեղծ տեղեկություններ⁸⁷: Այն դեպքերում, երբ դիմում ներկայացրած քաղաքացին ենթակա չէ զորակոչի կամ ունի պարտադիր զինվորական ծառայությունից տարկետման իրավունք, այլընտրանքային ծառայության մասին դիմումը թողնվում է առանց քննության, և հանձնաժողովի կողմից կայացվում է համապատասխանաբար զինվորական ծառայությունից ազատելու կամ տարկետում տրամադրելու վերաբերյալ որոշում⁸⁸:

Ամրագրումը միջազգային և ներպետական իրավական նորմերում

ՄԱԿի Մարդու իրավունքների համընդհանուր հռչակագրի 18րդ հոդվածի համաձայն. «Յուրաքանչյուր ոք մտքի, խղճի ու դավանանքի ազատության իրավունք ունի. այդ իրավունքը ներառում է իր դավանանքը կամ համոզմունքները փոխելու ազատություն և իր դավանանքը կամ համոզմունքները մենակ կամ ուրիշների հետ մեկտեղ, հրապարակավ կամ գաղտնի քարոզելու, եկեղեցական արարողությունների, պաշտամունքի և ծիսակատարությունների միջոցով արտահայտելու ազատություն»:

Մարդու իրավունքների եվրոպական կոնվենցիայի 9-րդ հոդվածը սահմանում է. «Յուրաքանչյուր ոք ունի մտքի, խղճի և կրոնի ազատության իրավունք. այս իրավունքը ներառում է իր կրոնը կամ համոզմունքը փոխելու ազատությունը և դրանք ինչպես միանձնյա, այնպես էլ այլոց հետ համատեղ հրապարակավ կամ մասնավոր կարգով, քարոզչության, արարողությունների, պաշտամունքի և ծեսերի միջոցով արտահայտելու ազատություն»:

Սեփական կրոնը կամ համոզմունքները դավանելու ազատությունը ենթակա է միայն այնպիսի սահմանափակումների, որոնք սահմանված են օրենքով և անհրաժեշտ են ժողովրդավարական հասարակությունում՝ ի պաշտպանություն հասարակական անվտանգության, հասարակական կարգի, առողջության կամ բարոյականության կամ այլ անձանց իրավունքների և ազատությունների: Հարկ է նշել, որ քննարկվող ազատության

⁸⁶ «Այլընտրանքային ծառայության մասին» ՀՀ օրենք, հոդված 7:

⁸⁷ Նույն տեղում, հոդված 9:

⁸⁸ Նույն տեղում, հոդված 10:

սահմանափակման դեպքում պետական անվտանգությունը որպես սահմանափակման նպատակ նախատեսված չէ, մինչդեռ այն նախատեսված է օրինակ հավաքների և միավորումների ազատության սահմանափակման պարագայում:

«Սահմանադրության 26-րդ հոդվածը սահմանում է.

«Յուրաքանչյուր ոք ունի մտքի, խղճի և կրոնի ազատության իրավունք: Այս իրավունքը ներառում է կրոնը կամ համոզմունքները փոխելու ազատությունը և դրանք ինչպես միայնակ, այնպես էլ այլոց հետ համատեղ քարոզի, եկեղեցական արարողությունների և պաշտամունքի այլ ծիսակատարությունների միջոցով արտահայտելու ազատությունը:

Այս իրավունքի արտահայտումը կարող է սահմանափակվել միայն օրենքով, եթե դա անհրաժեշտ է հասարակական անվտանգության, առողջության, բարոյականության կամ այլոց իրավունքների և ազատությունների պաշտպանության համար»:

ԹԵՄԱ 11

Խտրականության արգելքը

- 4. Խտրականության հասկացությունը. արգելք և իրավունք**
- 5. Փոխկապակցվածությունը և պայմանավորվածությունը՝ պաշտ-պանվող իրավունքներով և ազատություններով**
- 6. Խտրականություն տարբեր հիմքերով**

1. Խտրականության հասկացությունը

Խտրականությունը իրավունքի կամ ազատության իրականացման խոչընդոտ է, ուստի խտրականության արգելքի նպատակը այդ խոչընդոտը բացառելն է:

«Սահմանադրության 14.1-րդ հոդվածը սահմանում է.

Բոլոր մարդիկ հավասար են օրենքի առջև: Խտրականությունը, կախված սեռից, ռասայից, մաշկի գույնից, էթնիկական կամ սոցիալական ծագումից, գենետիկական հատկանիշներից, լեզվից, կրոնից, աշխարհայացքից, քաղաքական կամ այլ հայացքներից, ազգային փոքրամասնությանը պատկանելությունից, գույքային վիճակից, ծնունդից, հաշմանդամությունից, տարիքից կամ անձնական և սոցիալական բնույթի այլ հանգամանքներից, արգելվում է:

Խտրականության տեսակներն են.

- խտրականություն սեռի հատկանիշով,
- խտրականություն ռասայի և մաշկի գույնի հատկանիշով,
- խտրականություն լեզվի հատկանիշով,
- խտրականություն կրոնի հատկանիշով,
- խտրականություն քաղաքական կամ այլ համոզմունքի հատկանիշով,

- խտրականություն ազգային/էթնիկական կամ սոցիալական ծագման հատկանիշով

- խտրականություն ազգային փոքրամասնությանը պատկանելու հատկանիշով,
- խտրականություն գույքային դրության հատկանիշով,
- խտրականություն ծննդի հատկանիշով,
- խտրականություն այլ դրության հատկանիշով:

Խտրականության դրսևորման տեսակների այս ցանկը սպառիչ չէ և չի բացառում խտրականության այլ տեսակներ ևս:

1.1. Ընդհանուր դրույթներ. արգելք և իրավունք

Մարդու իրավունքների և հիմնարար ազատությունների եվրոպական կոնվենցիայի 14-րդ հոդվածի համաձայն՝ Սույն կոնվենցիայում շարադրված իրավունքներից և ազատություններից օգտվելը ապահովվում է առանց խտրականության, այն է՝ անկախ սեռից, ռասայից, մաշկի գույնից, լեզվից, կրոնից, քաղաքական կամ այլ համոզմունքից, ազգային կամ սոցիալական ծագումից, ազգային փոքրամասնությանը պատկանելուց, գույքային դրությունից, ծննդից կամ այլ դրությունից:

Կոնվենցիայի 14-րդ հոդվածն արգելում է, որ անձինք խտրականության ենթարկվեն, սակայն միայն կոնվենցիայով և նրա արձանագրություններով նախատեսված իրավունքներից ու ազատություններից օգտվելու մասով. այն չափով, որ չափով պայմանավորվող պետությունները վերջիններս վավերացրել են: Այդպիսով՝ 14-րդ հոդվածը կարող է դիտարկվել միայն կոնվենցիայի այլ նորմատիվ դրույթների հետ համատեղ, որոնց նա պետք է այս պարագայում լրացնի: Դատարանը այս մասին նշել է. 14-րդ հոդվածը չունի ինքնուրույն նշանակություն, այն լրացնում է կոնվենցիայի և արձանագրությունների այլ նորմատիվ հոդվածները, ապահովում է առանձին անձանց կամ համադրելի իրավիճակներում գտնվող անձանց խմբերի պաշտպանությունը խտրականության բոլոր տեսակներից՝ այդ հոդվածներով պաշտպանվող իրավունքները և ազատություններն իրականացնելիս:

Այս իրավիճակը փոփոխվելու միտում ունի: Կոնվենցիայի՝ ստորագրման համար բաց 12-րդ արձանագրությունը նախատեսում է ազգային օրենսդրությամբ նախատեսված ցանկացած իրավունքից» օգտվելու խտրա-կանության ընդհանուր արգելք և արգելում է պետական իշխանության կողմից ցանկացած խտրականություն» (արձանագրության 1-ին հոդված): Ակնհայտ է, որ այս արձանագրությունը կոնվենցիայի մասնակից պետություններում պետք է ձևավորի խտրականության ընդհանրական արգելք, ինչպես նաև հանգեցնի Մարդու իրավունքների եվրոպական դատարանի իրավասության զգալի ընդլայնման (*ratione materiae*):

2. Փոխկապակցվածությունը և պայմանավորվածությունը պաշտպանվող իրավունքներով և ազատություններով

Չնայած 14-րդ հոդվածը չունի ինքնուրույն նշանակություն, կոնվենցիայով երաշխավորված իրավունքների և ազատությունների իրականացման ժամանակ այն ապահովում է առանձին անձանց կամ համադրելի իրավիճակներում գտնվող անձանց խմբերի պաշտպանությունը խտրականության բոլոր տեսակներից: Ամեն ինչ այնպես է տեղի ունենում, կարծես թե այս նորմը կազմում է իրավունք կամ ազատություն ամրագրող ցանկացած նորմի օրգանական մասը: Սրանից հետևում է, որ 14-րդ հոդվածը կիրառվում է միայն այն դեպքում, երբ վեճի հանգամանքները ընկնում են մյուս նորմատիվ դրույթներից առնվազն մեկի գործողության տակ: Հարկ է նշել, որ խտրականության տեսակների ցանկը, որոնք այդ հոդվածն արգելում է, ձեռք է բերում անսպառ, այլ ոչ սահմանափակող բնույթ:

14-րդ հոդվածը ճանաչված իրավունքների և ազատությունների իրականացման պարագայում չի արգելում որևէ տարբերություն: Իրականում ազգային իշխանությունները բախվում են այնպիսի իրավիճակների, որոնք պահանջում են տարբեր իրավաբանական լուծումներ: Ընդհակառակը, նշված նորմն արգելում է խտրականությունը, բացի համադրելի իրավիճակներում գտնվող անձանց նկատմամբ օբյեկտիվ ողջամիտ հիմնավորման դեպքերից: Այդպիսի հիմնավորման առկայությունը պետք է գնահատվի դիտարկվող միջոցի նպատակի և հետևանքների նկատմամբ: Կոնվենցիայով ամրագրված իրավունքի իրականացման տարբերությունը պետք է հետապնդի օրինական նպատակ: Ընդսմին, 14-րդ հոդվածը նաև խախտվում է, երբ պարզորոշ կերպով հաստատված է, որ կիրառվող միջոցների և նախատեսվող նպատակի միջև գոյություն չունի ողջամիտ համաչափություն:

Որպեսզի պարզվի, թե արդյոք անձը խտրական վերաբերմունքի զոհ է դարձել, անհրաժեշտ է,

1) որպեսզի նա արժանացած լինի այլ վերաբերմունքի, քան այլ անձինք՝ համանման պայմաններում և իրավիճակներում, և

2) չլինի տարբերակված ու խտրական վերաբերմունքի արդարացման ողջամիտ ու ծանրակշիռ փաստարկ:

Անձը, որը պնդում է, թե դարձել է խտրական վերաբերմունքի զոհ, պետք է կարողանա հիմնավորել, որ ենթարկվել է նվազ բարենպաստ՝ խտրական վերաբերմունքի որևէ հիմքով, ինչպիսին կարող են լինել տարիքը, սեռը, քաղաքական հայացքները և այլն: Այդուհանդերձ, խտրականություն չի դիտարկվում այն վերաբերմունքը, որը համանման հանգամանքներում այլ անձանց նկատմամբ չի կիրառվել: Այս կապակցությամբ դատարանը նշել է. «Դատարանը հիշեցնում է, որ կոնվենցիայի 14-րդ հոդվածը պաշտպանություն է տրամադրում կոնվենցիայի այլ նորմատիվ հոդվածներով երաշխավորված իրավունքներից ու ազատություններից օգտվելու հետ կապված: Կիրառման ցանկացած տարբերություն, սակայն, ինքնաբերաբար չի հանգեցնի այս հոդվածի խախտման: Պետք է հաստատել, որ համանման կամ համադրելի իրավիճակներում գտնվող անձինք այդ ոլորտում օգտվում են արտոնաբար կիրառումից, և որ այդ խտրականությունը չունի որևէ օբյեկտիվ կամ բանական հիմնավորում: Ըստ էության, պայմանավորվող պետություններն օգտվում են որոշակի հայեցողական ազատությունից, որպեսզի որոշեն, թե իրավիճակային

տարբերություններն արդյո՞ք և ի՞նչ չափով են արդարացնում իրենց իրավաբանական կիրառության համանման այլ տարբերությունների հարաբերություններում»:

Ինչ վերաբերում է խտրական վերաբերմունքի կիրառման արդարացմանը, ապա պետք է նշել, որ առկա է իրավաչափ նպատակ, որին ծառայում է խտրականությունը, և որ այն միջոցները, որոնք օգտագործվել են այդ նպատակին հասնելու համար, պետք է համաչափ լինեն փնտրվող նպատակին:

Չնայած պետությանը լայն հայեցողություն է տրված որոշելու այն հիմքերը, որոնց առկայությունը խտրական վերաբերմունքը կարող է արդարացնել, սակայն խտրական վերաբերմունքի արդարացման հիմքերը պետք է ավելի քան ծանրակշիռ լինեն: Այդ կապակցությամբ դատարանը հետևյալ դիրքորոշումն է հայտնել. պայմանավորվող պետություններն օգտվում են որոշակի հայեցողական ազատությամբ, որպեսզի որոշեն, թե իրավիճակային տարբերություններն արդյո՞ք և ինչ չափով են արդարացնում իրենց իրավաբանական կիրառության համանման այլ տարբերությունների հարաբերություններում» (...): Հայեցողական ազատության ծավալը ուրվագծվում է՝ կախված հանգամանքներից, կիրառման ոլորտներից և համատեքստից:

Դատարանի պրակտիկայի համաձայն, 14-րդ հոդվածի իմաստով տարբերությունը խտրական է, եթե այն չունի օբյեկտիվ և ողջամիտ հիմնավորում, այսինքն, եթե այն չի հետապնդում օրինական նպատակ կամ կի բառվող միջոցների և նախատեսված նպատակի միջև բացակայում է բանական համաչափությունը:

Մարդու իրավունքների եվրոպական դատարանը իր նախադեպային գործերով հետևյալ մեկնաբանություններն է տվել խտրականության արգելքին՝ պայմանավորված հանգամանքների համանմանությամբ և կիրառված խտրականության համաչափությամբ ու խտրականության տեսակներով:

3. Խտրականություն տարբեր հիմքերով

Խտրականության մասին դրույթների անսպառ բնույթը: Յանկը, որ պարունակում է 14-րդ հոդվածը, «Սպառիչ չի համարվում, ինչը հատկապես ակնհայտորեն հաստատում է «մասնավորապես» մակբայը (անգլերեն "any ground such as"):

Անհատական բնութագրիչներից բխող խտրական վերաբերմունք: «14-րդ հոդվածը երաշխավորված իրավունքների և ազատությունների բնագավառում արգելում է խտրական վերաբերմունքը, որի հիմնավորումը կամ պատճառը անհատական բնութագիրն է (դրությունը), ըստ որի անձինք կամ անձանց խմբերը տարբերվում են միմյանցից:

Պետության համար միշտ վտանգավոր է այնպիսի միջոցների ձեռնարկումը, որոնք ընտրողական կերպով սահմանափակում են իրավունքներից և ազատություններից օգտվելը՝ տարբեր կերպ վարվելով անձանց խմբերի և անհատների հետ: Դա կարող է արդարացվել ծայրահեղ դեպքերում, օրինակ՝ հանդուրժողականության արժեքները պաշտպանելու նպատակով, որոնց վրա հիմնված են ժողովրդավարական հասարակությունները:

Այնուամենայնիվ, այլ տարբերակված վերաբերմունքը պահանջում է խիստ վերահսկողություն և պետք է արդարացվի միայն հատուկ հանգամանքների առկայության դեպքում: Այսպիսով, օրինակ, դատարանը չպետք է հանդուրժի խտրականությունը, որը, ըստ էության, թելադրված է կրոնական համոզմունքներով: Նա նաև շատ պահաջկոտ (խիստ) է այն ամենի հանդեպ, ինչը վերաբերում է կանանց և տղամարդկանց միջև տարբերակված վերաբերմունքին: Քանի որ սեռերի հավասարության աստիճանական զարգացումը մեր օրերում կարևոր նպատակ է, որը հետապնդում են բոլոր պայմանավորվող պետությունները, միայն շատ ծանրակշիռ պատճառները կարող են հանգեցնել այն բանին, որ կոնվենցիայի հետ համատեղելի համարվի սեռի հատկանիշով ցանկացած խտրականություն:

Խտրականություն սեռի հատկանիշով: Ընդանեկան կյանքի հարգանքը և մոր ու հոր միջև խտրականությունը երեխայի դաստիարակության արձակուրդի նպաստը միայն առաջինին տրամադրելու առումով:

Հղիության արձակուրդը և նրան առնչվող նպաստները առաջին հերթին ձգտում են մորը ծննդաբերության հոգնածությունից կազդուրվելու և երեխային կրծքով կերակրելու հնարավորություն ընձեռել, եթե նա ցանկանում է այդ: Երեխայի դաստիարակության արձակուրդը և դրա նպաստը վերաբերում է հաջորդ ժամանակահատվածին և նպատակ ունի նպաստը ստացողին հնարավորություն ընձեռել անձամբ զբաղվելու երեխայով: Այսպես, չժխտելով հոր և մոր տարբերությունները վերջինիս հետ հարաբերության առումով, դատարանը առաջնորդվում է այն հիպոթեզից, որ այդ ժամանակահատվածում երեխայի նկատմամբ խնամք իրականացնելու համար ծնողները գտնվում են հա-մանման իրավիճակներում:

Խտրականություն սեռի հատկանիշով: Ընդանեկան կյանքի հարգանքը և մոր ու հոր միջև խտրականությունը երեխայի դաստիարակության արձակուրդի նպաստը միայն առաջինին տրամադրելու առումով:

Պետության կողմից ըստ ընտրության ծնողներին հատկացվող ֆինանսական օգնության գաղափարը, որպեսզի նրանց հնարավորություն ընձեռվի չաշխատել և զբաղվել երեխայով, հարաբերականորեն նոր է: Սկզբում այդ սոցիալական միջոցները, ինչպիսիք են երեխայի դաստիարակության նպաստի հատկացումն էր, ձգտում էին առաջին հերթին պաշտպանել մորը և երեխային խնամ-մելու հնարավորություն ընձեռել նրան: Առաջընթաց է այն, որ Պայմանավորվող պետությունները, երեխայի դաստիարակության հարցում հասարակության զարգացումը փոխադրելով տղամարդկանց և կանանց միջև պարտականությունների ավելի հավասար բաշխման ուղղությամբ, հայրերի վրա տարածվող միջոցներ ձեռնարկեցին, որոնք նրանց հնարավորություն են ըն-ձեռում օգտվել երեխայի դաստիարակության արձակուրդի նպաստից:

Խտրականություն սեռի հատկանիշով: Ընդանեկան կյանքի հարգանքը և մոր ու հոր միջև խտրականությունը երեխայի դաստիարակության արձակուրդի նպաստը միայն առաջինին տրամադրելու առումով: Պայմանավորվող պետությունների միջև ընդհանուր հայտարարի բացակայությունը: Այսօրվա դրությամբ պայմանավորվող պետությունների

իրավական համակարգերի այս ոլորտներում առկա է տարատեսակություն: Չնայած նրանց մեծ մասը ընդունել է արդյունավետ միջոցներ՝ հայրերի՝ երեխայի դաստիարակության արձակուրդից օգտվելու նպատակով, այլ է վիճակը այդպիսի արձակուրդի նպաստից օգտվելու առումով, որը միայն մի քանի պետություններ են տրամադրում հայրերին:

Անձնական և ընտանեկան կյանք: Խտրական վերաբերմունք: Ամուսնալուծությունից հետո ծնողին երեխային խնամելու հնարավորություն ընձեռելու մասին որոշումը, ծնողական իշխանության տրամադրումը մորը միայն հոր սեռական կողմնորոշման պատճառով: Հարկ է փաստել, հաշվի առնելով, որ վճռաբեկ դատարանը դիմողի սեռական կողմնորոշմանը վերաբերող նկատառումներով թելադրված տարբերակում է կատարել, որը չի կարելի հանդուրժել կոնվենցիային համապատասխան: Այսպիսով՝ դատարանը չի կարող եզրակացություն անել կիրառվող միջոցների և նախատեսվող նպատակի միջև բանական համաչափության գոյության մասին. հետևաբար տեղի է ունեցել 8-րդ հոդվածի՝ 14-րդ հոդվածի հոդվածի հետ համատեղ, խախտում:

Խտրականություն հաշմանդամի նկատմամբ: Պահանջվող իրավունքը (մասնավոր լողափից օգտվելու հնարավորություն ստանալը) չի ներառվում 8-րդ հոդվածով: «Դատարանի պրակտիկայի համաձայն՝ 14-րդ հոդվածը լրացնում է կոնվենցիայի և արձանագրությունների մյուս նորմատիվ հոդվածները: Այն չունի ինքնուրույն նշանակություն, քանի որ վերաբերում է միայն դրանց երաշխավորած «իրավունքներից ու ազատություններից օգտվելուն»: Իհարկե, այն կարող է կիրառվել նույնիսկ առանց դրանց պահանջների խախտման, և այդ չափով, այն ունի ինքնուրույն նշանակություն, սակայն այն չի կարող կիրառվել, եթե վեճի հանգամանքները չեն ընկնում նշված նորմերից առնվազն մեկի գործողության տակ»: Քանի որ դատարանը հանգեց 8-րդ հոդվածը չկիրառելու մասին եզրակացության, ապա այդ դեպքում 14-րդ հոդվածը չի կարող ուշադրության առնվել:

Ամուսնական կամ արտասամուսնական կյանքում ծնված երեխաների միջև հավասարություն: Կոնվենցիան գործող փաստաթուղթ է, եթե այն մեկնաբանվի արդիական պայմանների լույսով (...): Այսպես՝ Եվրոպայի խորհրդի անդամ պետությունները քաղաքացիական բնույթի իրավունքների ոլորտում կարևոր նշանակություն են տալիս ամուսնական կամ արտասամուսնական կյանքում ծնված երեխաների միջև հավասարությանը (...): Միայն ծանրակշիռ պատճառները կարող են հանգեցնել այն բանին, որ կոնվենցիայի հետ համատեղելի համարվի արտասամուսնական կյանքում ծնվելու հատկանիշով տարբերությունը:

Անհավասար վերաբերմունք բանակում: Բանակի աստիճանակարգային կառուցվածքը հանգեցնում է կոչումից կախված տարբերությունների հաստատման: Տարբեր կոչումներին համապատասխանում են պատասխանատվության տարբեր աստիճաններ, ինչն իր հերթին արդարացնում է կարգապահական կանոններ կիրառելու հարցում որոշակի անհավասարությունը: Այդպիսի անհավասարությունը ավանդաբար հանդիպում է պայմանավորվող պետություններում և թույլատրվում է միջազգային մարդասիրական իրավունքով (...): Այս բնագավառում եվրոպական կոնվենցիան իրավասու ազգային մարմիններին տրամադրում է զգալի հայեցողական ազատություն:

Տարբերություններ զինվորական քրեական վարույթի ոլորտում: «Չնայած քաղաքացիական անձանց նկատմամբ կարգապահական վարույթը չի ուղեկցվում քրեական դատավարության երաշխիքներով, այն իր կողմից էական արտոնություններ է տրամադրում նրանց, ովքեր իրեն ենթակա են (...): Բարձր պայմանավորվող կողմերի օրենսդրություններում այս երկու վարույթների միջև տարբերությունները բացատրվում են բանակային և քաղաքացիական կյանքի պայմանների տարբերություններով: Դրանք չեն կարող 14-րդ և 6-րդ հոդվածների համադրության համատեքստում զինվորականների նկատմամբ ճանաչվել խտրական:

Արդար դատական քննություն: Պեղության մի քանի մասերում կիրառվող օրենսդրության տարբերությունները (Միացյալ Թագավորություն): Խտրականություն (ազգային ծագում, ազգային փոքրամասնություն): Հարցը, թե կարող է արդյոք անձը պահանջել իրավունքը, որը բխում է օրենսդրությունից, կարող է կախված լինել դիտարկվող օրենսդրության աշխարհագրական նշանակությունից և այն տեղից, որտեղ գտնվում է շահագրգիռ անձը գործողությունները կատարելու ժամանակ: Կասկածյալ ձերբակալվածների հետ տարբեր կերպ են վարվում (...). այդ տարբերությունը բացատրվում է ոչ թե անձնական բնութագրիչներով, ինչպիսիք են ազգային ծագումը կամ ազգային փոքրամասնությանը պատկանելը, այլ վայրի աշխարհագրական տեղակայմամբ, որտեղ շահագրգիռ անձը ձերբակալվել է և կալանքի վերցվել: Այսպիսով՝ օրենսդրությունը կարող է հաշվի առնել օբյեկտիվ և բանական ծագում ունեցող տարբերությունները և տարածաշրջանային բնութագրիչները: Տվյալ դեպքում այդ տարբերությունը կոնվենցիայի 14-րդ հոդվածի իմաստով խտրականության վերաբերմունք չէ:

Խտրականություն. ազգության հատկանիշի հիմքով տարբերակված վերաբերմունք: 14-րդ հոդվածի իմաստով տարբերությունը խտրական է, եթե այն չունի օբյեկտիվ և բանական հիմնավորում, այսինքն, եթե այն չի հետապնդում օրինական նպատակ, կամ եթե չկա բանական համաչափություն կիրառվող միջոցների և նախատեսվող նպատակի միջև: Բոլոր դեպքերում պայմանավորվող պետություններն օգտվում են որոշակի հայեցողական ազատությունից, որպեսզի որոշեն, թե իրավիճակային տարբերություններն արդյոք ինչ չափով են արդարացնում իրենց վերաբերմունքը համանման այլ տարբերությունների հարաբերություններում: Սակայն միայն ծանրակշիռ պատճառները կարող են հանգեցնել այն բանին, որ կոնվենցիայի հետ համատեղելի համարվի ազգային հատկանիշով խտրականությունը:

Տարբերություն, որ գոյություն ունի դիտարկության մաս հասցնելու դեպքերում կիրառվող վաղեմության մասին կանոնների միջև և պարտականությունն առանց դիտարկության խախտելու հետևանքով առաջացած վնասի դեպքերում կիրառվող կանոնները: Դիտարկության մաս հասցված վնասի և դժբախտ դեպքի զոհերը 14-րդ հոդվածի նպատակներով չեն կարող համարվել համանման իրավիճակներում գտնվողներ: Ցանկացած ներքին դատական համակարգ կարող է ճանաչել գանգատարկուների շատ տարբեր կատեգորիաներ, որոնք բաժանվում են ըստ կրած վնասի տեսակի, գանգատի

իրավաբանական հիմնավորման կամ այլ գործոնների, ընդ որում այդ կատեգորիաները ենթարկվում են տարբեր սկզբունքների և վարույթների:

ԹԵՄԱ 12. (Ավ. 10, Վ. Ս. 9)

Հավաքների ազատությունը: Զինձառայողների հավաքի ազատության իրավունքը և դրա սահմանափակումները

- 4. Հավաքների ազատության հասկացությունը:**
- 5. Խաղաղ հավաքների ազատության իրականացման հնարավորությունները:**
- 6. Զինձառայողների հավաքների ազատության իրավունքը և դրա սահմանափակումները:**

Հավաքների և միավորման ազատությունը յուրաքանչյուր անձի՝ խաղաղ, առանց զենքի հավաքներ կազմակերպելու կամ դրանց մասնակցելու, ինչպես նաև այլոց հետ միավորվելու, իր շահերի պաշտպանության համար արհմիություններ ստեղծելու կամ դրանց անդամակցելու ազատությունն է:

Այս իրավունքը սերտորեն առնչվում է արտահայտվելու ազատության և մտքի, խղճի ու կրոնի ազատության հետ: Նշված իրավունքների իրականացումը բավականին սահմանափակ կլիներ, եթե հավաքների և միավորման ազատությունը չլիներ, քանի որ երաշխիք և հնարավորություն չէր լինի պաշտպանված կերպով տարածելու և ստանալու կարծիքներ, գաղափարներ, եթե նույն գաղափարներն ու կրոնը դավանող անձինք զրկված լինեին հավաքվելու կամ միություններ ստեղծելու իրավունքից: Առկա է նաև հակադարձ կապը, ըստ որի հավաքների և միավորումների ազատության նպատակներից մեկը կարծիք, գաղափարներ ունենալու, դրանք տարածելու և ստանալու ազատությունն է:

Խաղաղ հավաքների ազատություն

Խաղաղ հավաքների ազատությունը ժողովրդավարական հասարակության հիմնաքարերից է: Հավաքները պետք է լինեն խաղաղ: Հավաքների և միավորման ազատությամբ չեն պաշտպանվում նրանք, ովքեր բռնարարքներ գործելու մտադրություն ունեն, ինչը հանգեցնում է հրապարակային անկարգությունների: Այդուհանդերձ, հավաքների ու միավորման ազատությունը կիրառելի է այն հավաքների նկատմամբ, որտեղ առկա է հակընդդեմ բռնի հավաք-ցույցի վտանգ, որի ընթացքում բռնության գործադրումը դուրս է կազմակերպիչների վերահսկողությունից: Հավաքների ազատությունը կիրառելի է մասնավոր հավաքների և այն հավաքների դեպքում, որոնք կազմակերպվում ու իրականացվում են փողոցներում որպես երթեր, նստացույցեր և այլն: Հանրային վայրերում հավաքների կազմակերպումը և իրականացումը կարող է իրավաչափորեն պահանջել իշխանությունների նախնական թույլտվություն: Ընդ որում կարող են լինել հանրային նշանակության կարևոր վայրեր, որտեղ հավաքներ անցկացնելն իսպառ արգելված լինի: Հավաքները կարող են ուղեկցվել ինչպես ելույթներով, այնպես էլ լռությամբ:

Հավաքների ազատության նկատմամբ միջամտությունը պետք է լինի օրենքով սահմանված կարգով:

Մարդու իրավունքների եվրոպական դատարանի կողմից քննված Ջավիթ Անը ընդդեմ Թուրքիայի գործով թուրք կիպրոսցին գանգատվում էր, որ իշխանությունները իրեն շարունակաբար մերժել են անցնել «կանաչ գիծը», որով բաժանված է Հյուսիսային Կիպրոսը Հարավայինից, որպեսզի մասնակցի կղզու ապագայի վերաբերյալ երկու համայքների քննարկումներին: Դատարանը տվյալ փաստը դիտարկեց որպես հավաքների ազատության իրավունքի խախտում, քանի որ առկա չէ որևէ օրենք, որը կկարգավորեր «կանաչ գիծը» անցնելու թույլտվություն տրամադրելու կարգը: Հավաքների ընդհանուր արգելքը կարող է արդարացված լինել միայն այն դեպքում, երբ առկա է հասարակական անկարգությունների իրական վտանգ, որը չի կարող կանխվել այլ կերպ, քան հավաքների ընդհանուր արգելմամբ: Նման արգելքը չպետք է կանխի այն հավաքների իրականացումը, որոնք հասարակական կյանքին վտանգ չեն սպառնում: Այն դեպքերում, երբ առկա է կանխատեսելի վտանգ, պետությունը ունի լայն հայեցողություն հավաքների ազատությունը սահմանափակելու համար: Հավաքների ազատությունը պոզիտիվ պարտականություն է դնում պետության վրա՝ պաշտպանելու խաղաղ հավաքի մասնակիցներին այն դեպքում, երբ առկա է հակընդդեմ հավաք, որը կարող է վերաճել երկու հավաքների մասնակիցների թախումների և հասարակական անկարգությունների:

Միավորումների ազատություն

Միավորումների ազատությունը վերաբերում է միայն մասնավոր միավորումներին: Այդուհանդերձ, «միավորում» հասկացությունը ունի ինքնավար իմաստ. ներպետական օրենսդրությամբ տվյալ միավորման դասակարգումը որպես մասնավոր, որոշակի դեր ունի, բայց այդ հանգամանքը վճռական նշանակություն կարող է չունենալ տվյալ միավորման նկատմամբ միավորումների ազատության կիրառելիության դեպքում:

Քաղաքական կուսակցություններ

Քաղաքական կուսակցությունները որպես միավորումներ, գտնվում են միավորումների ազատության պաշտպանության տիրույթում նաև այն պատճառով, որ նրանք ժողովրդավարության համար առանցքային նշանակություն ունեն: Քաղաքական կուսակցությունները կարող են արգելվել միայն այն դեպքերում, երբ առկա են դրա համար անհրաժեշտ համոզիչ և հարկադրող պատճառներ: Տվյալ հարցի շուրջ պետությունը ունի սահմանափակ հայեցողություն և կուսակցությունների սահմանափակման միջոցառումները իրականացնելիս պետք է հաշվի առնի տվյալ կուսակցության նպատակները և այն հանգամանքը, թե արդյոք եղել են բռնության, ապստամբության կոչեր, որոնք ուղղված են ժողովրդավարական սկզբունքների դեմ կամ ժխտում են դրանք: Ավելին կանխարգելիչ միջամտությունը կարող է արդարացված լինել, քանի որ պետությունը չի կարող հարկադրված լինել սպասելու, որպեսզի տվյալ կուսակցությունը իշխանություն ձեռք բերի և կոնկրետ գործողություններ իրականացնի, որոնք անհամատեղելի են ժողովրդավարության և մարդու իրավունքների պաշտպանության հետ:

Թուրքիայի միացյալ կոմունիստական կուսակցությունը և ուրիշները ընդդեմ Թուրքիայի գործով Մարդու իրավունքների եվրոպական դատարանը նշել է, որ չի կարելի արդարացնել քաղաքական խմբի գործունեության սահմանափակումը այն դեպքում, երբ տվյալ խումբը հանրային բանավեճ է բարձրացնում պետության որոշակի տարածքի բնակչության վերաբերյալ և փորձում է ժողովրդավարական կանոնների համաձայն մասնակցել քաղաքական կյանքին:

Արհմիություններ և մասնագիտական միավորումներ

Միավորումների ազատությունը ներառում է նաև արհեստակցական միություններ և մասնագիտական միավորումներ կազմակերպելու և դրանց մասնակցելու իրավունքը: Արհմիությունները և մասնագիտական միավորումները պետք է հնարավորություն ունենան պաշտպանել իրենց անդամների մասնագիտական շահերը, այդ թվում նաև գործադուլների միջոցով, որի կիրառումը կարող է սահմանափակվել ներպետական օրենքներով: Արհմիության կամ մասնագիտական միավորումներին մասնակցությունը պարտադիր չէ, և որևէ անձ չի կարող արհմիությանը չանդամակցելու հիմքով զրկվել աշխատանքից:

Հանրային ծառայողներ

Պետությունն իրավունք ունի պետության զինված ուժերում ծառայողների, ոստիկանների և պետության վարչական գործունեությունն իրականացնող ծառայողների նկատմամբ որոշակի իրավաչափ սահմանափակումներ կիրառել միավորումների կազմակերպման ու մասնակցության նկատմամբ: Պետության վարչական գործունեություն իրականացնող ծառայողների վերաբերյալ հստակ սահմանում գոյություն չունի, և յուրաքանչյուր կոնկրետ դեպքում հաշվի են առնվում տվյալ գործի հանգամանքները:

Մարդու իրավունքների եվրոպական դատարանի կողմից քննված Մաեստրին ընդդեմ Իտալիայի գործով դիմողը ներպետական օրենսդրությամբ պարտավոր է եղել հայտարարել, որ չի հանդիսանում ազատ մասոնական կազմակերպության անդամ: Նման պահանջը դատարանը գնահատել է որպես միավորումների ազատության հետ անհամատեղելի:

Փոքրամասնությունների միավորումներ

Կուսակցություններից զատ այլ միավորումների ազատությունը պաշտպանում է այն միավորումները, որոնք ստեղծվում են մշակութային կամ հոգևոր ժառանգությունը պաշտպանելու, տարբեր սոցիալ-տնտեսական նպատակներով, կամ որոնք նպատակ ունեն փնտրել որոշակի էթնիկական ինքնություն և հաստատել համապատասխան ինքնագիտակցություն: Նման միավորումները կարող են սահմանափակվել այն դեպքում, երբ առկա է բռնության կանխատեսելի վտանգ, կամ երբ նման միավորումը կգործի ժողովրդավարության սկզբունքների և մարդու իրավունքների դեմ կամ կժխտի դրանք:

Ձինվորական ծառայությամբ պայմանավորված հավաքների և միավորումների իրականացման առանձնահատկությունները

Զինվորական ծառայության անցնելու մասին ՀՀ օրենքը պարունակում է մի շարք դրույթներ, որոնք առնչվում են այս հարցին: Այսպես օրենքի 1-ին հոդվածի 3-րդ մասի համաձայն զինծառայողն իրավունք չունի անդամակցել որևէ քաղաքական կուսակցության, կրոնական կամ արհեստակցական կազմակերպության, քաղաքական կուսակցությունների, հասարակական միավորումների և դրանց գործունեության օգտին իրականացվող քարոզչության:

Նման սահմանափակումը արձանագրված է նաև «Ժողովներ, հանրահավաքներ, երթեր և ցույցեր անցկացնելու մասին» ՀՀ օրենքի 9-րդ հոդվածի 2-րդ մասի 2-րդ կետով, ըստ որի զինծառայողները հրապարակային միջոցառումներ (տվյալ օրենքի իմաստով) կազմակերպելու և մասնակցելու իրավունք չունեն: Եվրոպայի խորհրդի Խորհրդարանական վեհաժողովն իր թիվ 1742 Հանձնարարականում մտահոգություն է հայտնել, որ որոշ անդամ երկրներում Կոնվենցիայով երաշխավորված հավաքներ և միավորումներ անցկացնելու իրավունքի սահմանափակումները գերազանցում են նախատեսված և թույլատրելի սահմանները: Մասնավորապես, այդպիսին են հանդիսանում զինված ուժերում ընտրական իրավունքի մասով առկա սահմանափակումները, որոնք կոչ է արվում վերացնել:

Ընդհանուր առմամբ Եվրոպայի խորհրդի Խորհրդարանական վեհաժողովի թիվ 2 1572 և 1742 Հանձնարարականների համաձայն զինծառայողներին պետք է տրամադրվեն միավորումներ և հավաքներ իրականացնելու բոլոր իրավունքները ներառյալ քաղաքական կուսակցություններին անդամակցելու իրավունքը: 1572 Հանձնարարականում Վեհաժողովը անդամ պետություններին կոչ է անում զինծառայողներին թույլատրել անդամակցել ներկայացուցչական միավորումների ծառայության պայմանների և վարձատրության հարցերի քննարկման նպատակով և վերացնել զինված ուժերում միավորումներ իրականացնելու անհարկի սահմանափակումները:

Ամրագրումը միջազգային և ներպետական իրավական նորմերում.

ՄԱԿ-ի Մարդու իրավունքների համընդհանուր հռչակագրի 20-րդ հոդվածը սահմանում է.

1. Յուրաքանչյուր ոք խաղաղ հավաքների ու միություններ կազմելու իրավունք ունի:
2. Ոչ ոք չի կարող հարկադրաբար անդամակցվել որևէ միության:

ՀՀ Սահմանադրության 29-րդ հոդվածի համաձայն «Յուրաքանչյուր ոք ունի խաղաղ, առանց զենքի հավաքներ անցկացնելու իրավունք»:

Զինված ուժերում, ոստիկանությունում, ազգային անվտանգության, դատախազության մարմիններում ծառայողների, ինչպես նաև դատավորների և Սահմանադրական դատարանի անդամների կողմից այդ իրավունքների իրականացման սահմանափակումներ կարող են նախատեսվել միայն օրենքով:

Քաղաքական և քաղաքացիական իրավունքների մասին դաշնագրի 21-րդ հոդվածը ճանաչում է խաղաղ ժողովների իրավունքը: Այդ իրավունքից օգտվելը ենթակա չէ որևէ սահմանափակման, բացի նրանցից, որոնք դրվում են օրենքին համապատասխան և որոնք անհրաժեշտ են ժողովրդավարական հասարակության մեջ՝ ի շահ պետական կամ հասարակական անվտանգության, հասարակական կարգի, բնակչության առողջության ու

բարոյականության պահպանության կամ այլ անձանց իրավունքների ու ազատությունների պաշտպանության:

Նույն փաստաթղթի 22-րդ հոդվածի համաձայն՝

1. Յուրաքանչյուր մարդ ունի ուրիշների հետ ընկերակցության ազատության իրավունք, ներառյալ արհմիություններ ստեղծելու և իր շահերի պաշտպանության համար դրանց մեջ մտնելու իրավունքը:

2. Այդ իրավունքից օգտվելը ենթակա չէ որևէ սահմանափակման, բացի այն սահմանափակումներից, որոնք նախատեսվում են օրենքով և որոնք անհրաժեշտ են ժողովրդավարական հասարակության մեջ՝ ի շահ պետական կամ հասարակական անվտանգության, հասարակական կարգի, բնակչության առողջության ու բարոյականության պահպանության կամ մյուս անձանց իրավունքների ու ազատությունների պաշտպանության:

Սույն հոդվածը չի արգելում այդ իրավունքից օգտվելու օրինական սահմանափակումներ մտցնել այն անձանց համար, ովքեր մտնում են զինված ուժերի և ոստիկանության կազմի մեջ:

7. Սույն հոդվածն իրավունք չի տալիս ասոցիացիաների ազատության և կազմակերպություն ստեղծելու իրավունքի վերաբերյալ աշխատանքի միջազգային կազմակերպության 1948 թ. կոնվենցիային մասնակցող պետություններին՝ ընդունելու օրենսդրական ակտեր՝ ի վնաս նշված կոնվենցիայում նախատեսվող երաշխիքների, կամ օրենքը կիրառելու այնպես, որ վնաս հասցվի այդ երաշխիքներին:

Մարդու իրավունքների եվրոպական կոնվենցիայի 11-րդ հոդվածը սահմանում է.

1. Յուրաքանչյուր ոք ունի խաղաղ հավաքների ազատության և այլոց հետ միավորվելու իրավունք՝ ներառյալ իր շահերի պաշտպանության համար արհմիություններ ստեղծելու և դրանց անդամակցելու իրավունք:

2. Այս իրավունքների իրականացումը ենթակա չէ որևէ սահմանափակման, բացի նրանցից, որոնք նախատեսված են օրենքով և անհրաժեշտ են ժողովրդավարական հասարակությունում՝ ի շահ պետական անվտանգության կամ հասարակության անվտանգության, անկարգությունները կամ հանցագործությունները կանխելու, առողջությունը, բարոյականությունը կամ այլ անձանց իրավունքներն ու ազատությունները պաշտպանելու նպատակով: Սույն հոդվածը չի խոչընդոտում օրինական սահմանափակումներ նախատեսել զինված ուժերի, ոստիկանության և պետության վարչակազմի մեջ մտնող անձանց կողմից այդ իրավունքների իրականացման նկատմամբ:

Ձինձառայողներն ունեն խաղաղ հավաքներ անցկացնելու և այլոց հետ ազատորեն միավորումեր կազմելու իրավունք: Այս իրավունքի իրացմանը խոչընդոտող ցանկացած սահմանափակում պետք է համապատասխանի Մարդու իրավունքների եվրոպական կոնվենցիայի 11-րդ հոդվածի 2-րդ պարբերության պահանջներին:

Հավաքների և միավորում կազմելու ազատության իրավունքն ամրագրված է Կոնվենցիայով և Խարտիայով: Այս իրավունքը ներառում է արհմիություններ և քաղաքական կուսակցություններ ստեղծելու և դրանց անդամակցելու ազատությունը:

Հաշվի առնելով զինված ուժերի առանձնահատուկ հանգամանքները և ազգի անվտանգության պաշտպանության կարևոր գործառույթը՝ որոշ պետություններ ավելի խիստ սահմանափակումներ են կիրառում զինծառայողների նկատմամբ այս ազատություններից օգտվելու հարցում՝ զինվորական անձնակազմի լիակատար չեզոքություն, ինչպես նաև զինվորական կարգապահությունն ու ծառայության շարունակականությունն ապահովելու համար: Թե՛ Կոնվենցիան (11-րդ հոդվածի 2-րդ պարբերություն), և թե՛ Խարտիան (5-րդ հոդված) թույլ լատրում են սա:

Սակայն զինծառայողները, սկզբունքորեն, պետք է օգտվեն այս իրավունքներից: Խորհրդարանական վեհաժողովն իր հերթին կոչ է արել պետություններին՝ վերացնել բոլոր անհարկի սահմանափակումները: Բացի դրանից՝ Նախարարների կոմիտեն առաջարկել է բոլոր անդամ պետություններին ուսումասիրել իրավական այն համակարգերը, որտեղ զինծառայողներն իրավունք ունեն կազմակերպել և վարել կոլեկտիվ բանակցություններ: Նախարարների կոմիտեն նաև ընդգծել է, որ սկզբունքորեն կողմ է այն մտքին, որ բոլոր քաղաքացիները, ներառյալ՝ զինծառայողները, ունեն նույն քաղաքական իրավունքները:

Հետևաբար, այս իրավունքների նկատմամբ սահմանափակումների պատճառները պետք է պարբերաբար վերանայվեն, և եթե հայտնաբերվում է, որ նման սահմանափակումների համար հիմնավորումներն այլևս արդարացված չեն, ապա դրանք ենթակա են վերացման:

Հաճախ պնդում են, որ կոլեկտիվ գործունեությունը կարող է բացասական ազդեցություն ունենալ զինվորական կարգապահության և, հետևաբար, գործառնական արդյունավետության և ազգային անվտանգության վրա⁸⁹:

Այդուհանդերձ, փորձը ցույց է տալիս, որ այս խնդիրներից խուսափելու համար պետությունները, որոնք թույլատրում են զինծառայողներին անդամակցել տարբեր կազմակերպությունների, հավաքական ներկայացուցչական մարմինների աշխատանքի նկատմամբ երկու տեսակի սահմանափակումներ են նախատեսում: Դրանք են՝ (1) ներկայացուցչական մարմինը սահմանափակված է զինծառայողներով և փոխկապակցված չէ քաղաքացիական արհմիությունների հետ՝ արտաքին ազդեցությունից զերծ մալու համար, (2) չեն թույլատրվում գործադուլները կամ արդյունաբերական գործողությունների այլ տեսակները, որոնք ենթադրաբար կարող են խաթարել գործառնական արդյունավետությունը կամ սպառնալ ազգային անվտանգությանը⁹⁰:

Դատարանը համարել է, որ քաղաքական կուսակցությունները նույնպես միավորումների տեսակ են, որոնք չափազանց կարևոր են ժողովրդավարության պատշաճ գործելու համար, և քանի որ ժողովրդավարությունը Կոնվենցիային ուղղորդող տարրերից մեկն է, հետևաբար քաղաքական կուսակցությունները ևս Կոնվենցիայի 11-րդ հոդվածի շրջանակում են⁹¹:

Զինծառայողները պետք է իրավունք ունենան չանդամագրվել նման միավորումներին կամ արհմիություններին: Այն դեպքերում, երբ նրանք ընտրում են անդամ չդառնալու ճանա-

⁸⁹ Ձեռնարկ զինված ուժերի անձնակազմի մարդու իրավունքների և հիմնարար ազատությունների մասին, ԵԱՀԿ/ԺՀՄԻԳ ԶՈՒԺՎ, 2008թ.:

⁹⁰ Նույն տեղում:

⁹¹ Թուրքիայի միացյալ կոմունիստական կուսակցությունը և այլք ընդդեմ Թուրքիայի (Սուլտոժ Շոտսուտե Բարե՛՝ օր 1ս1<6՝ տոժ Օէիտրտ V. 1ս1<6՛), վճիո՛՝ 30 հունվարի 1998թ.:

պարհը, սա չպետք է դառնա նրանց նկատմամբ կարգապահական կամ խտրական միջոցներ ձեռնարկելու պատճառ:

ԹԵՄԱ 13. (Վ.Ս. 8)

Ձինձառայողների ազատ ընտրելու իրավունքը

3. Ընտրելու իրավունքի ընդհանուր հասկացությունը. Ընտրելու և ընտրվելու իրավունք:

4. Ընտրական իրավունքի սահմանափակումները զինձառայողների համար:

Իշխանությունը ձևավորվում է ժողովրդի ինքնիշխան կամքի միջոցով: Ինչը հնարավոր է իրականացնել յուրաքանչյուր քաղաքացու ընտրության իրավունք տալու շնորհիվ: Միևնույն ժամանակ, նույն այդ քաղաքացիները օժտվում են ոչ միայն ընտրելու, այլ նաև ընտրվելու իրավունքով:

Մարդու իրավունքների և հիմնարար ազատությունների պաշտպանության մասին Եվրոպական Կոնվենցիայի առաջին Արձանագրության երրորդ հոդվածով սահմանվում է ընտրելու իրավունքը՝ Բարձր պայմանավորվող կողմերը պարտավորվում են անցկացնել ազատ ընտրություններ՝ ողջամիտ պարբերականությամբ, գաղտնի քվեարկությամբ, այնպիսի պայմաններում, որոնք կապահովեն ժողովրդի կամքի ազատ արտհայտումն օրենսդիր իշխանություն ընտրելիս: Այս դրույթով ամրագրված օրենսդիր իշխանություն եզրույթը ենթադրում է, որ իրավունքը գործում է ազգային խորհրդարանի ձևավորման ժամանակ: Միևնույն ժամանակ, դրույթի մեկնաբանությունը հանգում է նրան, որ ցանկացած պետություն կարող է որոշել, որ հոդվածի դրույթները գործեն ոչ միայն խորհրդարանական ընտրություններ, այլ նաև ներկայացուցչական հիմքերով ստորդվող մեկ այլ համապետական մարմնի ընտրության ժամանակ: Երրորդ հոդվածով նախատեսված երաշխիքները սակայն չեն գործում հանրաքվեի և մունիցիպալ ընտրություններին մասնակցելու դեպքում:

Ընտրություններին և հանրաքվեներին մասնակցելու իրավունքը պետք է հաստատվի օրենքով և ենթակա լինի միայն այնպիսի հիմնավոր սահմանափակումների, ինչպիսին է, օրինակ, քվեարկելու համար նվազագույն տարիքի սահմանումը: Անընդունելի է ընտրական իրավունքից զրկելը ֆիզիկական տկարության կամ գրագիտության, կրթական կամ սեփականության այլ պահանջների չբավարարման պատճառով: Չի կարելի նաև որպես ընտրելու իրավունքի պայման կամ ընտրվելու իրավունքից զրկվելու հիմք նախատեսել կուսակցությանն անդամակցությունը: Պետությունները այս առումով պարտավորություն են կրում: Անհրաժեշ արդյունավետ միջոցներ ձեռնարկել, որպեսզի լիարժեք կերպով երաշխավորվի ընտրության իրավունքով օժտված բոլոր անձանց ընտրելու իրավունքը: Ըստ այդմ այնտեղ, որտեղ պահանջվում է ընտրողների գրանցում, նշված գործընթացը պետք է դյուրացվի և հնարավորինս ազատվի խոչընդոտներից: Ցանկացած կոպիտ միջամտություն գրանցման կամ ընտրական իրավունքին, ինչպես նաև ընտրողներին ահաբեկելը կամ հարկադրելը պետք է արգելվի քրեական օրենսդրությամբ, և այդ օրենսդրությունը պետք է խստորեն պահպանվի:

Հայաստանի Հանրապետության ընտրական օրենսգրքի համաձայն պարտադիր ժամկետային զինձառայողները տեղական ինքնակառավարման մարմինների ընտրություններին չեն մասնակցում, ինչը բխում է Սահմանադրության 104-րդ հոդվածի այն դրույթից, որ «Տեղական

ինքնակառավարումն իրականացվում է համայնքներում: Տեղական ինքնակառավարումը համայնքի իրավունքն ու կարողությունն է սեփական բնակիչների բարօրության նպատակով Սահմանադրությանը և օրենքներին համապատասխան լուծելու տեղական նշանակության հարցերը»:

Հանձնարարականի մեկնաբանություններ

Ընտրելու և ընտրություններին մասնակցելու իրավունքը ժողովրդավարական հասարակությանը բնորոշ հիմնական տարրերից է: Այնուհանդերձ, այս իրավունքից և սահմանակումներ թույլատրելի են, որոնք սակայն իսպառ չեն վերացնում այդ իրավունքի արդյունավետությունը: Ընտրելու իրավունքի հնարավոր և թույլատրելի սահմանափակումները պետք է օրինաչափ նպատակ հետապնդեն և կիրառված միջոցները համաչափ լինեն նպատակին: Այս առումով պետությունները բավականին լայն հայեցողական սահման ունեն ընտրելու իրավունքի նկատմամբ սահմանափակումներ կիրառելիս, ինչը նշանակում է, որ պետությունն ազատ է որոշել սահմանափակման դեպքերը, ձևերը և ծավալները: Միևնույն ժամանակ, նույնիսկ պետություններին տրված հայեցողական սահմանը անսահմանափակ չէ և յուրաքանչյուր պարագայում խիստ քննության առարկա է դառնում համաչափության հարցը: Յուրաքանչյուր դեպքում զինված ուժերի անձնակազմի առանձին ներկայացուցիչների անձնական իրավունքները պետք է հավասարակշռվեն համայնքի ընդհանուր շահերի հետ պահպանելով զինված ուժերի չեզոքությունը: Զինված ուժերի նկատմամբ իրականացվող արդյունավետ ժողովրդավարական վերահսկողությունն ու հաշվետվողականությունը պահանջում են աղաքական և զինվորական ասպեկտների բաժանում ու տարանջատում: Եթե զինված ուժերի անձնակազմը քաղաքական կյանքում ակտիվ մասնակցություն ունենա, օրինակ զուգահեռաբար ծառայի զինված ուժերում և օրենսդիր մարմնի անդամ հանդիսանա, ապա սա բացասաբար կանդրադառնա ժողովրդավարական հաշվետվողականության վրա և շահերի բախման կիսնագեցնի: Այս առումով ընտրվելու իրավունքի սահմանափակումներն ու ընթացակարգային պահանջները արդարացված և հիմնավորված են: /Օրինակ՝ զինծառայության ընթացքում կարելի է ազատվել պաշտոնից կամ հակառակը ընտրարշավի ժամանակ զինված ուժերում ծառայությունը ընդհատել/: Իսկ ահա ընտրելու իրավունքը նման սահմանափակումների չպետք է ենթարկվի: Ժողովրդավարական վերահսկողության անհրաժեշտությունը սակայն չպետք է հիմք հանդիսանա զինված ուժերի անձնակազմի ընտրետության իրավունքի կամայական և ավտոմատ սահմանափակումների համար: Ինչի համար պետությունները պետք է քայլեր ձեռնարկեն և երաշխիքներ սահմանեն, որպեսզի զինված ուժերի անձնակազմը կարողանա իրականացնել իր ընտրության իրավունքը: Զինված ուժերի հիերարխիայում վերադաս համարվող պաշտոնյաները չպետք է ազդեցություն իրականացնեն զինծառայողների ընտրության իրավունքի իրականացման վրա, ինչի վրա պետք է ընտրության գաղտնիությունը երաշխավորվի: Իսկ այլ երկրում զինծառայության մեջ գտնվողները պետք է հնարավորություն ստանան հեռակա կարգով մասնակցել ընտրությանը:

Չինժառայողներն ունեն քվեարկելու և իրենց թեկնածությունը առաջադրելու իրավունք⁹²

Քվեարկելու և թեկնածություն առաջադրելու իրավունքները ժողովրդավարական հասարակության կենսական նշանակություն ունեցող բաղադրիչներ են: Սակայն այս իրավունքի նկատմամբ սահմանափակումները նույնպես հնարավոր են՝⁹³ պայմանով, որ դրանք այն աստիճանի չեն կրճատում այս իրավունքները, որ դրանց արդյունավետությունը դրվի վտանգի տակ: Նման սահմանափակումները պետք է նաև իրավաչափ նպատակ հետապնդեն, իսկ կիրառվող միջոցներն էլ պետք է լինեն այդ նպատակին համաչափ: Պետություններն օգտվում են թույլատրելի հայեցողության լայն շրջանակից՝ ընտրական համակարգերը, կանոնները, ինչպես նաև քվեարկելու և թեկնածություն առաջադրելու իրավունքի պայմանները սահմանելու հարցում, այդ թվում՝ զինժառայողների նկատմամբ կիրառվող: Սակայն թույլատրելի այս շրջանակը անսահման չէ, և Դատարանը քննադատական գնահատական է տալիս համապատասխան սահմանափակումների համաչափությանը: Ինդիք է առաջանում զինված ուժերում գտնվող անձանց իրավունքները, պահպանելով զինված ուժերի չեզոքությունը, համայնքի շահերի հետ հավասարակշռելու հարցում:

Զինված ուժերի արդյունավետ ժողովրդավարական վերահսկողությունն ու հաշվետվողականությունը նաև պահանջում են տարանջատել քաղաքական և զինվորական ոլորտները: Երբ զինժառայողները քաղաքական ասպարեզում ակտիվ մասնակցություն են ունենում, օրինակ՝ պաշտոններ զբաղեցնելով խորհրդարանում, միաժամանակ շարունակելով ծառայել զինված ուժերում, սա կարող է գնահատվել որպես ժողովրդավարական հաշվետվողականությունը խաթարող հանգամանք և ստեղծել շահերի բախում: Թեկնածություն առաջադրելու իրավունքի որոշ սահմանափակումները կամ ընթացակարգային պահանջները, այս համատեքստում, կարող են լինել արդարացված (օրինակ՝ նախընտրական քարոզարշավի, իսկ ընտրվելու դեպքում՝ պաշտոնավարման ընթացքում ծառայության կասեցումը)՝ պայմանով, որ դրանք անհամաչափ չեն: Սրան հակառակ՝ նման նկատառումները չպետք է բացասաբար ազդեն զինժառայողների քվեարկելու իրավունքի վրա:

Զինված ուժերի նկատմամբ ժողովրդավարական վերահսկողության անհրաժեշտությունը չպետք է օգտագործվի որպես արդարացում զինժառայողներին իրենց ընտրական իրավունքներից, մասնավորապես՝ քվեարկելու իրավունքից ինքնաբերաբար զրկելու համար⁹⁴: Բացի դրանից՝ պետությունները պետք է համապատասխան միջոցներ ձեռնարկեն ապահովելու համար զինժառայողների քվեարկելու իրավունքի իրացումը:

⁹² ՄԻԵԿ-ի թիվ 1 արձանագրության 3-րդ հոդված: Թիվ 1 արձանագրության 3-րդ հոդված: Քվեարկելու և թեկնածությունը քվեարկության դնելու իրավունքն իրացնելու հարցում քաղաքացիներին հավասար կերպ վերաբերվելու սկզբունքը Մեթյու Մոհինը և Քլերֆայնն ընդդեմ Բելգիայի գործով (աէիսու 1`օիտ ՅՈԺ Օտ`քՅ՝ է V. 861ջատ), վճիռ՝ 2 մարտի 1987թ., պարբ. 54:

⁹³ Մեթյու Մոհինը և Քլերֆայնն ընդդեմ Բելգիայի (աէիսու-1`օիտ ՅՈԺ Օտ`քտէ V. 861ջատ), մեջբերված է գործում, պարբ. 52:

⁹⁴ Խորհրդարանական վեհաժողովի Քվեարկելու իրավունքի նկատմամբ սահմանափակումների վերացման մասին թիվ 1459(2005) բանաձև:

Անհրաժեշտ է քայլեր ձեռնարկել՝ խուսափելու համար աստիճանակարգային վերադասների որևէ ազդեցությունից, մասնավորապես՝ քվեարկության գաղտնիությունն ապահովելու միջոցով: Արտերկրում տեղակայված զինծառայողները պետք է կարողանան, հնարավորության սահմաններում, քվեարկել, օրինակ, հյուպատոսարաններում, փոստի կամ էլեկտրոնային քվեարկության միջոցով:

ԹԵՄԱ 13. (Ավ. 13)

Զինված ուժերի նկատմամբ ժողովրդավարական վերահսկողության առանձնահատկությունները

- 4. Ժողովրդավարական վերահսկողության ընդհանուր հասկացությունը:**
- 5. Պաշտպանության ոլորտի նկատմամբ ժողովրդավարական հսկողության սկզբունքները:**
- 6. Քաղաքացիական հասարակության հասկացությունը և լիազորությունները:**

Փաստարկներ հոգուտ պաշտպանության ոլորտի նկատմամբ հասարակական հսկողության պաշտպանության ոլորտի պատասխանատվությունը և հրապարակայնությունը ապահովելու համար կարևորագույն նշանակություն ունի հասարակության ընդգրկումը ժողովրդավարական վերահսկողության գործընթացում: Քաղաքացիական հասարակության կազմակերպությունների (ՔՀԿ) ընդգրկումը պաշտպանության ոլորտի քաղաքականության մշակմանը նշանակալի ներդրում է պատասխանատվության և արդյունավետ կառավարման գործում. ՔՀԿ-ները գործում են ոչ միայն որպես «հսկիչ» կառավարության նկատմամբ, այլև ծառայում են որպես հասարակական անվտանգության և հարակից ծառայությունների համար պատասխանատու հաստատությունների և ներկայացուցչությունների նկատմամբ հասարակության վստահության ցուցանիշ: Այնպիսի գործառույթները, ինչպիսիք են կառավարության գործունեության, քաղաքականության ձևավորման նկատմամբ մոնիթորինգը /դիտարկումը/, օրենքներին և մարդու իրավունքներին տվյալ ճյուղի գործունեության համապատասխանության նկատմամբ հսկողությունը, մեծապես նպաստում են տվյալ գործընթացին: Ավելին, քաղաքացիական հասարակության խմբերի կողմից տեղական հանրության և համակարծիք անձանց խմբերի շահերի ներկայացման քաղաքականությունը նպաստում է հետաքրքրության բարձրացմանը այն անձանց նկատմամբ, որոնք հաճախ դուրս են մնում իշխանությունների ուշադրությունից, և բացում է ավելի լայն հորիզոններ պետական քաղաքականության մշակման համար: Այսպիսով, ՔՀԿ-ները կարևորագույն դեր ունեն ոչ միայն արդեն ձևավորված ժողովրդավարական հասարակություններում, այլև հետպատերազմյան, հետավտորիտար և ոչ ժողովրդավարական երկրներում, որտեղ ՔՀԿ-ների գործունեությունը կարող է, այնուամենայնիվ, ազդել քաղաքական գործընթացի մենաշնորհը վայելող էլիտայի որոշումների կայացման վրա:

Պաշտպանության ոլորտի նկատմամբ ժողովրդավարական հսկողության սկզբունքները

Սառը պատերազմի ավարտից հետո պաշտպանության ոլորտի նկատմամբ ժողովրդավարական հսկողությունը սկսեց հանդես գալ որպես միջազգային նորմ: Վերափոխվող ժողովրդավարական հասարակությունները միջոցներ էին փնտրում կանոնակարգելու իրենց պաշտպանության ոլորտը բյուրոկրատիան ոչնչացնելու նպատակով և ձևափոխելու այդ ուռճացած

կառույցը, որը նախկինում պատասխանատու էր ավտորիտար և տոտալիտար ռեժիմների ապահովման համար:

Հետպատերազմյան հասարակությունները միջոցներ էին փնտրում հիմնելու հաստատություններ, որոնք հիմք կհանդիսանային ժողովրդավարական հասարակություն ստեղծելու համար:

Պաշտպանության ոլորտի կանոնակարգումը դարձավ ժողովրդավարական նպատակներին հասնելու միջոց, և կազմակերպական սկզբունք ազգային, տարածաշրջանային և միջազգային կազմակերպությունների համար: Ընդհանուր առմամբ, ժողովրդավարական հսկողությունը ենթադրում է ժողովրդավարական հաստատությունների, հիմնականում խորհրդարանի և դրան հարակից հանձնաժողովների, քաղաքացիական հասարակության, լրատվամիջոցների, գործադիր իշխանության և ինքնին պաշտպանության հատվածի ակտիվ ներգրավումը պաշտպանության քաղաքականության ձևավորմանը, իրականացմանը, դիտարկմանը և բարեփոխմանը:

Վերոնշյալներից միայն խորհրդարանը, ՔՀԿ-ները և լրատվամիջոցներն են, որ լինելով համեմատաբար ճկուն, կարող են հասցեագրել հսկողության գործընթացի բացերը և քաղաքականության շրջանակները: Պաշտպանության ոլորտում հակաժողովրդավարական և անապահով ավանդույթները կոտրելու նպատակով որպես սկզբունք հաստատվեց պաշտպանության իրականացումը ժողովրդավարական հասարակության համար՝ պաշտպանության ոլորտի հաստատությունները բարեփոխելու և հասարակությանն ու անկախ դատավորներին ենթակա դարձնելու միջոցով:

Մարդու իրավունքների և ժողովրդավարական ազատությունների վերաբերյալ հանրային անվտանգության ծրագրերը, ի տարբերություն հաճախ վիճելի արտաքին վտանգներով պայմանավորված ազգային անվտանգության նկատառումներին, հանդիսանում են առաջնահերթ նպատակ ընդդեմ գերտերությունների: Կարևորելով անձի անվտանգությունը և առանձին անհատներից վախի բացակայությունը պետությունները կարողացել են տարանջատել պաշտպանության ոլորտին վերաբերող ծառայությունները արտաքին անվտանգությունից շեշտադրելով քաղաքացիների անվտանգությունը և վերջիններիս մարդու իրավունքները:

Այսօր պաշտպանության ոլորտի ժողովրդավարական կառավարումը հանդիսանում է միջազգային նորմ և նախապայման անդամակցելու տարբեր միջազգային ու տարածաշրջանային ասոցիացիաներին, ինչպես նաև միջազգային բարեփոխումների և համագործակցության փաթեթներ ստանալու համար: Պաշտպանության ոլորտի բարեփոխումներ իրականացնելու փորձի աճը թույլ տվեց զանազանել ոլորտին վերաբերելի հասկացությունները և առավել հստակ դարձնել ժողովրդավարական հսկողության իրականացման և կյանքի կոչման լավագույն մեթոդները:

Քաղաքացիական հասարակության հասկացությունը և լիազորությունները

Քաղաքացիական հասարակությունը ընդհանուր առմամբ միասնական հետաքրքրություններ, նպատակներ և արժեքներ ունեցող քաղաքացիների կամավոր հավաքական գործողությունների ամբողջություն է: Քաղաքացիական հասարակությունը ընդգրկում է այն միջոցները, որոնց շնորհիվ քաղաքացիները հաղորդակցվում են՝ իրենց կենսագործունեությունն իրականացնելու, կարծիքներ հայտնելու, շահեր արտահայտելու, տեղեկատվություն փոխանակելու և տարաձայնությունները հարթելու նպատակով, ձևավորելու հարաբերություններ և սոցիալական

հաստատություններ, որոնք այնքան տարբեր են, ինչքան դրանք ստեղծողները տեղական, ազգային, տարածաշրջանային և միջազգային մակարդակներում:

Առևտրային միությունները, բնապահպանական խմբերը, կրոնական միավորումները, հետազոտական խմբերը, ազգագրական և տեղացի անձանց շարժումները քաղաքացիական հասարակության կազմակերպությունների օրինակներ են հանդիսանում: Քաղաքացիական հասարակության գործողությունները ի վերջո վերածվում են շահույթ չհետապնդող գործունեության հասարակության հավաքական շահի համար՝ առանձնացնելով դրանք այլ քաղաքացիական կոալիցիաներից, որոնք խաթարում են հանրության շահերը /օրինակ՝ կազմակերպված հանցավոր խմբերը/: Երբեմն քաղաքացիական հասարակության խմբերը կարող են շահագրգռված լինել հատուկ շահերով կամ խնդիրներով, բայց դրանք չեն ղեկավարվում միայն մասնավոր կամ տնտեսական շահերով, ինչպես, օրինակ, գործարար միությունները: Այն ժամանակ, երբ վերջիններս անկախ են պետությունից և գոյություն ունեն հանրային ոլորտում, ՔՀԿ-ները հարաբերակցվում են կառավարության և քաղաքական շրջանակների հետ: Օգնելով վստահություն ձևավորել տարբեր սոցիալական խմբերի միջև, խրախուսելով երկխոսությունը հասարակության անդամների, պետական հաստատությունների և պաշտոնատար անձանց միջև և ներկայացնելով տեղական համայնքի շահերը, ՔՀԿ-ները բարելավում են քաղաքացիական կենսակերպը և ինքնին սոցիալական կառավարման գործընթացը տվյալ պետական կառուցվածքում: ՔՀԿ-ները նույնպես ընդգրկված են կառավարության քաղաքականության և գործունեության դիտարկման և պրոպագանդան կարևոր գործում:

Քաղաքացիական հասարակության, կառավարության և պետական մարմինների միջև դինամիկ հարաբերակցությունը հանդիսանում է ժողովրդավարական կառույցների թափանցիկության չափանիշ: Այն արտացոլում է ժողովրդավարական մշակույթը քաղաքացի-պետություն հարաբերություններում հիմնված հրապարակայնության և պատասխանատվության վրա, որը հանդիսանում է բաց կառավարության կենտրոնական սկզբունքը: Հրապարակայնությունը շահավետ ազդեցություն ունի ժողովրդավարական կառավարման վրա՝ շահագրգիռ քաղաքացիները սովորաբար չեն փնտրում այն տեղեկատվությունը, որն ազատ է իրենց համար, քանի որ հաճախ չգիտեն իրենց այդ իրավունքի մասին, սակայն ավելի ակտիվ և տեղեկացված հասարակությունը թույլ կտա առավել ընդգրկուն քննարկել կառավարության քաղաքականությունը և քաղաքականության այլընտրանքները: ՔՀԿ-ները կենսական դեր կարող են խաղալ մասնագիտացված կառավարական կազմակերպություններում, ինչը կարող է խթանել երկխոսությունը և հանրության ուշադրությունը սևեռել քաղաքական խնդիրների վրա: Ակտիվ քաղաքացիները և խմբերը քաղաքացիական հասարակությունում կարող են նույնպես ապահովել առավել ընդգրկուն կերպով հանրային խնդիրների և քաղաքականության վերաբերյալ տեղեկատվության վերանայումը և վերլուծությունը՝ այսպիսով վերջիններին հնարավորություն ընձեռելով մասնակցել որոշում կայացնելու գործընթացին տեղական, ազգային և միջազգային լրատվության միջոցներով: Սա կապահովի որոշում կայացնելու գործընթացի առավելագույն հրապարակայնությունը: ՔՀԿ-ները նշանակալից դեր են տանում նաև պաշտպանության ոլորտի զարգացման գործում: Չնայած զարգացող համայնքը սովոր է ՀԿ-ներին և այլ քաղաքացիական հասարակության կազմակերպություններին տեսնելու որպես այլընտրանքային ծառայություններ մատուցող և դոնորական աջակցության աղբյուր, այնուամենայնիվ, դրանք կարևոր դեր են տանում լայնամասշտաբ քաղաքական գործընթացում: Հետևաբար, միջազգային դոնորները պետք է աջակցեն ՔՀԿ-ներին, որոնք ունեն իրական կամ հրատապ լիազորություններ ձևավորելու

համագործակցության երկխոսության հարթակ, որը կարող է նախ և առաջ ազդել քաղաքականության ճնշվածության և իրականացման գործընթացի վրա, և հետագայում վճռականորեն արագացնել այն: Անվտանգությունը ողջ աշխարհում, սկսած ազգային պետությունների ստեղծման պահից, ավանդաբար սահմանվել է որպես ռազմական հասկացություն, սակայն կառավարման ժողովրդավարական սկզբունքների տարածումը և մարդու անվտանգության առավել լայն, ապառազմականացված և նեղ հայեցակարգի ընդունումը, որպես հասարակական արժեք, նախ և առաջ կասկածի տակ դրեց և հետագայում բացառեց անվտանգության հասկացության դիտարկումը բացառապես ռազմական ոլորտում:

Համաձայն մարդու անվտանգության սկզբունքի, անվտանգության ապահովման վերաբերյալ դրույթները պետք է ուղղակիորեն համապատասխանեն ժողովրդի կարիքներին: Պատասխանատվությունը և թափանցիկությունը ապահովելու համար պարտադիր է, որ տեղեկատվությունը գաղտնի պահվի միայն օրինական և հստակ սահմանված պատճառներով: Անվտանգության ոլորտում հաճախ փորձում են սահմանափակել իրենց գործունեության վերաբերյալ տեղեկատվության ազատությունը, իսկ ազգային անվտանգությունն ապահովելու համար պահանջվում են, այնուամենայնիվ, գաղտնիության որոշակի տարրեր: Սակայն չափից ավելի գաղտնիությունը կարող է լինել հակաարդյունավետ և հող նախապատրաստել պաշտոնեական հանցագործությունների համար: Օրինակ, ֆինանսական կեղծարարությունները կամ այլ նմանատիպ գործունեությունը թաքցնելու համար:

Քաղաքացիների անվտանգության ապահովումը պետության հիմնարար գործառույթներից մեկն է: Ժողովրդավարական պետությունը պարտավոր է ապահովել անվտանգությունը, որը կլինի արդյունավետ, թափանցիկ և հաշվետու է իր քաղաքացիներին: Ինչպես ցանկացած այլ պետական ծառայություն, ժողովրդավարական հասարակությունում, պետությունը ամենաիրավաչափ հարթակն է հասարակական անվտանգությունն ապահովելու համար: Մի շարք փոքր խնդիրներ կարող է դրվել լիցենզիավորված մասնավոր ընկերությունների վրա, սակայն նրանց լիազորություններն ու գործողությունները պետք է ենթարկվեն մոնիթորինգի և վերահսկողության պետական իշխանության և ՔՀԿ-ների կողմից: Հետադարձ կապի տարրեր միջոցներով՝ քարոզչության, ՁԼՄ-ների, ինստիտուցիոնալ և այլ պաշտոնական պլատֆորմների միջոցով, ՔՀԿ-ները կարող են երաշխավորել, որ անվտանգության ապահովող գործակալությունները գործեն իրենց լիազորությունների սահմաններում, չհարաշահեն հարկադրական ուժը, և գործեն ավելի արդյունավետ իրենց քաղաքականության և գործողությունները մշտական վերահսկողության շնորհիվ: Քաղաքացիական հասարակության դերը անվտանգության ոլորտի վերահսկողության հարցում կարելի է դիտարկել որպես ժողովրդավարական գործընթացները ամրապնդելու միջոց՝ քաղաքացիների քաղաքական մասնակցությունը ընդլայնելու ճանապարհով: Քաղաքացիական հասարակության իրավասությունը բարելավելու քաղաքացիական կյանքը տարածվում է նաև անվտանգության քաղաքականության ոլորտի և կառավարման վրա: Եվ ժողովրդավարական, և ոչ ժողովրդավարական քաղաքակրթություններում անվտանգության քաղաքականությունը պատմականորեն ուղղված է եղել քաղաքական և անվտանգության էլիտայի պահպանմանը, ինչպես նաև արտադրողների և գործարարների համար, որոնք օգտուտներ են քաղել քաղաքական գործիչների և պաշտպանության ոլորտի բյուրոկրատների վրա ազդելով կամ նրանց հետ համագործակցելով: Նման վերնախավը իր բնույթով զանազան է, սակայն ընդհանուր առմամբ բնութագրվում է որպես ռազմական, ոստիկանության եւ մտավորականության վերնախավ, որոնք կառավարում են երկիրը ուղղակիորեն կամ քաղաքացիական վստահված անձանց միջոցով,

արտադրողների և գործարարների հետ համագործակցող անվտանգության վերնախավը, որոնք քաղաքականությունը համապատասխանեցնում են իրենց շահերին, քաղաքացիական քաղաքական գործիչները, որոնք հենվելով անվտանգության վերնախավի վրա, փրձում են պահպանել իրենց իշխանությունը, և անվտանգության վերնախավերը, որն ուղղակիորեն կարող է գրավել իշխանությունը ռազմական հեղաշրջման միջոցով: Թույլ, չկայացած, կամ հակամարտությունների մեջ գտնվող երկրներում կարելի է տեսնել նույն սկզբունքների շահագործումը, բայց ոչ ֆորմալ «իշխող անձանցե խմբավորումների կողմից, որոնք փոխարինում են ավանդական պետական կառույցներին:

Ի հակադրություն, քաղաքացիներն ունեն լիազորություն բարձրաձայնել իրենց տեսակետը հասարակական անվտանգության իրականացման վերաբերյալ որպես դրա անմիջական ստացողներ: Նրանցից ոմանք նույնպես ձեռք են բերում մասնագիտական փորձ համապատասխան ոլորտներում: Քաղաքացիները միայն ընտրողներ չեն, նրանք նաև հարկատուներ են, հանրային ծառայություններից օգտվողներ, որոշակի տարածքի բնակիչներ են և կրոնական համայնքների և այլ ոլորտների խմբերի անդամներ: Այս խմբերից յուրքանջույրը լսված լինելու իրավունք ունի: Քաղաքացիական հասարակությունը լրացնում է ժողովրդավարական գործընթացը, հնարավորություն տալով քաղաքական գործիչներին հասանելի լինելու հասարակության այն հատվածներին, որոնց կարծիքը այլապես կբացառվի: Հատկացված պետական միջոցների արդյունավետ օգտագործումն ապահովելու համար, հանրային ծառայություններից օգտվողները կարող են ներգրավել խորհրդակցական գործընթացում:

Ավելին, անկախ ՔՀԿ-ները ձեռնպահ են մնում կուսակցական քաղաքական գործիչներից և հաճախ վայելում հանրային վստահությունը, քանի որ նրանք դիտարկվում են կառավարությունից անկախ: Որոշ խոշոր հասարակական կազմակերպություններ, որոնք զբաղվում են մեկ ոլորտի խնդիրներով, ձեռք են բերում հասարակական ճանաչում իրենց ազգային կամ միջազգային գործունեությամբ: Այս փորձարարությունը արժեքավոր ռեսուրս է քաղաքականության մշակման գործընթացում, քանի որ այն հնարավորություն է տալիս քաղաքական գործիչներին, և օրենսդրին ձեռք բերել տեղեկատվություն, որը վստահելի է և անկախ: ՔՀԿ -ների դիրքը և կարևոր ներդրումը հատկապես ճանաչում է գտել ՄԱԿ-ի Անձանց իրավունքների և պարտականությունների Հռչակագրում, համընդհանուր ճանաչում ունեցող մարդու իրավունքների ու հիմնարար ազատությունների պաշտպանությանը աջակցող հասարակական խմբերում և մարմիններում:

Ձինծառայողներն իրենց իրավունքները պաշտպանելու համար պետք է ունենան անկախ մարմինների առջև բողոք ներկայացնելու հնարավորություն

Ձինծառայողների համար կարևոր է, որ նրանք ծառայության ընթացքում իրենց խախտված իրավունքները վերականգնելու նպատակով ունենան անկախ մարմիններին բողոք ներկայացնելու հնարավորություն: Ավելին՝ համաձայն Կոնվենցիայի 13-րդ հոդվածի՝ յուրաքանչյուր ոք ունի պետական մարմինների առջև իրավական պաշտպանության արդյունավետ միջոցի իրավունք, ըստ որում՝ այդ մարմինը կարող է դատական չլինել, սակայն պետք է ապահովի այն նույն երաշխիքները, որով օժտված են դատական մարմինները՝ իրավական պաշտպանության միջոցների արդյունավետությունն ապահովելու համար: Անհատները, այդ թվում՝ զինծառայողները, պետք է օգտվեն ներպետական մակարդակով դատական պաշտպանության դիմելու ընթացակարգային երաշխիքներից՝

կոնվենցիոն իրենց իրավունքների խախտման հիմքով, իսկ արդյունքի չհասնելու դեպքում՝ Դատարան գանգատ ներկայացնելու մեխանիզմը գործարկելու իրավունքից:

Զինձառայողները, անշուշտ, իրենց բողոքները կարող են ներկայացնել զինվորական ուղիների միջոցով, սակայն այդ տարբերակն ընտրած զինձառայողները կարող են բախվել (կամ բախվելու մտավախություն ունենալ) այնպիսի իրավիճակի, որի դեպքում բողոք ներկայացնելու պատճառով հետագայում ենթարկվում են ճնշումների և շարունակական հետապնդման: Ոչ մի զինձառայող չպետք է ենթարկվի ճնշումների կամ պատժամիջոցների՝ զինվորական ուղիների միջոցով բողոք ներկայացնելու համար: Զինված ուժերի օմբուդսմենը մի ինստիտուտ է, որը գործում է եվրոպական մի շարք երկրներում, և բողոքներ ներկայացնելու անկախ մեխանիզմի լավ օրինակ է: Այդ մարմինն ունի մի քանի առավելություն, դրանք են. վերահսկողական մեխանիզմի անկախ բնույթը, որի թափանցիկության շնորհիվ վստահությունը բանակի նկատմամբ մեծանում է՝ առանց նսեմացնելու զինվորական հրամանատարության հեղինակությունը, մարմինը նպաստում է զինված ուժերում ժողովրդավարական և հանրային վերահսկողությանը, այն նաև զինձառայողների կյանքի որակի վրա ունի դրական ազդեցություն՝ վերականգնելով նրանց մարտական ոգին և, այդպիսով, ավելի հավանական դարձնելով նրանց հետագա ձառայությունը զինված ուժերում: Անկախ օմբուդսմենի առավելությունն այն է, որ վերջինս վստահելի է բողոքաբերների, խորհրդարանի և հանրության համար⁹⁵: Օմբուդսմենի պես անկախ ոչ դատական մարմիններին բողոք ներկայացնելը չպետք է բացառի դատական պաշտպանության միջոցներին դիմելու հնարավորությունը:

Երբ զինձառայողները դառնում են շարունակական հետապնդումների կամ ճնշումների զոհ, առավել կարևոր է դառնում այն, որ նրանք հնարավորություն ունենան բողոք ներկայացնելու այնպիսի մարմիններին, որոնք անկախ են զինվորական հրամանատարությունից: Այն դեպքում, երբ ըստ ընթացակարգի՝ զինձառայողը պետք է իր վերադասին բողոք ներկայացնի, նա կարող է հակված չլինել վատ վերաբերմունքի ենթարկված լինելու փաստը ընդունելուն՝ վերադաս սպայի կողմից ծաղրանքի ենթարկվելու կամ բողոքը, գերզգայուն լինելու պատճառաբանությամբ, մերժվելու, կամ այդ շարունակական հետապնդումները կամ ճնշումներն իրագործողների կողմից հաշվեհարդարի մտավախությունների պատճառով: Անկախ մարմինը, որը կրած տառապանքի մասին արտահայտվելու համար խորհրդապահական (կոնֆիդենցիալ) և կարեկից հարթակ է ապահովում, պետք է խրախուսի այն անձանց, ովքեր դարձել են վատ վերաբերմունքի զոհ, այդ ամենի մասին բարձրաձայնելու՝ դրանով, վերջին հաշվով, նպաստելով զինված ուժերում մարդու իրավունքների հետագա խախտումների կանխարգելմանը:

ԹԵՄԱ 14

Կանանց և տղամարդկանց հավասար հնարավորությունների հիմնախնդիրը զինված ուժերում

- 5. Կանանց՝ որպես քաղաքացիների լիարժեք ներգրավվածությունը**
- 6. Սեռով պայմանավորված խտրական վերաբերմունքի հարցերը**

⁹⁵ ԵԱՀԿ/ԺՀՄԻԳ ԶՈՒԺՎ ձեռնարկ, մեջբերած, գլուխ 22:

7. Մարդու իրավունքներին առնչվող միջազգային պարտավորությունները և ազգային օրենսդրությունը

8. Հետապնդման դեմ պայքարի քաղաքականությունն ու մեխանիզմները

Զինված ուժերում կանանց պատշաճ դերակատարման խնդիրը շարունակական քննարկումների առարկա է ժողովրդավարական երկրների մեծ մասում: Չնայած վերջին 30 տարվա ընթացքում զինված ուժերում կանանց ներգրավվածության հնարավորությունները ԵԱՀԿ տարածաշրջանում մեծացել են, կին զինծառայողների ամենամեծ առկայությունն արձանագրած զինված ուժերում անգամ, օրինակ՝ Միացյալ Նահանգների բանակում, կանայք կազմում են զինծառայողների 15 տոկոսից ոչ ավելին⁹⁶: Մինչև վերջերս կանայք սովորաբար զբաղեցնում էին այնպիսի պաշտոններ, որոնք կապված են մարտական գործողություններին անմիջապես օժանդակելու, մատակարարման, վարչարարության, քույրական խնամքի և համապատասխան բժշկական այլ օգնություն ցույց տալու հետ: Ներկայումս կանայք հնարավորություն ունեն ծառայելու ԵԱՀԿ մասնակից պետությունների մեծ մասի զինված ուժերում, և թվում է, որ ընդհանուր մոտեցումն այն է, որ ընդունվում է կանանց մասնակցությունը զինվորական խնդիրների ավելի լայն շրջանակի իրականացմանը: Այնուամենայնիվ, զինծառայող կանայք դեռևս բախվում են խտրական քաղաքականությանն ու միջոցներին: Օրինակ՝ շատ երկրներում կանայք զրկված են շարային ծառայություն անցնելու իրավունքից: Բացի այդ, կանայք խտրականության են ենթարկվում իրենց ծառայողական առաջխաղացման հարցերում, երբ հրամանատարական պաշտոններին նրանց նշանակումը տեղի է ունենում միայն բացառության կարգով: Այս առումով կանանց նկատմամբ վերաբերմունքի տարբերություններն առկա են ոչ միայն տարբեր երկրների պարագայում, այլև միևնույն երկրի տարբեր զորքերի ներսում՝ ռազմա-օդային, ռազմա-ծովային և ցամաքային ուժերում:

Կանանց՝ որպես քաղաքացիների լիարժեք ներգրավվածությունը

Զինված ուժերում կանանց մասնակցությունը նախևառաջ մարդու իրավունքների խնդիր է, որը վերաբերում է կանանց՝ զինվորականի մասնագիտության մատչելիության իրավունքին: Պետության պաշտպանությանը մասնակցելը և զինված ուժերին անդամակցելը քաղաքացիությունից բխող իրավունքների և պարտականությունների բաղկացուցիչ մասն է: Եթե կանայք զրկված են զինված ուժերի պես կարևոր պետական ինստիտուտում ներգրավվելու իրավունքից, ապա անհավասար վիճակում են հայտնվում տղամարդ քաղաքացիների համեմատ: Կարող է հակափաստարկ բերվել, թե զինված ուժերում կանանց մասնակցության արգելքից կանայք ավելի շատ օգտվում են, և ընդհանուր առմամբ հասարակության տեսանկյունից կարող է ավելի ցանկալի լինել այն, որ կանայք զբաղեցնեն հասարակության «խաղաղ» ոլորտը: Այս փաստարկը, սակայն, անտեսում է այն հանգամանքը, որ քաղաքացիության և հավասար հնարավորությունների տեսանկյունից կանանց և տղամարդկանց նկատմամբ պետք է դրսևորվի միատեսակ մոտեցում: Զինված ուժերում մասնակցության փորձի բացակայության պարագայում կանայք ավելի քիչ

⁹⁶ ԺՀՄԻԳ-ԶՈՒԺՎ-ի հարցաշար, հարց 75:

հնարավորություն կունենան արտահայտելու իրենց կարծիքը անվտանգությանն առնչվող խնդիրների վերաբերյալ⁹⁷:

Զինված ուժերում կանանց մասնակցությունը հանգուցային նշանակություն ունի հակամարտությունների կարգավորմանն ու լուծմանը նրանց մասնակցության տեսանկյունից: Անվտանգության խորհրդի «Կանանց, խաղաղության և անվտանգության մասին» թիվ 1325 բանաձևը (2000 թ.) վերստին հաստատում է՝

«կանանց կարևոր դերը հակամարտությունների կանխարգելման և կարգավորման, ինչպես նաև խաղաղաշինության գործում: Այն [պետություններին կոչ է անում] ապահովել կանանց առավել գործուն մասնակցությունը հակամարտությունների կանխարգելման, կարգավորման և հանգուցալուծման ազգային, տարածաշրջանային և միջազգային ինստիտուտների և մեխանիզմների շրջանակներում որոշումների ընդունմանը բոլոր մակարդակներում»:

Հավասար ներկայացուցչություն

Կանանց համար զինված ուժերին հավաքագրվելու հնարավորության առկայությունը զինված ուժերի ժողովրդավարացման կարևոր բաղադրիչներից է՝ հասարակությունը ներկայացնող սոցիալական բոլոր խմբերի համարժեք ընդգրկման առումով: Այդ իրավունքը ինտեգրման կարևոր հարցերից է եղել. աֆրո-ամերիկացիների համար, Միացյալ Նահանգների հասարակության կամ կաթոլիկների համար, Գերմանիայի հասարակության մեջ, որտեղ 1970-ական թ. թ. Դաշնային զինված ուժերը միջոցներ են ձեռնարկել կաթոլիկ սպաների թվաքանակը ավելացնելու ուղղությամբ՝ բանակում ժողովրդավարական ղեկավարումը ուժեղացնելու և քաղաքացիական բնակչության կարևոր խմբերի ներգրավվածությունը ապահովելու նպատակով: Ինչպես երևում է այս օրինակներից, զինված ուժերը ոչ միայն արտացոլում են հասարակության պատկերը, այլև կարող են նպաստել մեկուսացված խմբերի՝ հավասար իրավունքների համար պայքարին (ինչպես, օրինակ՝ Միացյալ Նահանգներում աֆրո-ամերիկացիների դեպքում), կամ կարող են խոչընդոտել այդ գործընթացը (ինչը դեռևս հաճախ է տեղի ունենում կանանց առնչությամբ):

Ժողովրդավարացման գործընթացի մեկ այլ կողմերից է այն, ինչ կարելի է անվանել բանակի «ներքին կյանք»: Ուսումնասիրությունները ցույց են տալիս, որ հակառակ տարածված կարծիքին, տղամարդկանց ընկերությունը շատ քիչ ազդեցություն ունի զորքերի մարտունակության վրա: Զինվորական խմբերը կարող են գտնել համախմբվածության և ընկերության ամրապնդման տարբեր, ավելի ընդգրկուն եղանակներ: Այնպիսի բանակ ստեղծելը, որը հիմնված է համախմբվածության առավել

---

⁹⁷ Uta Klein, "The Gender Perspective of Civil-Military Relations in Israeli Society", Current Sociology, Vol. 50, No. 5, 2002, pp. 669-686 [Յուտա Քլայն, «Քաղաքացիական-զինվորական հարաբերությունների գենդերային կողմը իսրայելական հասարակությունում», Ժամանակակից սոցիոլոգիա, հտ. 50, թիվ 5, 2002 թ., էջ 669-686]:

լայն հենքի վրա, այդ թվում՝ առանց սեռական պատկանելությունը հաշվի առնելու, ժողովրդավարացնում է և՛ բանակը, և՛ հասարակությունը:

Սեռով պայմանավորված խորական վերաբերմունքի հարցերը

Զինված ուժերում կանանց մասնակցությունն անխտրական վերաբերմունքի հարց է և ներառում է տղամարդկանց ու կանանց համար ծառայողական առաջխաղացման հավասար հնարավորությունների ապահովումը, տարբեր գործառույթների իրականացմանը ներգրավվելու հնարավորությունը, հավասար վարձատրությունը և կին զինծառայողների նկատմամբ չարաշահումների վերացումը: Սա նաև զինվորական միջավայրում և զինվորական ավանդույթներում կանանց դրական ընկալման և ինտեգրման խնդիր է:

Զինված ուժերում կանանց ներգրավվածության առավելությունները և խաղաղության ու անվտանգության ապահովման գործում նրանց ավանդը չպետք է անտեսվեն: Զինված ուժերում կանանց ծառայությունը կարող է հատկապես կարևոր լինել խաղաղապահ առաքելությունների իրականացման ժամանակ, ինչը զինված ուժերի մեծ մասի հիմնական գործառույթն է: Խաղաղապահ գործունեությունը շատ առումներով տարբերվում է ավանդական զինվորական գործառույթներից, քանի որ շեշտը դնում է քաղաքացիական բնակչության պաշտպանության վրա և կապված է հակամարտությունների հանգուցալուծման և վերակառուցման ուղղությամբ ծավալվող գործունեության հետ: Խաղաղապահ ուժերում կանանց մասնակցությունն արդեն ճանաչվում է որպես ընդունող պետության հասարակության և զորախմբերի միջև փոխհարաբերությունների բարելավմանը, ինչպես նաև կանանց ու երեխաների հետ աշխատելու և նրանց պաշտպանելու ուղղությամբ զորախմբերի ներուժի բարձրացմանը նպաստող հանգամանք⁹⁸:

Մարդու իրավունքներին առնչվող միջազգային պարտավորությունները

Միջազգային մի շարք փաստաթղթեր արգելում են խորականությունը սեռի հատկանիշով և խթանում դե յուրե ինտեգրումը:

ՄԱԿ-ի Գլխավոր ասամբլեայի 1979 թ. ընդունած Կանանց նկատմամբ խտրականության բոլոր ձևերի վերացման մասին կոնվենցիայի 15-րդ հոդվածի 1-ին կետը նշում է, որ բոլոր մասնակից պետությունները «ճանաչում են տղամարդկանց հետ կանանց հավասարությունն օրենքի առջև»²²⁷: ԿՆԽՎԿ-ն պահանջում է, որ մասնակից պետությունները միջոցներ ձեռնարկեն ինչպես նորմատիվ մակարդակով, օրինակ՝ հավասարության սկզբունքը օրենսդրության մեջ ներառելով և խտրական օրենքները վերացնելով, այնպես էլ ընթացակարգային մակարդակով, այսինքն՝ ամեն տեսակի խտրականությունից կանանց պաշտպանության արդյունավետ մեխանիզմներ նախատեսելու միջոցով: Մասնավորապես,

⁹⁸ Տե՛ս ՄԱԿ-ի Անվտանգության խորհրդի թիվ 1325 (2000) բանաձևը «Կանանց, խաղաղության և անվտանգության մասին»

կոնվենցիան հատուկ դրույթներ է պարունակում զբաղվածության բնագավառում կանանց նկատմամբ խտրականության վերաբերյալ և մասնակից պետություններից պահանջում է որոշակի միջոցներ ձեռնարկել այս ոլորտում: Կոնվենցիայի 7-րդ հոդվածը նախատեսում է, որ «մասնակից պետությունները ձեռնարկում են բոլոր համապատասխան միջոցները՝ վերացնելու կանանց նկատմամբ խտրականությունը երկրի քաղաքական և հասարակական կյանքում»: 8-րդ հոդվածը սահմանում է, որ «մասնակից պետությունները ձեռնարկում են բոլոր համապատասխան միջոցները, որպեսզի կանանց համար ապահովվի, տղամարդկանց հետ հավասար պայմաններով և առանց որևէ խտրականության, իրենց կառավարությունները միջազգային մակարդակով ներկայացնելու և միջազգային կազմակերպությունների աշխատանքին մասնակցելու հնարավորություն»:

ԿՆԽՎԿ կոմիտեն կոնվենցիայի 7-րդ և 8-րդ հոդվածների վերաբերյալ ընդունել է մի մեկնաբանություն, որն առնչվում է հատկապես զինված ուժերում կանանց մասնակցության խնդրին:

Կանանց և տղամարդկանց իրավունքների և հնարավորությունների հավասարության սկզբունքն ամրագրված է նաև ՀՀ Սահմանադրությամբ և «Կանանց և տղամարդկանց հավասար իրավունքների և հավասար հնարավորությունների ապահովման մասին» ՀՀ օրենքով: Վերջինի նպատակն է հասարակական կյանքի բոլոր ոլորտներում գենդերային հավասարության ապահովումը, կանանց և տղամարդկանց իրավական պաշտպանությունը գենդերային խտրականությունից, քաղաքացիական հասարակության ձևավորման աջակցումը և հասարակության մեջ ժողովրդավարական հարաբերությունների հաստատումը: Օրենքը արգելում է հասարակական կյանքի բոլոր ոլորտներում ուղղակի և անուղղակի գենդերային խտրականության բոլոր ձևերը, որոնք, ըստ օրենքի, հետևյալներն են՝

- 1) ընտանեկան դրության, հղիության և ընտանեկան պարտականությունների կատարման հիմքով խտրականությունը.
- 2) միևնույն կամ համարժեք աշխատանքի դիմաց տարբեր վարձատրությունը, աշխատանքի վարձատրության ցանկացած փոփոխությունը (բարձրացում կամ իջեցում) կամ աշխատանքի պայմանների վատթարացումը սեռի հատկանիշով.
- 3) սեռական ոտնձգությունը.
- 4) երբ անձը սեռի հատկանիշով ենթարկվել, ենթարկվում կամ կարող է ենթարկվել առավել վատ կամ անբարենպաստ վերաբերմունքի միևնույն կամ նմանատիպ իրավիճակում:
- 5) գենդերային կարծրատիպերի վերարտադրությունը զանգվածային լրատվությամբ, կրթության և մշակույթի միջոցով.
- 6) այնպիսի պայմանների հաստատումը, պահանջների ներկայացումը, որոնք առաջացրել են կամ կարող են առաջացնել բացասական հետևանքներ՝ որոշակի սեռի անձանց վնաս պատճառելու ձևով:

Հեղապնդումներ և սեռով պայմանավորված խտրականության դրսևորման այլ եղանակներ.

Չնայած այն փաստին, որ պետությունների մեծ մասում կանանց *դե յուրե* թույլատրվում է ծառայել զինված ուժերում, *դե ֆակտո* նրանք դեռևս բախվում են սեռի հատկանիշով խտրական վերաբերմունքի դրսևորումների: Չնայած տղամարդիկ և կանայք պետությունների մեծ մասում պաշտոնապես իրավահավասար են, կանայք զինված ուժերում չեն օգտվում այն նույն կարգավիճակից, որն ունեն տղամարդիկ, ինչը առկա անհավասարության մշակութային և կառուցվածքային կազմակերպման ձևերի ներգործության հետևանք է: Կանանց ինտեգրմանը դիմագրավելու հիմքում ընկած է տղամարդու գերիշխող դիրքի մշակույթի գերակայումը, համաձայն որի՝ զինված ուժերը գլխավորապես տղամարդկանց ինստիտուտ են: Գենդերային խտրականությունը բացասաբար է անդրադառնում զինված ուժերում իրականացվող հավաքագրման և զբաղվածության քաղաքականության վրա: Խտրական երևույթների դրսևորումները տարբեր են՝ սկսած հավաքագրման և ատեստավորման կանխակալ համակարգերից ու կանանց համար առանձին հարմարությունների բացակայությունից մինչև նախաձննդյան

հետձննդյան արձակուրդի մասին օրենսդրության բացակայությունն ու շարային ծառայություն անցնելու արգելքը: Տղամարդկանց և կանանց համար ծառայողական առաջխաղացման տարբեր հնարավորությունները նույնպես նպաստում են զինվորական կոչումներում կանանց անձնակազմի նման անհավասար բաշխմանը:

Բացի այդ, համարվում է, որ տղամարդկանց և կանանց նկատմամբ կիրառվող ընտրության երկակի չափանիշները հաճախ խաթարում են վստահությունը կանանց նկատմամբ և հրահրում տղամարդկանց թշնամանքը: Հետևանքն այն է, որ կին զինծառայողներն այն համոզմունքն են ունենում, որ իրենք պետք է կրկնակի աշխատեն, որպեսզի վայելեն այն նույն հարգանքը, որ ունեն տղամարդ զինծառայողները: Բացի այդ, ձեռնահաս պրոֆեսիոնալի համարում ունեցող կին զինծառայողները կարող են բախվել իրենց սեռական կողմնորոշման վերաբերյալ կասկածների դրսևորման⁹⁹: Հետևաբար, հավաքագրման փուլում անհրաժեշտ է ավելի թափանցիկ միջոցների կիրառում, դիցուք՝ ընտրության սեռական պատկանելությամբ չպայմանավորված ֆիզիկական պատրաստության չափանիշների կիրառումը (օրինակ՝ ՄԹ-ում):

Հեղապնդման դեմ պայքարի քաղաքականությունն ու մեխանիզմները

ԵԱՀԿ մասնակից պետությունների մեծ մասում սեռական հետապնդումը որակվում է որպես կարգապահական զանցանք կամ հանցագործություն՝ կախված արարքի ծանրության աստիճանից: Հաճախ գանգատների ներկայացման հատուկ ընթացակարգեր նախատեսված

⁹⁹ L. Miller, “Women in the Armed Forces”, in J. Callaghan and F. Kernic (eds.), *Armed Forces and International Security: Global Trends and Issues* [Լ. Միլլեր, «Կանայք զինված ուժերում», Զ. Կալահենի և Ֆ. Կերնիցի (խմբ.) «Զինված ուժերը և միջազգային անվտանգությունը. գլոբալ միտումներ և խնդիրներ» աշխ. մեջ,] (Münster: Lit Verlag, 2003), p. 222.

չեն: Հետևաբար, խտրական երևույթներից տուժած կանայք կարող են նախաձեռնել ոչ պաշտոնական ներքին վարույթ՝ միջադեպի մասին հաղորդելով իրենց վերադասին, ով իրավասու է քննության առնել գանգատը կամ փոխանցել այն հրամանատարին: Եթե տուժողը բավարարված չէ քննության արդյունքներով, ապա կարող է միջնորդել, որ իր գանգատը վերանայվի քաղաքացիական դատավարության կարգով (օրինակ՝ Ֆրանսիայում և Շվեդիայում) կամ զինվորական դատախազությունում (օրինակ՝ Ուկրաինայում): Այնուամենայնիվ, հաշվի առնելով արարքի ծանրությունը, նախընտրելի է, որ սեռական հարձակումները համարվեն քրեական օրենքով պատժվող արարք, ընդ որում՝ տվյալ պետության քրեական դատարանը պետք է հենց սկզբից նախաձեռնի քրեական հետապնդման իրականացումը, ոչ թե այն թողնի զինվորական արդարադատության համակարգին:

Որոշ պետություններ զինված ուժերում սեռական հետապնդման բնույթի և տարածվածության վերաբերյալ ծավալուն ուսումնասիրություններ իրականացնելու արդյունքում հանգել են այն որոշման, որ պետք է հատուկ միջոցներ ձեռնարկել այս խնդրի դեմ արդյունավետ պայքարելու համար: Մասնավորապես, այդպես է եղել Դանիայի դեպքում, որտեղ 2003 թ. պաշտպանության ակադեմիայի հոգեբանության ամբիոնի իրականացրած հետազոտությունների վերաբերյալ զեկույցի արդյունքում Դանիայի պաշտպանության ուժերի հրամանատարությունը, հետապնդումները կանխելու և դրանց դեմ պայքարելու նպատակով, ձեռնամուխ է եղել մի քանի միջոցառումների իրականացման, մասնավորապես՝ ստեղծել է հոգեբանական խորհրդատվության թեժ գիծ և հիմնադրել տեղական խորհրդատուների ծառայություն: Խորհրդատուների ստանձնած դերն այժմ լայն ճանաչում ունի տեղական մակարդակով, և ինչպես ծառայակիցները, այնպես էլ ղեկավարությունը ծագող վեճերի լուծման նպատակով սկսել են ակտիվորեն դիմել նրանց օգնությանը: Ավելին, 2006 թ. հունվարին Դանիայի զինված ուժերը ներդրել են այնպիսի հատուկ կանոններ և նորմատիվ ակտեր, որոնցով առանձին գործողություններ ճանաչվել են պատժելի (տե՛ս ներդիր 13.6):

Ընդհանուր առմամբ, այս նախաձեռնությունները հանգեցրել են Դանիայի զինված ուժերում սեռական հետապնդումների դեպքերի վերաբերյալ գանգատների թվի շեշտակի անկման: 2003 թ. իրականացված առաջին գնահատումից ի վեր դեպքերի քանակը նվազել է 80 տոկոսով:

Մշտադիտարկման ազգային և միջազգային մեխանիզմներ

Կարևոր են լավագույն փորձի օրինակները համադրելու ուղղությամբ իրականացվող մշտադիտարկման (մոնիթորինգի) թե՛ ազգային, թե՛ միջազգային մեխանիզմները: Կարևոր է, որ զինված ուժերում կանանց հավաքագրման, առաջխաղացման և նրանց հետ նորոգված պայմանագրերի վերաբերյալ համապատասխան տվյալները ներկայացվեն բավարար հաճախականությամբ (օրինակ՝ որպես տարեկան ռազմական բյուջեի մի մաս): Եթե կանայք հեռանում են զինված ուժերից, ապա պատասխանատու ղեկավարը/ հրամանատարը կամ կադրերի գծով սպան պետք է հարցազրույցներ անցկացնեն՝ կանանց հեռանալու պատճառները գնահատելու համար:

Զինված ուժերում կանանց ինտեգրման առումով հասարակության կարևոր գործիքներից միջազգային այն կարգի մշտադիտարկումը, որն իրականացվում է Կանանց նկատմամբ խտրականության բոլոր ձևերի վերացման մասին կոնվենցիայի մարմին հանդիսացող ՄԱԿ-ի կոմիտեն: Վերջինս հետևում է, թե մասնակից պետություններն ինչ միջոցներ են ձեռնարկում օրենքի առջև կանանց հավասարությունը խթանելու նպատակով: Կոմիտեն բաղկացած է 18 փորձագետից, ովքեր «բարոյական բարձր հատկանիշներ ունեն ու իրազեկ են» և ընտրվում են մասնակից պետությունների կողմից:

Պետությունները պարտավոր են զեկույցներ ներկայացնել Գլխավոր քարտուղարին՝ կոմիտեում դրանք քննության առնելու համար, որոնք վերաբերում են կոնվենցիայի նպատակների իրագործման ուղղությամբ պետության ձեռնարկած միջոցառումներին: Երկու կամ երկուսից ավելի մասնակից պետությունների միջև գոյություն ունեցող այնպիսի վեճերը, որոնք չեն կարող կարգավորվել բանակցությունների միջոցով, ենթակա են լուծման արբիտրաժային քննության միջոցով:

ԹԵՄԱ 15

- Մարդու իրավունքների պաշտպանության ներպետական և միջազգային մեխանիզմներ**
- 4. Զինված ուժերում մարդու իրավունքների պաշտպանության սահմանադրական կարգավորումները**
  - 5. Օրենսդրությունը և զինծառայողների մարդու իրավունքները**
  - 6. Մարդու իրավունքների պաշտպանի ինստիտուտ (Օմբուդսմեն)**
  - 7. Տարբեր մոտեցումներ օմբուդսմանի գործառույթների առնչությամբ**

Զինված ուժերի վերաբերյալ սահմանադրական հստակ հիմքի առկայությունը կարևոր է մի քանի տեսանկյունից: Գրեթե բոլոր երկրներում գրված սահմանադրությամբ ամրագրվում է պետական ինստիտուտների օրինականության հիմքը, իսկ զինված ուժերը հանդիսանում են հանգուցային պետական ինստիտուտ, որի պաշտպանության տակ են գտնվում քաղաքացիները, տարածքային ամբողջականությունը, կառավարման համակարգը և պետության հիմնական գործառույթները⁴⁷: Այս կենսական խնդիրները պետք է հստակ ճանաչվեն և ամրագրվեն որպես սահմանադրական կարգի մի մաս, որպեսզի զինված ուժերը չհայտնվեն օրենքից դուրս: Այդպես զինված ուժերը ձեռք են բերում իրենց օրինականությունը և ժողովրդավարական ինստիտուտների աջակցությունը: Չնայած պետության անվտանգությունը կարող է, վերջին հաշվով, կախված լինել ուժի հնարավոր կիրառումից, այդպիսի ուժը կարող է գործադրվել սահմանադրական կարգը պահպանելու, ոչ թե խախտելու նպատակով:

Հիմնականում սահմանադրական կարգավորման են ենթարկվում հետևյալ հարցերը.

Օրենսդրական դաշտի կառուցվածքը.

օրենսդրական մեխանիզմները, իշխանության ոչ օրենսդրական աղբյուրները կարգավորող սկզբունքները (օրինակ՝ միապետի մենաշնորհի համարվող լիազորությունները), արտակարգ դրության վերաբերյալ օրենսդրության

ընդունման ընթացակարգերը, մարդու իրավունքներից վերապահումներ անելուն նվիրված սահմանադրական դրույթները, անվտանգության բնագավառում համագործակցությանն ուղղված միջազգային պայմանագրերի կնքման գործընթացները:

Պատասխանատվության բաշխման մեխանիզմները.

պետական պաշտպանության, անվտանգության և հետախուզության բնագավառներում լիազորությունների բաշխումը պետական իշխանության տարբեր ճյուղերի միջև,

պաշտպանության կամ անվտանգության բնագավառների պաշտոնատար անձանց համար խորհրդարանական կամ նախարարական պաշտոններ զբաղեցնելու արգելքը, օրենսդիր մարմնի լիազորությունները, դատարանների սահմանադրական լիազորությունները (օրինակ՝ սահմանադրական վերահսկողությունը):

Անկախ վերահսկողությունը. պաշտոնատար անձանց համար պաշտոնավարման սահմանված ժամկետի երաշխիքները, դատական իշխանության անկախության սահմանադրական երաշխիքները, զինվորական դատարանների կարգավիճակը:

Անձի իրավունքները. որպես համազգեստով քաղաքացիներ՝ զինծառայողները օգտվում են սահմանադրական իրավունքներից և ազատություններից: Բացի այդ, սահմանադրական մի շարք դրույթներ մանրամասն անդրադառնում են կրոնական կամ այլ համոզմունքների պատճառով զինծառայությունից հրաժարվելու իրավունքին:

Բուն զինված ուժերի համար սահմանադրությունը հստակ հիմքեր է նախատեսում ճգնաժամների ընթացքում նրանց գործողությունների վերաբերյալ: Այսպես, սահմանադրությունը կարող է ամրագրել այն նախապայմանները, որոնց առկայությամբ զինված ուժերը կարող են ներգրավվել զինված հակամարտության մեջ, ինչպես նաև՝ արտակարգ դրության ժամանակ նրանց վրա դրված պարտականությունները: Հիմնական օրենքը կարող է նաև ապահովել զինված ուժերի պաշտպանությունը հակասահմանադրական հրամաններից, օրինակ՝ քաղաքական բողոքով հանդես եկող անձանց դեմ ուղղված, քաղաքացիական բնույթի իրավապահպան գործողություններում մասնակցության կամ ժողովրդավարական ինստիտուտների կողմից զբաղեցրած շենքերը գրավելու մասին հրահանգներից:

Ժամանակակից հասարակություններում զինված ուժերի դերակատարման նշանակալի հատվածն է նրանց մասնակցությունը միջազգային համագործակցությանը ինչպես անվտանգության ռազմավարական դաշինքների, այնպես էլ խաղաղապահ առաքելությունների շրջանակներում: Որպես կանոն, սահմանադրությունն ընդգծում է միջազգային պայմանագրերի կարևորությունն ու նշանակությունը և ամրագրում ներպետական մակարդակով դրանց վավերացման ընթացակարգերը: Սա կարևորագույն նշանակություն ունի փոխօգնության ոլորտում ստանձվող պարտականությունների տեսանկյունից (օրինակ՝ բխելով ՆԱՏՕ-ի մասին պայմանագրի 5-րդ հոդվածից):

Վերջապես, սահմանադրությունները սովորաբար ամրագրում են քաղաքացիների իրավունքներն ու պարտականությունները: Այդպիսով սահմանադրորեն սահմանափակվում են զինված ուժերի լիազորությունները քաղաքացիական անձանց նկատմամբ: Բացի այդ, անհատապես զինձառայողները դիմում են սահմանադրությանը՝ սեփական կարգավիճակի երաշխիքներ ստանալու համար:

Չնայած շատ սահմանադրություններ չեն անդրադառնում հատկապես զինձառայողների մարդու իրավունքների խնդրին, դրանք նախատեսում են զինված ուժերի գործունեության օրենսդրական հիմքերը թե՛ երկրի ներսում և թե՛ արտասահմանում: Զինված ուժերին վերաբերող կարգավորումներ նախատեսելիս սահմանադրական նորմերը սովորաբար շոշափում են երկու հարց՝ զինված ուժերի դերի և նրանց նկատմամբ վերահսկողություն իրականացնող լիազոր մարմինների սահմանումը:

Սահմանադրությունները և զինված ուժերի մարդու իրավունքները

Զինձառայողների մարդու իրավունքներին առնչվող սահմանադրական նորմերը, որպես կանոն, ամրագրվում են երկու պատճառով: Առաջին՝ պարտադիր զինվորական ծառայություն ունեցող երկրներում սահմանադրությունը կարող է նախատեսել դրույթներ կրոնական կամ այլ համոզմունքների պատճառով զինձառայությունից հրաժարվելու իրավունքի մասին: Մի շարք այդպիսի նորմեր ամփոփված են ներդիր 6.3-ում, իսկ կրոնական կամ այլ համոզմունքների պատճառով զորակոչից հրաժարվելու իրավունքի խնդիրը լրիվ ծավալով ավելի մանրամասն լուսաբանվում է 10-րդ գլխում:

Երկրորդ՝ տվյալ պետության պատմական փորձից ելնելով՝ կարող է անհրաժեշտ համարվել զինված ուժերի չեզոքության ամրապնդումը սահմանադրական բարձրագույն նորմատիվ մակարդակով: Այս դեպքում զինձառայողների մարդու իրավունքները որոշ չափով սահմանափակվում են սահմանադրաիրավական նպատակին հասնելու համար: Զինձառայողների քաղաքական իրավունքների նկատմամբ նախատեսվող սահմանափակումները ավելի ծավալուն քննարկվում են 8-րդ գլխում:

Այս երկու մտահոգություններին անդրադառնալուց բացի, զինված ուժերի մարդու իրավունքների հետ կապված այլ հարցերի կարգավորումը գրված սահմանադրություններին բնորոշ չէ: Առկա է այն միտումը, որ զինձառայողները համարվում են համազգեստով քաղաքացիներ, որոնք քաղաքացիական և քաղաքական նույն հիմնական իրավունքներն ունեն, ինչ բնակչության մյուս մասը, անհրաժեշտության դեպքում իրավական սահմանափակումների ենթարկվելով իրենց ունեցած դերի պատճառով:

Սահմանադրական դրույթները և զինվորական դատարանները

Գոյություն ունի երեք մոդել: Որոշ երկրներում, որտեղ զինվորական դատարանների համակարգ է գործում, սահմանադրությունը պարզապես լռում է և չի անդրադառնում դրանց, օրինակ՝ Սլովակիայում, Հունգարիայում, Լիտվայում և Ռումինիայում: Մյուս երկրներում սահմանադրական դրույթները պարզապես ճանաչում են զինվորական իրավունքի գոյությունը (փաստորեն, դրան առավելություն տալով սահմանադրական դրույթների նկատմամբ): Լյուքսեմբուրգը (1868 թ. սահմանադրության 94-րդ հոդված) և Լատվիան (սահմանադրության

86-րդ հոդված) այդ պետությունների շարքում են: Պետությունների երրորդ խմբում սահմանադրական նորմերը կոչված են քիչ թե շատ կարգավորելու զինվորական իրավունքի կիրառումը և զինվորական դատարանների իրավասությունը (օրինակ՝ Իռլանդիայի 1937 թ. սահմանադրության 38.4 հոդվածը): Այս երկրներում սահմանադրական կարգավորումները տարբերվում են նրանով, թե ինչ մանրամասնությամբ է սահմանվում այս տրիբունալներին ընդդատյա հանցագործությունների և անձանց շրջանակը:

Զինվորական արդարադատության և զինված ուժերի անձնակազմի մարդու իրավունքների խնդիրը՝ լրիվ ծավալով, ավելի մանրամասն լուսաբանվում է ստորև՝ 21-րդ գլխում:

Օրենսդրությունը և զինձառայողների մարդու իրավունքները

Օրենսդրությունը կարող է պոզիտիվ կերպով ամրագրել զինձառայողների քաղաքացիական, քաղաքական և սոցիալական իրավունքները: Որպես զինձառայողների մարդու իրավունքների խնդիրներին վերաբերող օրենսդրական ընդգրկուն փորձի օրինակ՝ կարելի է դիտարկել Ռուսաստանի Դաշնության օրենքը §Զինձառայողների կարգավիճակի մասին՝52 (տե՛ս ներդիր 7.5):

Օրենքները հատկապես կարևոր են այն դեպքերում, երբ զինձառայողների մարդու իրավունքները պետք է սահմանափակվեն՝ ելնելով ազգային անվտանգության նկատառումներից: Քանի որ մարդու իրավունքները կարևոր են պետական կյանքի ցանկացած մասնակցի, այդ թվում նաև՝ զինձառայողների համար, կարևոր է, որ զինված ուժերի անձնակազմի մարդու իրավունքները ապահովագրված լինեն այնպիսի երաշխիքներով, որոնք հնարավորություն կտան խուսափելու չարաշահումներից կամ որևէ այլ բնույթի անհիմն սահմանափակումներից:

ԵԱՀԿ մասնակից պետությունները «Անվտանգության ռազմաքաղաքական ասպեկտների ԵԱՀԿ վարքականոններում» պարտավորվել են «իրենց օրենքներում և այլ առնչվող փաստաթղթերում արտացոլել զինված ուժերի անձնակազմի մարդու իրավունքները և պարտականությունները» (կետ 28-րդ) և «ապահովել, որ ռազմական, ռազմականացված և անվտանգության ուժերի անձնակազմը կարողանա օգտվել ԵԱՀԿ փաստաթղթերով և միջազգային իրավունքում ամրագրված մարդու իրավունքներից և հիմնարար ազատություններից և իրացնել դրանք՝ սահմանադրական և օրենսդրական նորմերին և ձառայության պահանջներին համապատասխան» (կետ 32-րդ):

Զինձառայողների իրավունքների սահմանափակումներ նախատեսելու անհրաժեշտության դեպքում դրանք պետք է հստակ սահմանված լինեն իրավունքի աղբյուրներով և համապատասխանեն պայմանագրի դրույթներին: ԵԱՀԿ մասնակից պետությունների մեծ մասի համար Մարդու իրավունքների և հիմնարար ազատությունների պաշտպանության մասին եվրոպական կոնվենցիան ամրագրում է զինձառայողների իրավունքների իրավական սահմանափակման նվազագույն չափորոշիչները, մասնավորապես՝ նրանց մասնավոր կյանքի անձեռնմխելիության իրավունքի, մտքի և համոզմունքի ազատության, արտահայտվելու ազատության և միավորվելու ազատության իրավունքների (համապատասխանաբար՝ 8-11-րդ հոդվածներ) սահմանափակումները: Նմանապես, ՄԻԵԿ-ի

6-րդ հոդվածով երաշխավորված արդարացի դատաքնության իրավունքի պահանջները բավարարելու համար զինվորական արդարադատությունը պետք է իրականացվի «*օրենքի հիման վրա ստեղծված [ընդգծումը մերն է] անկախ և անկողմնակալ դատարանի կողմից*»:

Մարդու իրավունքների և հիմնարար ազատությունների պաշտպանության մասին եվրոպական կոնվենցիան ամրագրում է, որ ժողովրդավարական հասարակությունում մասնավոր կյանքի անձեռնմխելիության իրավունքը (հոդված 8), մտքի, խղճի, կրոնի կամ համոզմունքի ազատությունը (հոդված 9), արտահայտվելու ազատությունը (հոդված 10) և միավորման ու հավաքների ազատությունը (հոդված 11) կարող են սահմանափակվել այն դեպքում, երբ դա անհրաժեշտ է՝ ելնելով ժողովրդավարական հասարակության շահերից, եթե այդ սահմանափակումները կիրառվում են «օրենքին համապատասխան» և հետապնդում են որոշակի շահեր: Յուրաքանչյուր դեպքում կիրառվող թույլատրելի սահմանափակումները տարբեր են, ինչպես երևում է ստորև ներկայացվող ներդիրից:

Բացի այդ, 11-րդ հոդվածով նախատեսում է, որ «սույն հոդվածը չի խոչընդոտում օրինական սահմանափակումների նախատեսումը զինված ուժերի, ոստիկանության և պետական վարչակազմի մեջ մտնող անձանց կողմից այդ իրավունքների իրականացման նկատմամբ»:

Սահմանափակումները խտրական չպետք է լինեն: Կոնվենցիայի 14-րդ հոդվածն արգելում է կոնվենցիայով նախատեսված իրավունքներից օգտվելու որևէ խտրականություն՝ ելնելով «սեռից, ռասայական պատկանելությունից, մաշկի գույնից, լեզվից, դավանանքից, քաղաքական կամ այլ հայացքներից, ազգային պատկանելությունից կամ սոցիալական ծագումից, ազգային որևէ փոքրամասնությանը պատկանելուց, գույքային դրությունից կամ այլ կարգավիճակից»:

Բացի այդ, կարևոր են Մարդու իրավունքների եվրոպական դատարանի կողմից սահմանված միջազգային սկզբունքները: Դատարանը շրջահայաց մոտեցում է ցուցաբերում այն հարցի առնչությամբ, թե պետություններն ինչպես և որ դեպքերում կարող են կիրառել մարդու իրավունքների նախատեսված սահմանափակումները՝ ազգային անվտանգության նկատառումներից ելնելով: Դրանցից կարող են օգտվել նաև ԵԱՀԿ մասնակից այն պետությունները, որոնք ՄԻԵԿ-ի անդամ չեն: Դատարանը մատնանշել է այն որոշակի չափանիշները, որոնց պետք է համապատասխանի օրենսդրությունը, և դրանք՝ որպես «օրենքի որակի» թեստ, ներկայացված են ներդիր 7.7-ում: Այդ չափանիշների թվում է օրենքների կանխատեսելիության պահանջը, այն, որ օրենքով պետք է սահմանափակվեն այն անձանց հայեցողության շրջանակները, որոնց օրենքով վերապահվում է որևէ լիազորություն, ինչպես նաև այն, որ պետք է նախատեսված լինեն երաշխիքներ այդ լիազորությունների չարաշահման դեմ:

Մարդու իրավունքների պաշտպանի ինստիտուտ (Օմբուդսմեն)

Օմբուդսմանը մի ինստիտուտ է, որը վերահսկողություն է իրականացնում պետական կառավարման մարմինների նկատմամբ և պետական կառավարման մարմինների որոշումների, գործողությունների կամ անգործության վերաբերյալ հանրության կողմից ներկայացված գանգատները քննության առնելու միջոցով օգնում է ապահովելու, որ վերջիններս պահպանեն պատշաճ կառավարման սկզբունքները և պրակտիկան:

Չնայած զինված ուժերում գանգատարկման ընթացակարգերի գոյությանը՝ աշխարհի տարբեր երկրներ օմբուդսմանի ինստիտուտ ունեն, որի նպատակն է քննության առնել գանգատները՝

զինված ուժերում ոչ պատշաճ և իրավունքներ խախտող վարքագծի դրսևորումների, զինվորական քաղաքականության բացերի, ինչպես նաև զինված ուժերի համակարգային հիմնախնդիրների մասին: Այս գանգատները և բացերը քննության առնելուց հետո օմբուդսմանը մշակում է հանձնարարականներ իրավիճակը շտկող գործողությունների վերաբերյալ: Այս առումով, օմբուդսմանի կարևորությունը կարելի է տեսնել մի քանի ոլորտներում.

- Նրա անկախ վերահսկողությունը բարձրացնում է վստահությունը զինվորական հատվածի նկատմամբ՝ վարչարարության գործընթացում ավելի մեծ թափանցիկություն ստեղծելով, միաժամանակ չվնասելով ենթակայության աստիճանակարգին:
- Որպես վերահսկող անկախ մարմին՝ այն խթանում է զինված ուժերի նկատմամբ ժողովրդավարական և քաղաքացիական վերահսկողությունը: Այն ուժեղացնում է զորանոցներում պատշաճ կառավարման, քաղաքացիական վերահսկողության, իրավունքի գերակայության և մարդու իրավունքների սկզբունքները:
- Օմբուդսմանն առանձին զինծառայողներին էական պաշտպանություն է տրամադրում նրանց իրավունքների խախտման, չարաշահումների և անարդարացի որոշումների դեմ:
- Օմբուդսմանը կարող է զինվորական հրամանատարներին օգնել հասնելու ներքին բարեփոխումների և կատարելագործելու զինված ուժերի ներքին աշխատանքը:

Արդյունքում օմբուդսմանը կարող է դրական ներգործություն ունենալ զինծառայողների կյանքի որակի, նրանց մարտական ոգու, զորքերի մարտական համախմբվածության վրա, որոնք կարող են նաև օգնել պահելու զինվորներին անձնակազմի չափազանց թերի համալրման պայմաններում¹⁰⁰:

Տարբեր մոտեցումներ օմբուդսմանի գործառույթների առնչությամբ

Օմբուդմանների գրասենյակների կառուցվածքի և իրավասության հետ կապված՝ գոյություն ունի չորս հիմնական մոդել.

- Երկրներ, որտեղ զինվորական օմբուդսման չկա (օրինակ՝ Սլովակիան և Իսպանիան):
- Երկրներ, որոնցում օմբուդսմանի ինստիտուտը հենց զինված ուժերի կազմում է՝ որպես «գլխավոր տեսուչ» (օրինակ՝ Նիդեռլանդներն ու Բելգիան):
- Երկրներ, որտեղ քաղաքացիական օմբուդսմանի պատասխանատվությունը տարածվում է նաև զինված ուժերի վրա (օրինակ՝ Շվեդիան, Դանիան, Լեհաստանը):
- Երկրներ, որտեղ գործում է անկախ զինվորական օմբուդսմանի ինստիտուտ (օրինակ՝ Գերմանիան, Կանադան, Իռլանդիան):

¹⁰⁰ A. Marin, “Overhauling Oversight: Ombudsman White Paper” [Ա. Մարին, «Մանրագին վերահսկողություն. օմբուդսմանի սպիտակ գիրքը», 30 մարտի, 2005 թ., տե՛ս <<http://www.ombudsman.forces.gc.ca/rep-rap/sr-rs/wp-lb/index-eng.asp>>:

Երկրներ, որտեղ զինվորական օմբուդսման չկա

Զինվորական օմբուդսման չունի պետությունների մեծ մասը: Այս մոտեցումն ունի այն առավելությունը, որ զինծառայողների շրջանում կարգապահության ապահովման պատասխանատվությունը հիմնականում ընկած է հրամանատարական կառույցների վրա: Այնուամենայնիվ, գոյություն ունի այն վտանգը, որ զինծառայողների նկատմամբ չարաշահումների և վատ վերաբերմունքի դեպքերը ներքին կարգապահական ընթացակարգերի նկատմամբ վստահության բացակայության և զինվորական հրամանատարների վրեժխնդրության վախի պատճառով կարող են մնալ անպատիժ, ուստի զինծառայողների մարդու իրավունքների պաշտպանությունը կարող է վտանգվել: Զինվորական օմբուդսմանի բացակայությունը հաճախ պայմանավորված է գանգատարկման նման անկախ մեխանիզմի դեմ զինվորական հրամանատարության հզոր դիմադրությամբ: Միացյալ Թագավորությունում, օրինակ՝ հատկապես Դիփքատի բանակի զորանոցներում չորս նորակոչիկների մահից հետո շատ աշխույժ քննարկումներ տեղի ունեցան զինված ուժերի նկատմամբ արտաքին և անկախ վերահսկողության հարցի շուրջ: Ինչպես Համայնքների պալատի պաշտպանության հարցերով հանձնաժողովը¹⁰¹, այնպես էլ Դիփքատի զեկույցը առաջարկեցին ստեղծել զինվորական օմբուդսմանի ինստիտուտ, որը կունենար ներկայացվող գանգատների կապակցությամբ լիարժեք հետաքննություն իրականացնելու և պարտադիր կատարման ենթակա որոշումներ ընդունելու լիազորություն: Այնուամենայնիվ, պաշտպանության նախարարությունը մերժեց այս առաջարկը «հիմնականում այն պատճառով, որ զինված ուժերն արդեն ունե[ն] իրավունքի պաշտպանությունն ապահովող ընթացակարգեր»: Բացի այդ, մինչ այժմ էլ մերժվում է այն առաջարկը, ըստ որի՝ պետական ծառայողների դեմ գանգատների հարցերով խորհրդարանական հանձնակատարի պարտականությունների շրջանակը պետք է ավելացնել նաև զինծառայողների կողմից վարչական հարցերով ներկայացված գանգատները քննելու իրավասությամբ: Դրա փոխարեն, 2006 թ. ընդունված օրենսդրությամբ ստեղծվել է զինծառայողների գանգատների հարցերով հանձնակատարի հաստիքը: Վերջինս նշանակվում է պաշտպանության նախարարի կողմից, և նրա գործառույթը զինծառայողների ներկայացրած գանգատների կապակցությամբ տարվող քննության նկատմամբ հսկողություն իրականացնելը և իրավունքի պաշտպանության այս ընթացակարգերի գործողության մասին պաշտպանության նախարարին տարեկան մեկ անգամ զեկույցելն է:

Երկրներ, որտեղ օմբուդսմանի ինստիտուտը զինված ուժերի կազմում է

Զինվորական հրամանատարությունը ձգտում է նախապատվություն տալ վերահսկողության այնպիսի մեխանիզմին, որը գործում է զինված ուժերի համակարգում, քանի որ այն

¹⁰¹ House of Commons, Defence Select Committee, “Duty of Care”, Third Report, Session 2004-05, London, 3 March 2005 [Համայնքների պալատի Զինվորական հարցերով հատուկ կոմիտե, «Նոգատարության պարտականություն», Երրորդ զեկույց, 2004-2005 թթ. նստաշրջան, 3 մարտի, 2005 թ.], տե՛ս <<http://www.publications.parliament.uk/pa/cm200405/cmselect/cmdfence/63/63.pdf>>:

ըմբռնումը կա, թե դա ավելի շատ է հաշվի առնում հրամանատարական և վերահսկողական խնդիրները, ինչպես նաև՝ զինված ուժերի մարտունակությունն ապահովելու կարիքը: Բացի այդ, դրա առավելությունն այն է, որ համապատասխան հարցերով զբաղվում է զինվորական կյանքին և խնդիրներին քաջածանոթ անձը: Այնուամենայնիվ, ներառված մեխազնիզմներում կարող է բացակայել անկախությունը, քանի որ նրանք գտնվում են զինվորական աստիճանակարգության վերահսկողության տակ: Սա իր հերթին կարող է նվազեցնել գանգատարկման մեխանիզմի լեգիտիմության աստիճանը գանգատները ներկայացնող անձանց աչքում:

Գլխավոր տեսուչը, ինչպես հաճախ անվանում են այս մեխանիզմը, սովորաբար զինված ուժերում առկա հարցերի առնչությամբ աշխատանքային կարգով մասնակցող անձ է և առանց բացառության՝ իսկական զինվորական ծառայության մեջ գտնվող զինծառայող: Այսպես է Նիդեռլանդների դեպքում, որտեղ զինված ուժերի գլխավոր տեսուչին վերապահված են ինչպես խորհրդատվական, այնպես էլ հաշտարար գործառույթներ, բացի այդ, նա իրականացնում է վետերանների հարցերով տեսուչի գործառույթներ: Այս մոտեցման միակ թերությունն այն է, որ զինված ուժերը վերահսկողություն են իրականացնում իրենց իսկ նկատմամբ: Սա կարող է առաջացնել շահերի բախում և թուլացնել վստահությունը այս վերահսկող մարմնի հանձնարարականների նկատմամբ:

Երկրներ, որտեղ քաղաքացիական օմբուդսմանի պարասիանավությունը տարածվում է զինված ուժերի վրա

Որոշ երկրներում զինված ուժերի վերահսկողության գործառույթը վերահսկողության ընդհանուր քաղաքացիական մեխանիզմի մի մասն է, ինչպես, օրինակ՝ Շվեդիայում և Լեհաստանում: Քաղաքացիական օմբուդսմանն անկախության և զինծառայողների ու քաղաքացիական անձանց նկատմամբ հավասար վերաբերմունքի մեծ տեսանելիության առավելությունն ունի: Մյուս կողմից՝ քաղաքացիական օմբուդսմանը կարող է հատուկ գիտելիքներ չունենալ և չվայելել զինվորական շրջանակների վստահությունը: Բացի այդ, չափազանց մեծ ծանրաբեռնվածությունը կարող է ձգձգել գործերի լուծումը: Այս խնդիրները լուծելու միջոց կարող է լինել օմբուդսմանի գրասենյակի ներսում մասնագիտացումը, օրինակ՝ նշանակելով օմբուդսմանի տեղակալ, որը զբաղվի հատկապես զինվորական հարցերով:

Այդպես է, օրինակ, Շվեդիայի դեպքում, որտեղ օմբուդսմանի աշխատանքը բաժանված է ըստ պատասխանատվության ոլորտների, որոնց թվում են՝ զինված ուժերը, ռազմական գործողություններին անմիջապես չմասնակցող ազգային ծառայությունը և պաշտպանության նախարարությանն առնչվող այլ գործերը:

Շվեդիան առաջին պետությունն էր, որը 1915 թ. ստեղծեց զինվորական հարցերով օմբուդսմանի ինստիտուտը: Սակայն հետագայում՝ 1980-ական թթ., Շվեդիայի զինված ուժերի ընդհանուր բարեփոխումների շրջանակներում, զինվորական օմբուդսմանի պարտականությունները դրվեցին խորհրդարանական օմբուդսմանի:

Երկրներ, որտեղ գործում է անկախ զինվորական օմբուդսմանի ինստիտուտ

Մի քանի երկրների օրենսդրությամբ, որպես առանձին մարմին, նախատեսվում է զինված ուժերի հարցերով անկախ օմբուդսմանի ինստիտուտը, ինչպիսիք են, օրինակ՝ Նորվեգիայում զինված ուժերի հարցերի խորհրդարանական օմբուդսմանը, Գերմանիայում զինված ուժերի հարցերի խորհրդարանական հանձնակատարը, Կանադայում ազգային պաշտպանության և զինված ուժերի օմբուդսմանը կամ Իռլանդիայում պաշտպանության ուժերի օմբուդսմանը:

Զինվորական հարցերի վերաբերյալ հատուկ գիտելիքների տիրապետելուց բացի, զինվորական անկախ օմբուդսման ունենալու հիմնական առավելությունը գանգատարկուների, խորհրդարանի և հանրության աչքերում նրա վստահելիությունն է: Հիմնական թերությունն այն է, որ դրա հիմնադրումը կարող է ծախսատար լինել:

Զինվորական հարցերի վերաբերյալ հատուկ գիտելիքների տիրապետելուց բացի, զինվորական անկախ օմբուդսման ունենալու հիմնական առավելությունը գանգատարկուների, խորհրդարանի և հանրության աչքերում նրա վստահելիությունն է: Հիմնական թերությունն այն է, որ դրա հիմնադրումը կարող է ծախսատար լինել:

Անկախ ընտրված մոտեցումից, օմբուդսմանի ինստիտուտի պատշաճ գործունեությունը երաշխավորելու նպատակով անհրաժեշտ է բավարարել հետևյալ երեք պայմանները՝ արդյունավետություն (այսինքն՝ օմբուդսմանի հանձնարարականները կատարվեն համապատասխան մարմինների կողմից), արդարացիություն (այսինքն՝ ընթացակարգերի թափանցիկություն) և անկախություն:

Օմբուդսմանի գրասենյակի անկախությունը հանգուցային նշանակություն ունի զինված ուժերի հուսալի և արժանահավատ պատասխանատվությունը երաշխավորելու համար: Անկախ լինելու համար օմբուդսմանը պետք է ունենա օրենքով սահմանված իրավասություն, օպերատիվ անկախություն և համարժեք անձնակազմ: Սա նախևառաջ նշանակում է, որ օմբուդսմանի գրասենյակին պետք է տրվի համապատասխան իրավական կարգավիճակ կա՛մ սահմանադրությամբ (օրինակ՝ Ադրբեյջանում) կա՛մ օրենսդրական ակտով (օրինակ՝ Ֆինլանդիայում) կա՛մ էլ երկու տեսակի աղբյուրներով միաժամանակ (օրինակ՝ Դանիայում): Երկրորդ՝ օմբուդսմանը պետք է օժտված լինի ինքնուրույն սեփական քննությունն անցկացնելու կարողությամբ: Երրորդ՝ օմբուդսմանին պետք է հատկացվի բավականաչափ մեծ և որակյալ անձնակազմ:

Զինվորական օմբուդսմանի անկախությունը պայմանավորված է նաև քաղաքական համակարգում նրա ինստիտուցիոնալ ներգրավվածությամբ, ինչը տարբեր երկրներում տարբեր է: Որոշ երկրներում պաշտպանության հարցերով օմբուդսմանները նշանակվում են խորհրդարանի կողմից և նրան էլ ենթարկվում են (օրինակ՝ Լեհաստանում, Նորվեգիայում, Չեխիայի Հանրապետությունում), մյուս պետություններում օմբուդսմանները նշանակվում են պաշտպանության նախարարության կողմից և ենթարկվում են վերջինիս ու խորհրդարանին (օրինակ՝ Կանադայում): Օմբուդսմանները կարող են նաև նշանակվել զինված ուժերի գլխավոր հրամանատարի կողմից (օրինակ՝ Էստոնիայում): Անկախությունն օմբուդսմանի հիմնական արժանիքներից է և վստահության գրավականը, ուստի նա երբեք չպետք է աշխատի որպես նախարարների կամ խորհրդարանի խորհրդական:

